

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historisk tidsskrift

Bind

84

Hæfte 2

Den danske historiske Forening

København 1984

Historisk tidsskrift

Copyright © by Den danske historiske Forening

REDAKTØRER

Universitetslektor, dr. phil. **ESBEN ALBRECHTSEN**

Universitetslektor, dr. phil. **HANS KIRCHHOFF**

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING'S BESTYRELSE

Universitetslektor, dr. phil. **ESBEN ALBRECHTSEN** (sekretær); professor, dr. theol. **TROELS DAHLERUP**; professor, dr. phil. **OLE FELDBÆK**; universitetslektor, dr. phil. **KAI HØRBY** (kasserer); forskningsbibliotekar, cand. mag. **HARALD ILSØE**; universitetslektor, cand. mag. **SIGNE ISAGER**; universitetslektor, dr. phil. **HANS KIRCHHOFF** (sekretær); arkivar, dr. phil. **BIRGIT LØGSTRUP** og professor, dr. phil. **ERLING LADEWIG PETERSEN** (formand).

MEDLEMSKAB OG ABONNEMENT

Anmodning om medlemskab rettes til foreningens ekspedition. Medlemmerne får tilsendt *Historisk tidsskrift*, der udkommer med 2 hæfter årligt. Kontingentet er for almindelige medlemmer 195 kr., for studerende (dog maksimalt 6 år) og for medlemmer af de danske, norske og svenske historiske foreninger 95 kr. inkl. moms. Abonnement på *Historisk tidsskrift* kan også tegnes hos boghandlerne. Medlemmer af Den danske historiske Forening kan ved henvendelse til ekspeditionen tegne abonnement til reduceret pris på de nordiske nabolandes historiske tidsskrifter.

REDAKTIONENS OG EKSPEDITIONENS ADRESSE

Historisk Institut, Njalsgade 102, trappe 15, 2300 København S

Den engelske opstand 1381

FORTOLKNING OG DOKUMENTATION

AF

KNUD J. V. JESPERSEN

I

Hensigten med denne oversigtsartikel er kort at beskrive nogle hovedtendenser i udforskningen af den store engelske opstand, samt at knytte nogle kommentarer til det berettende kildemateriale, der udgør vort væsentligste erkendelsesgrundlag.¹ I oversigtsform vil den nyere forskning blive drøftet med henblik på påvisning af de stærkt afvigende fortolkninger, som opstanden i tidens løb har været genstand for. Det skal søges vist, at det vide fortolkningsspektrum er resultat dels af forskellige ideologiske indfaldsvinkler, dels – og det er i denne sammenhæng det væsentligste – af den særlige kildesituation omkring opstanden og fortolkernes undertiden temmelig vilkårlige kildebenyttelse. Dernæst vil det berettende kildemateriale, der altid har udgjort fortolkernes hovedgrundlag, blive drøftet nærmere. Med udgangspunkt i den traditionelle opfattelse af beretningernes karakter og indre sammenhæng skal det påvises, at den nyeste forskning har argumenteret for tilstedeværelsen af visse indre relationer i materialet, der indtil for nylig var temmelig upåagtede, men som på afgørende måde ændrer de erkendelsesmæssige forudsætninger for fortolkning af opstanden. – Der er således ikke her tale om noget forsøg på at nyfortolke opstanden i 1381. Det følgende er udelukkende at opfatte som en kort forskningsstatus 600 år efter.

Det er praktisk forinden i summarisk form at erindre om nogle få centrale data i opstandens forløb, specielt for så vidt angår den begrænsede, men vigtige del, der udspandt sig i grevskaberne Essex og Kent samt i London.

¹ Nærværende artikel er en bearbejdet og udvidet version af en gæsteforelæsning ved Københavns Universitet den 6. december 1978. Manuskriptet blev færdiggjort i sommeren 1981 og blev afleveret til dette tidsskrifts redaktion i august samme år. Af forskellige grunde har det først nu været muligt at bringe artiklen.

II

Der er vist almindelig enighed om,² at den egentlige opstand startede som en art skattenægterbevægelse i en afkrog af grevskabet Essex i slutningen af maj måned 1381 efter et forår med ulmende utilfredshed som følge af en temmelig hårdhændet skatteopkrævning. Derfra bredte uroen sig hurtigt til andre dele af grevskabet, og i begyndelsen af juni også til Kent. Efterhånden fængede uroen blandt almuen også i andre grevskaber i landets sydøstlige del. Holder vi os til begivenhederne i Essex og Kent, kan forløbet indtil den 11. juni betegnes som oprørets *ophygningsfase*. Oprørerne samledes i dette tidsrum i stadig større skarer, der drog hærgende om i de to grevskaber, tilsyneladende uden noget veldefineret mål. Fra den 11. juni om morgenen gik opstanden ind i en ny fase, *marchen mod London*. Oprørerne nærmede sig byen i to afdelinger, een fra Essex-siden og een fra Kent-siden. Allerede den næste dags aften, den 12. juni, stod de ved byens porte og ved sydenden af London Bridge. Den 13. juni lykkedes det dem med hjælp inde fra byen at forcere broen og Aldgate og trænge ind i London, som de de næste par dage synes at have behersket næsten totalt. Den 14. juni betegner opstandens kulmination. Denne dag tvang oprørerne ved et møde i Mile End i Londons udkant den mindreårige konge, Richard II, til en række væsentlige indrømmelser, og de brød ind på Tower of London, hvor de pågreb og henrettede to af regeringens mest indflydelsesrige medlemmer, kansleren, ærkebiskop Simon Sudbury og skatmesteren Robert Hales. Hele denne fase karakteriseres af et højt organisationsniveau hos oprørerne, en fast ledelse og et veldefineret mål: den direkte konfrontation med landets regering. – Men allerede dagen efter var det hele forbi, og opstanden gik dermed ind i 3. og sidste fase, *opløsningsfasen*. Under en fornyet forhandling den 15. juni mellem regering og oprørere på Smithfield nord for London lykkedes det nemlig nogle af regeringens folk at dræbe oprørets leder, Wat Tyler, og derefter overliste og udmanøvrere oprørerne, så de blev tvunget til atter at drage hjem med uforrettet sag. I de følgende uger fortsatte opstandene ganske vist ude omkring i landet; men i det hele karakteriseres denne fase af et brat faldende organisationsniveau hos oprørerne, ligesom opstanden udartede til planløse plyndringer og voldshandlinger. Initiativet var helt gledet over til regeringen, og hen på sommeren 1381 var opstanden totalt nedkæmpet, de kongelige indrømmelser til oprørerne tilbagekaldt og regeringens straffeaktion i fuld gang.

Opstanden er bemærkelsesværdig ved den pludselighed, hvormed den opstod, ved det meget hektiske og stærkt komprimerede forløb og ikke

² I hvert fald blandt de forskere, hvis arbejder behandles i følgende forskningsoversigt. Faseopdelingen af forløbet er dog nærværende forfatters egen.

mindst ved det pludselige og totale sammenbrud på Smithfield, efter at sejren så sent som dagen forinden syntes inden for rækkevidde. Disse træk ved opstanden har i tidens løb givet anledning til megen berettiget undren. De står sammen med flere andre forhold endnu delvis uforklarede af de historikere, der gennem årene har beskæftiget sig med opstanden.

III

Stærkt forenklet kan man opdele opstandens historikere i to kategorier: de, der opfatter opstanden som en revolution i svøb, og de, for hvem opstanden var af en mere sammensat og delvis uforklarlig natur. I den første kategori finder man tillige hovedparten af de historikere, der tillagde opstanden betydning for den senere udvikling på kort og på langt sigt. Blandt historikerne i den sidste kategori er der tværtimod en tendens til at frakende opstanden en sådan betydning. Denne grove opdeling anvendes i det følgende til at strukturere gennemgangen af forskningen, vel vidende at der derved foretages en stærk forenkling af et rigt nuanceret historiografisk billede, og slet ikke tages hensyn til forskere som Kriehn, Wilkinson og Dobson,³ der har interesseret sig for specielle

³ Der foreligger en omfattende litteratur om den engelske opstand eller enkelte sider af denne. Den spænder lige fra helt populære fremstillinger til indtrængende specialundersøgelser. En god orientering herom giver R.B. Dobson (ed.), *The Peasants' Revolt of 1381*. London 1970, der foruden en fyldig introduktion også rummer en meget omfattende bibliografi. Hovedparten af værket består dog af fyldige kildeuddrag i engelsk oversættelse med Dobsons indsigtfulde kommentarer. En kildeudgave af mere traditionelt tilsnit er A. Réville & C. Petit-Dutaillis, *Le soulèvement des travailleurs d'Angleterre en 1381. Mémoires et documents. Société de l'École des Chartes*, 2, Paris 1898, hvori findes frugterne af Revilles store forarbejde i de engelske arkiver med fremdragning af det officielle aktmateriale og en sammenfatning af de foreløbige forskningsresultater, han nåede inden sin død, kun 27 år gammel. Blandt undersøgelserne af det berettende materiale bør – trods alderen – fremhæves amerikaneren George Kriehns store artikel, *Studies in the Sources of the Social Revolt in 1381*. *The American Historical Review*, vol. VII, 1901-02, s. 254-85, 458-84, hvori beretningerne gennemgås een efter een med henblik på bestemmelse af ophavssituation og vidneværdi. Kriehn gjorde dog intet forsøg på at skelne mellem primære og sekundære elementer i det samlede beretningsmateriale. Den samlede fremstilling af opstandens forløb, som disse kildestudier lagde op til, fik Kriehn aldrig fuldført. Af en lidt anden karakter er B. Wilkinson, *The Peasants' Revolt of 1381*. *Speculum*, vol. XV, 1940, s. 12-35, der i hovedsagen rummer en indtrængende sammenlignende analyse af de to kommissionsbetænkninger fra november 1382 (cf. nedenfor). Som den første påviste Wilkinson den rette sammenhæng mellem disse og drog deraf nogle interessante konklusioner om de politiske magtforhold i London efter opstanden. Ruth Bird, *The Turbulent London of Richard II*. London 1949, byggede videre på Wilkinsons iagttagelser og bragte i kraft af undersøgelsens større perspektiv opstanden ind i en videre magtpolitisk sammenhæng. En undersøgelse af mere specielt tilsnit er Eleanor Searle & Robert Burghart, *The Defence of England and the Peasants' Revolt*. *Viator*, vol. 3, 1972, s. 365-88, der søger at se opstanden i sammenhæng med de store forsvarsforanstaltninger i Sydengland overfor Frankrig og tillige prøver at vise, at den lokale forsvarsorganisation også dannede rammen

sider af opstanden, men har afstået fra at bringe samlede fortolkninger til torvs.

Holder man sig til de to her opstillede kategorier, må til den førstnævnte gruppe – den »revolutionære« – henregnes forskere som G.M. Trevelyan, R.H. Hilton og franskmændene Michel Mollat og Philippe Wolff. Den sidstnævnte gruppe repræsenteres af Charles Oman, May McKisack og Anthony Steel.

Trevelyan behandlede i 1899 opstanden i bogen *England in the Age of Wycliffe*.⁴ Han karakteriserede deri opstanden som »the most spontaneous and general uprising of the working classes that ever took place in England« (s. 1). Oprørerne havde efter hans opfattelse en grundlæggende ideologi, som han karakteriserede med ordene: »The general tone of the rising was that of Christian democracy« (s. 202). For Trevelyan var opstanden derfor revolutionær i den forstand, at den havde et ideologisk indhold med et mål, der pegede bort fra den bestående samfundsorden. Opstanden var således en revolution i svøb; den var de arbejdende klassers forsøg på at gennemtvinge en samfundsorden efter et kristent, demokratisk mønster. Om opstandens resultater på længere sigt var Trevelyans mening mindre entydig. Ganske vist var han ikke i tvivl om, at den havde nogle langtrækkende konsekvenser, selv om han fandt det vanskeligt at udpege disse nøjagtigt. Han konkluderede forsigtigt: »But in any case the Rising was the result of the spirit that hastened liberation, for it was caused by the desire to be free, and the will to defy death rather than bear slavery« (s. 254). De frihedsidealer, der beherskede oprørerne – og som samtidig var et bærende element i den *whig-interpretation* af den engelske historie, som Trevelyan hyldede – gik således styrket ud af

om oprørernes organisation. To nyere samlede fortolkninger af opstanden kommenteres ikke i det følgende. Det drejer sig om vesttyskeren Horst Gerlach, *Der englische Bauernaufstand von 1381 und der deutsche Bauernkrieg. Ein Vergleich.* Meisenheim am Glan 1969, der forsøger sig med en noget problematisk sammenligning og i øvrigt ikke bringer meget nyt i beskrivelse og fortolkning af selve opstanden. Desuden Betty H. Landsberger & Henry A. Landsberger, *The English Peasant Revolt of 1381.* Henry A. Landsberger (ed.), *Rural Protest: Peasant Movements and Social Change.* London 1974, s. 95-141, der dels hovedsageligt bygger på sekundærlitteratur, dels er alt for skabelon-agtig i fortolkningen. Det sidste skyldes en for ureflekteret og håndfast anvendelse af en utilstrækkeligt gennearbejdet sociologisk interpretationsmodel som fortolkningsramme.

⁴ G.M. Trevelyan, *England in the Age of Wycliffe.* London 1899. Genoptrykt med ny introduktion af J.A. Tuck, London 1972. Sidehenvisninger i det følgende refererer til genoptrykket. Trevelyan havde i længere tid arbejdet med opstanden og udsendte samtidig med ovennævnte arbejde en samling aktstykker til belysning af især opstandens religiøse aspekter i samarbejde med Edgar Powell, *The Peasants' Rising and the Lollards.* Unpublished Documents. London 1899. Om den *Whig Interpretation* af den engelske historie, der nævnes lidt længere fremme, se f.eks. Herbert Butterfield, *The Whig Interpretation of History.* London 1931 (Penguin 1973).

Egentlig er springet fra Trevelyans whig-revolution i svøb til den marxistiske fortolkning af opstanden ikke særlig langt: alle revolutionens ingredienser var jo til stede; kun klassekampaspektet i dets fulde konsekvens manglede. Dette fik til gengæld en fremtrædende plads i R. H. Hiltons fortolkning af opstanden.⁵

Hiltons interesse for opstanden må formentlig ses i sammenhæng med hans bredt anlagte studier i senmiddelalderlig engelsk socialhistorie, mens hans fortolkning af opstanden må betragtes i lyset af hans marxistiske grundopfattelse. I overensstemmelse med denne opstillede han to udgangspunkter – to aksiomer, om man vil – for sin fortolkning: Opstanden i 1381 var ikke en isoleret, enestående begivenhed, men måtte ses i sammenhæng med en lang række tilsvarende opstande andre steder, der alle var symptomer på det samme grundfænomen, det feudale samfunds begyndende sammenbrud. Det andet udgangspunkt kunne man kalde konfliktsynspunktet. Selv udtrykte han dette således: »rural social relationships in the middle ages were characterized by conflict rather than harmony of lord and peasant interests« (s. 234). Med disse udgangspunkter var opstanden ikke i sig selv noget overraskende fænomen, og for Hilton bestod problemet derfor i højere grad i at begrunde, hvorfor opstanden fandt sted netop i 1381, og hvorfor den fik den karakter, som den fik. Denne begrundelse fandt han ved at analysere hele den middelalderlige sociale uro i et både tidsmæssigt og geografisk meget vidt perspektiv. Som resultat af denne analyse fremgik, at der kunne konstateres en udvikling i løbet af middelalderen i de sociale bevægelers karakter. Højmiddelalderens sociale protestbevægelser og de religiøse massebevægelser gik i senmiddelalderen op i en højere enhed og antog karakter af massebevægelser med et socialt indhold. Denne udvikling hang bl.a. sammen med den ekspanderende centraladministrations integrerende virkning og en stadig mere udtalt markedsøkonomi. Opstanden i 1381 var for Hilton netop en sådan massebevægelse; men den

⁵ R.H. Hilton – eller, som han nu foretrækker sig benævnt, Rodney Hilton – har i to arbejder ytret sig om opstanden. Sammen med H. Fagan skrev han bogen, *The English Rising of 1381*. London 1950. Dette værk blev imidlertid straks fra fremkomsten stærkt kritiseret – ikke så meget på grund af den marxistiske synsvinkel, hvilket ellers kunne være galt nok i den kolde krigs koldeste år – men især fordi Fagans afsnit om opstandens forløb kun dårligt passede ind i det fortolkningsmønster, der lagdes op til i Hiltons indledende afsnit om baggrunden for opstanden. Hilton har derfor i værket, *Bond Men Made Free. Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*. London 1973, på ny taget spørgsmålet op. Den følgende karakteristik af Hiltons fortolkning refererer udelukkende til sidstnævnte arbejde, der også repræsenterer en videreudvikling af synspunkter, som han allerede i 1949 fremførte i artiklen, *Peasant Movements in England before 1381*. *The Economic History Review*, 2nd ser., vol. II, 1949, (genoptrykt i E.M. Carus-Wilson (ed.), *Essays in Economic History*. Vol. II, London 1962, s. 73-90).

opstanden, der følgelig i dette perspektiv havde konsekvenser, der pegede fremad. Opstanden i 1381, som Trevelyan opfattede den, markerede således begyndelsen på den mange århundreder lange *whig-revolution* i engelsk historie og måtte derfor tillægges en ganske særlig betydning. var blot een blandt flere tilsvarende bevægelser på nogenlunde samme tid ud over Europa. Den blev derfor først og fremmest et symptom på noget mere fundamentalt: en begyndende ændring af samfundets grundlæggende produktionsforhold – overgangen fra feudalisme til kapitalisme med dennes fornemste kendetegn, markedsøkonomien.

Vel havde opstanden for Hilton således et revolutionært indhold, selv om han ikke fandt oprørernes ideologi og program entydigt revolutionært. Han opfattede det nærmere som en blanding af protester mod bestående uretfærdigheder, forslag til kortsigtede forbedringer og forsøg på gennemførelse af enkelte langsigtede reformer. Derfor var opstanden heller ikke en ægte revolution, men et kraftigt udtryk for den evige klassekamp og samtidig et symptom på grundlæggende ændringer i produktionsstrukturen. Derfor ville han heller ikke benægte, at opstanden havde betydelige konsekvenser, selv om han – som følge af sit deterministiske historiesyn – samtidig måtte hævde, at forandringerne ville være indtrådt under alle omstændigheder. Han sammenfattede sit synspunkt således: »There are in fact good grounds for supposing that the post-Black Death feudal reaction was not only partially responsible for precipitating the rising but that it faded away as a result of it« (s. 231-32). Opstanden var efter Hiltons opfattelse først og fremmest et udslag af den permanente kamp mellem de udbyttede og de udbytende klasser, en eksemplifikation af hans grundlæggende synspunkt, »that conflict is part of existence and that nothing is gained without struggle« (s. 236).

På grundlag af en fortolkning efter marxistiske retningslinier tøvede Hilton med at hæfte betegnelsen revolution på opstanden. Denne tøven kendetegner ikke den fortolkning, som de to franske forskere, Michel Mollat og Philippe Wolff i 1970 fremlagde⁶ – en fortolkning, der på ingen måde var karakteriseret af doktrinære marxistiske synspunkter, men derimod rummede et forsøg på at forene en marxistisk med en ikke-marxistisk opfattelse i en samlet fortolkning. Her, som hos Hilton, var den analytiske grundidé komparationen, tidsmæssigt og geografisk. Ved hjælp af dette redskab kunne de to forskere udskille tre senmiddelalderlige opstande som sande folkelige revolutioner: Ciompi-opstanden i Firenze (1378-82), Hussitropstanden i Bøhmen (o. 1420) og den engelske

⁶ M. Mollat & Ph. Wolff, *Ongles bleus. Jacques et Ciompi. Les révolutions populaires en Europe aux XIVe et XVe siècles.* Paris 1970. Engelsk udgave under titlen, *The Popular Revolutions of the Late Middle Ages.* London 1973.

opstand i 1381. I modsætning til alle øvrige var hver enkelt af disse tre opstande kendetegnet ved, at den var »*méditée, réfléchie, préparée; elle [avait] un but, un programme*« (s. 91, 298), og disse egenskaber betragtedes samtidig som minimumsbetingelserne for tilstedeværelsen af en revolution eller en revolutionær bevægelse. Den engelske opstand var et velorganiseret og planlagt angreb på den feudale overklasse, på købmandsaristokratiet og på statsapparatet. Opstandens revolutionære program – og dermed tillige dens mål – fandt udtryk i de krav, som oprørerne rejste først ved Mile End og siden på Smithfield. Dette program tilsigtede en radikal forandring af samfundsstrukturen. Mollat og Wolff betvivlede naturligvis ikke, at opstanden mislykkedes, og at det revolutionære program derfor ikke blev omsat i praksis. Dog ville de ikke af den grund frakende opstanden enhver konsekvens, selv om de på dette punkt forholdt sig tøvende. De påpegede således, at eksperimentet med *Poll-tax* systemet som en umiddelbar følge af opstanden blev indstillet, og i et længere tidsperspektiv så de i opstanden begyndelsen til den sociale revolution i England, om end de ikke fandt det fornødent nærmere at præcisere, hvad de egentlig lagde i dette udsagn.

Trevelyans, Hiltons og Mollat/Wolffs arbejder er tre eksempler fra den kategori af forskere, der har betragtet opstanden under en »revolutionær« synsvinkel.⁷ Den liberale Trevelyan kunne betragte den som første trin i den langstrakte whig-revolution i engelsk historie. Den moderne engelske marxist R.H. Hilton så den som udtryk for den permanente indre konflikt i samfundsstrukturen – et udslag af den evige klassekamp. De lidet doktrinære franske socialhistorikere måtte se opstanden som det første led i en langstrakt social revolution – en opfattelse, der vel må placeres et eller andet sted mellem Trevelyans og Hiltons. Skønt vidt forskellige i udgangspunkter og anskuelser rummer de tre fortolkninger det fællestræk, at opstanden indpasses i et på forhånd udformet helhedssyn på det historiske forløb, hvorved opstandens funktion først og fremmest bliver at bekræfte rigtigheden af dette. Fra et metodisk synspunkt er denne fremgangsmåde ikke ganske problemfri, og problemerne fremgår måske tydeligst af, at opstanden kan tages til indtægt for to så væsensforskellige deterministiske historieopfattelser som *the whig-interpretation* og den marxistiske. Det er vel også værd at understrege, at for disse fortolkere ligger opstandens betydning langt mere i det, den i videre forstand antages at

⁷ Den omfangsrige østeuropæiske – herunder især østtyske – bondekrigslitteratur rummer talrige eksempler på doktrinære marxistiske fortolkninger også af den engelske opstand som en revolutionær bevægelse med en kommunistisk ideologi. Disse fortolkninger ligger i direkte forlængelse af den, Friedrich Engels præsenterede i *Der deutsche Bauernkrieg*. Düsseldorf 1850.

repræsentere, end i opstanden selv. – Disse karakteristika i forudsætninger og fortolkningsmåde genfinder vi ikke hos den anden kategori af fortolkere: de, der har opfattet begivenhederne i 1381 som et enestående, stærkt sammensat fænomen – og ikke som en lille del af et storslået mønster.

Gentleman-historikeren Charles Oman⁸ udsendte sit værk om opstanden få år efter fremkomsten af Trevelyans. Som denne opfattede også Oman opstanden som pludselig og uforudset. Samtidig understregede han dog, at opstandens årsager måtte søges i forhold, der rakte langt tilbage i Englands historie, mens *the Poll-tax* i forhold hertil kun spillede en underordnet rolle. Overfor Trevelyans tilbøjelighed til at tillægge oprørerne motiver af ideel art fastslog Oman, at oprøret »was essentially secular in its motives« (s. 21), og at oprøret brød ud, »because the multitude was set on achieving its deliverance from practical grievances, not because it was inspired by fanaticism or disinterested zeal for a spiritual reformation« (s. 21). Ejheller var oprøret efter Omans opfattelse blot et opgør mellem »the working classes« og »arbejdsgiversiden«. I virkeligheden var der tale om en række oprør på samme tid, men af vidt forskellig karakter, og netop denne mangesidighed gjorde det efter Omans mening umuligt at karakterisere oprøret i en enkelt formel, som f.eks. »de arbejdende klassers oprør«. Stadigvæk i modsætning til Trevelyan benægtede Oman pure, at opstanden havde nogen som helst konsekvenser for den senere udvikling. Han fastslog som sin opfattelse, at den udvikling i retning af økonomisk og social frigørelse af de ringest stillede befolkningsgrupper, der kunne konstateres i hundredåret efter Den sorte Død, snarere skete på trods af opstanden end på grund af den. Sin vurdering af opstanden samlede han i følgende tilspidsede formulering: »If we had not the chronicles of Tyler's rising, we should never have gathered from the court rolls of the Manors that there had been an earth-shaking convulsion in 1381« (s. 154) – og i forlængelse af denne tankegang: »In short the great rebellion . . . does not mark the end any more than it marks the beginning of the struggle between the landholder and the peasant« (s. 156). – Efter Omans fortolkning var opstanden således ikke et produkt af en frembrydende ny ideologi; den var i det hele taget ikke ideelt betinget. Derimod var den et voldsomt, men isoleret og konsekvensløst udtryk for en gennem lange tider ophobet utilfredshed hos mange forskellige befolkningsgrupper med en række praktiske forhold.

May KcKisacks velafbalancerede fremstilling af opstanden i *The*

⁸ Charles Oman, *The Great Revolt of 1381*. Oxford 1906 (new ed. 1969, with a new introduction and notes by E.B. Fryde). De følgende sidehenvisninger er til 1969-udgaven.

*Oxford History of England*⁹ ligger i vurdering af årsager og virkninger stort set på linie med Charles Omans – bortset fra, at hun noget stærkere understreger betydningen af de langsomme strukturændringer i samfundet som en nødvendig forklaringsfaktor. Men heller ikke for hende markerede opstanden begyndelsen på nogen revolution, hverken whig eller social. I denne henseende havde den ingen som helst mærkbar virkning, hævdede hun i fuld overensstemmelse med Oman. Opstanden var for hende – foruden et enestående historisk fænomen – først og fremmest symptom på en dybtgående tillidskrise mellem formynderregeringen og folket.

Det var et synspunkt, som Richard II's biograf, Anthony Steel i det store hele kunne tilslutte sig, da han i 1962 behandlede opstanden.¹⁰ Kun på et enkelt punkt afviger hans fortolkning væsentligt fra McKisacks, nemlig hvad angår vurderingen af opstandens resultater. Mens han i vurdering af virkningerne på kort sigt lå helt på linie med McKisack, vurderede han de langsigtede virkninger på en måde, der nærmere lå på linie med Mollat/Wolff. Også han mente, at opstanden markerede begyndelsen på en langstrakt social revolution i England. Dette udtrykte han med følgende, ikke krystalklare ord: »If . . . the deposition of Richard marks the beginning of the long history of the Whig revolution in England, the Peasants' Revolt marks the beginning of the social revolution« (s. 91).

Denne korte oversigt over fortolkningerne af opstanden – der ganske vist ikke prætenderer at være udtømmende, men nok må anses for at være repræsentativ – understreger, at det store engelske oprør har været genstand for vidt forskellige fortolkninger og har ladet sig indpasse i stærkt varierede fortolkningssystemer, bestemt af fortolkernes ideologiske udgangspunkter. Det er naturligvis ikke i sig selv særligt overraskende; men ser man på, hvorledes disse forskellige resultater er opnået, viser det sig som noget meget karakteristisk, at de næsten uden undtagelse er produkt af en kompilatorisk arbejdsmetode: fortolkerne har frit kombineret detaljer og oplysninger fra de forskellige berettende kilder til en fremstilling, der kunne indpasses i fortolkningsmønstrer. Ved denne metode er det naturligvis ikke vanskeligt at finde kildebelæg for snart sagt enhver fortolkning af opstanden, og alene deri ligger derfor også en væsentlig del af forklaringen på det vide fortolkningsspektrum, der er så

⁹ May McKisack, *The Fourteenth Century, 1307-1399*. Oxford 1959 (= *The Oxford History of England*, vol. V). Det her relevante afsnit er kap. XIII (s. 384-422), *The Good Parliament and the Peasants' Revolt (1371-81)*.

¹⁰ Anthony Steel, *Richard II*. Cambridge 1962, (kap. III, *The Peasants' Revolt*, s. 58-91).

karakteristisk for opstandens historiografi. Begrundelsen må dog også søges i den særegne kildesituation, der udgør fortolkningernes grundlag. Hovedparten af vor viden om opstanden i 1381 skyldes nemlig beretninger, der som oftest er blevet til adskillige år efter opstanden. Disse beretninger er ikke blot skrevet af sejrherrene, men deres sigte var ofte et ganske andet end blot dette, at informere sagligt og neutralt om begivenheden. Disse to forhold – den manglende enighed om fortolkningen og det problemfyldte kildemateriale – hænger naturligvis nøje sammen: det vanskelige og ofte modsigelsesfyldte kildemateriale åbner vide muligheder for fortolkninger af opstandens årsager, forløb og resultater, hvorfor historikernes forhåndsopfattelser og ideologiske udgangspunkter kan komme til at spille en væsentlig rolle ved fortolkningens udformning. Pointen i ovenstående gennemgang er derfor, at det – såfremt dette vide fortolkningsspektrum skal indsnævres – er nødvendigt at forlade den utilfredsstillende kompilatoriske arbejdsmetode og erstatte den med en fremgangsmåde, hvis første skridt må være en tilbundsgående analyse af det berettende kildemateriale, der som anført udgør langt det væsentligste grundlag for alle hidtidige fremstillinger.

IV

Det berettende materiale til den engelske opstand 1381 er meget stort og rigt nuanceret. Her skal kun de vigtigste og mest centrale beretninger fremdrages og kommenteres.¹¹

En hovedkilde til begivenhederne i London er to *kommissionsbetænkninger* fra hhv. 4. og 20. november 1382, der blev afgivet i forbindelse med en officiel undersøgelse af visse fremtrædende londonborgeres påståede forbindelse med oprørerne fra Essex og Kent.¹² Rapporten af 20. nov. er en redigeret og udvidet udgave af den, der blev afgivet den 4. november. Betydningsfuldt i samme forbindelse er også et memorandum fra *London Letter Book*,¹³ der kort beskriver begivenhederne i byen under opstanden.

¹¹ Den til dato bedste og mest udførlige oversigt over det samlede nu kendte beretningsstof er R.B. Dobson, anf. arb., der også indeholder gode oversættelser deraf. Cfr. også Kriehn, anf. arb.

¹² Undersøgelsen blev forestået af de to London-sheriffer, John Sely og Adam Bamme efter ordre fra kongen. Disse to embedsmænd afgav til regeringen de to rapporter, der endnu findes i PRO, *Coram Rege Roll*, Easter 6 Richard II [KB. 27/488], Rex, memb. 6. Rapporten af 4. november er trykt hos Wilkinson, anf. arb., s. 32-35, mens rapporten af 20. november er trykt hos Réville & Petit-Dutaillis, anf. arb., s. 190-96 og delvis genoptrykt hos Oman, anf. arb., s. 206-12.

¹³ Byens officielle brevbog, *London Letter Book H*, f.cxxxiii, b. Stykket findes endnu ikke udgivet i den originale (latinske) sprogdragt, men er i oversættelse til moderne engelsk trykt hos Dobson, anf. arb., s. 209-11. Originalen findes desuden gengivet i en noget vanskeligt læselig faksimile hos Harriet Merete Hansen, *The Peasants' Revolt of 1381 and the Chronicles*. *Journal of Medieval History*, vol. 6, 1980, s. 393-415; her s. 397.

Det må formentlig opfattes som bystyrets officielle opfattelse af begivenhederne. Stykket er ikke dateret, og dets arkivalske placering mellem breve fra juni 1381 siger ikke meget om affattelsestidspunktet. Et holdepunkt findes dog måske i, at stykket indholdsmæssigt svarer til den netop omtalte rapport af 4. november, mens det ikke tager højde for de substantielle ændringer, der indførtes i rapporten af 20. november 1382. Det peger derfor i retning af en datering inden dette tidspunkt.

Opstanden behandles ligeledes i en række klosterkrøniker og andre næsten samtidige historiske fremstillinger. Blandt disse er de syv, der i det følgende skal nævnes, de vigtigste. Fortsættelsen af *Eulogium Historiarum sive Temporis*¹⁴ dækker årene 1364-1413 og synes skrevet af en franciskanermunk med tilknytning til Canterbury. Det eneste kendte manuskript er skrevet efter 1428; men beretningen om opstanden er utvivlsomt blevet til længe inden. Beretningen er præget af kendskab til officielt materiale, f.eks. undersøgelsesrapporten af 20. november 1382 og stykket i London Letter Book. *Westminsterkrøniken*¹⁵ var en fortsættelse af Ranulf Higdens populære universalkrønike. Det afsnit, der dækker årene 1381-94, synes skrevet af en ukendt munk i Westminster i årene lige efter opstanden. *Jean Froissart* forfattede ligeledes en beretning om opstanden, der findes i hans berømte krønikes andet bind.¹⁶ Denne del af Froissarts arbejde er temmelig sikkert blevet til i årene 1386-88. Skønt Froissart flere gange aflagde besøg ved det engelske hof, synes han dog ikke at have været der mellem 1381 og 1395, hvorfor han må have fået sine oplysninger om opstanden på anden hånd. Traditionelt mener man, at hans informationskilder var franskmænd, der i 1381 overværede begivenhederne i England. *Eveshamkrøniken*¹⁷ rummer en generel beskrivelse af Englands historie 1377-1402. Om affattelsestidspunktet for beskrivelsen af opstanden er det vanskeligt at udtale sig præcist, selv om 1390'erne må

¹⁴ *Eulogium Historiarum sive Temporis*. Ed. F.S. Haydon. Rolls Series (3 vols.), London 1858-63. Om beretningen cfr. – foruden Haydons introduktion – også J.I. Catto, *An Alleged Great Council of 1374*. *The English Historical Review*, vol. LXXXII, 1967, s. 764-71.

¹⁵ *Polychronicon Ranulphi Higden*. Ed. C. Babington & J.R. Lumby. Rolls Series (9 vols.), London 1865-86. *Westminsterkrøniken* findes i vol. 9. Den foreligger nu også med engelsk oversættelse og fuldstændigt kritisk apparat i L.C. Hector & Barbara Harvey (eds.), *The Westminster Chronicle 1381-1394*. Oxford 1981. Cfr. også J. Armitage Robinson, *An Unrecognized Westminster Chronicle, 1381-1394*. *Proceedings of the British Academy*, III, 1907, s. 61-77.

¹⁶ *Jean Froissart, Chroniques*. Den her relevante del er udgivet i *Oeuvres de Froissart*, ed. par M. le baron Kervyn de Lettenhove, Bruxelles 1867-77, tom. 9. Cfr. om Froissarts arbejde også George Kriehn, *anf. arb.*, samt S.G. Nichols, *Discourse in Froissart's Chroniques*. *Speculum*, vol. 39, 1964, s. 279-87.

¹⁷ *Historia Vitae et Regni Ricardi Secundi*. Ed. T. Hearne, Oxford 1729. Nyudgivet med introduktion og kritisk kommentar af G.B. Stow (ed.), *Historia vitae et regni Ricardi Secundi*. Philadelphia 1977.

anses for det sandsynligste tidsrum. *Thomas Walsingham* fra St. Albansklostret har efterladt en særdeles tendentiøs skildring af opstanden.¹⁸ Den synes skrevet omkring 1390. Det fremgår af beretningen, at Walsingham selv var øjenvidne til en del af begivenhederne i 1381; men det er på den anden side lige så klart, at han har støttet sin fremstilling på andre beretninger. Også affattelsestidspunktet for *Henry Knightons beretning*¹⁹ er usikkert, selv om 1390'erne må regnes for det sandsynligste tidsum. Den sidste – og tillige mest berømte – beretning er *the Anonimale Chronicle*,²⁰ der som helhed er en forholdsvis uinteressant kompilation fra St. Mary's kloster i York, dækkende årene 1333-81. Sprogligt set adskiller den sig fra de øvrige klosterkrøniker ved at være affattet på anglo-fransk. Den er sandsynligvis udarbejdet i tidsrummet 1396-99. Det, der i denne sammenhæng gør den interessant, er, at dens udgiver, V.H. Galbraith mente at kunne fastslå, at afsnittet om opstanden var en direkte afskrift af et ukendt samtidigt forlæg. Dette bestemte han til at være en londonkrønike, udarbejdet af et øjenvidne, der oven i købet skulle være embedsmand i centraladministrationen, nærmere betegnet i the Privy Seal. Denne opfattelse har siden vundet almindelig tiltro, og især derfor – men også på grund af beretningens lidenskabsløse og rapporterende stil – anses den nu i almindelighed for at være vor mest pålidelige kilde til opstanden. – Der skal nedenfor sættes et spørgsmålstejn ved berettigelsen af denne hævdevundne opfattelse.

Efter denne summariske præsentation af materialet skal det derefter diskuteres, hvilke indre sammenhænge det er muligt at påvise mellem disse kilder, idet der dog skal tages udgangspunkt i en markering af den hævdevundne, traditionelle vurdering og brug af materialet.

V

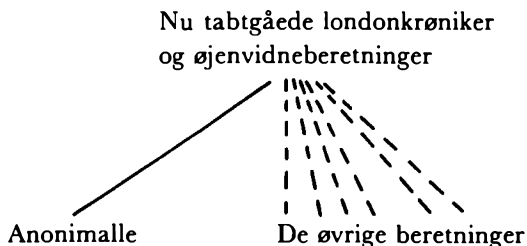
Som allerede anført har opstandens fortolkere egentlig aldrig gjort noget alvorligt forsøg på en sammenhængende analyse af de indbyrdes afhængighedsforhold i den berettende kildegruppe. De kildeanalyser, der

¹⁸ Thomas Walsingham, *Historia Anglicana*. Ed. H.T. Riley. Rolls Series (2 vols.), London 1863-64. Om Walsingham og de temmelig komplicerede tekstforhold omkring hans arbejder cfr. V.H. Galbraith, *Thomas Walsingham and the St. Albans Chronicle*. *The English Historical Review*, vol. XLVII, 1932, s. 12-29, og samme, *The St. Albans Chronicle 1406-1420*. Oxford 1937.

¹⁹ *Chronicon Henrici Knighton*. Ed. J.R. Lumby. Rolls Series (2 vols.), London 1889-95. Cfr. V.H. Galbraith, *The Chronicle of Henry Knighton*. D.J. Gordon (ed.), *Fritz Saxl Memorial Essays*. London 1957, s. 136-45, samt George Kriehn, *anf. arb.*

²⁰ V.H. Galbraith (ed.), *The Anonimale Chronicle*. Manchester 1927. Beretningen behandles indgående i udgavens indledning, lige som kildeværdi og ophavsmand drøftes i A.F. Pollard, *The Authorship and Value of the 'Anonimale' Chronicle*. *The English Historical Review*, vol. LIII, 1938, s. 577-605. Cfr. også George Kriehn, *anf. arb.*

foreligger – her tænkes især på Kriehns og Wilsons – sigter alle mod at fastslå kildeværdien af de enkelte beretninger isoleret betragtet. Derfor blev det også kun til spredte iagttagelser om mulige indbyrdes sammenhænge. Den uundgåelige følge har været, at opstandens historikere frejdigt har benyttet beretningerne til gensidig bekræftelse uden synderlig tanke på, om eventuelle overensstemmelser også kunne skyldes indbyrdes afhængighed. Groft taget har man om kildematerialets struktur haft en forestilling, der kan illustreres med følgende figur:

Det er naturligvis forestillingen om Anonimalle som direkte udtryk for den tabte londontradition, der har ført til den nuværende høje prioritering af denne kilde, og samtidig gjort den til prøvesten for de øvrige beretningers sandhedsværdi. Ligeledes har man implicit antaget, at de øvrige beretninger i princippet var uafhængige af hinanden.

I denne sammenhæng synes opstandens historikere dog at have overset betydningen af nogle iagttagelser, som især V.H. Galbraith i tidens løb har gjort. Således har han i udgaven af *The Anonimalle Chronicle* og senere – og måske klarest – i festskriftet til May McKisack gjort opmærksom på en række lighedspunkter mellem Anonimalle og Westminster-krøniken, en lighed, der også kunne udstrækkes til Walsingham og Knighton.²¹ Galbraith drog dog ingen konsekvenser af sine iagttagelser, og heller ikke andre tog synderlig notits af dem. Men det er ikke desto mindre indlysende, at en nøje kortlægning af afhængighedsforholdene må betragtes som en nødvendig forudsætning for at benytte det berettende materiale på forsvarlig vis. Dette spørgsmål har Harriet Merete Hansen for nylig gjort til genstand for undersøgelse, og det følgende refererer derfor først og fremmest til hendes overbevisende resultater.²²

Karakteristisk for beretningerne er den strukturelle ensartethed, der præger disses beskrivelser af opstanden i London. Hovedvægten er i

²¹ V.H. Galbraith, *anf. arb.* (note 20), s. xlii-xliii; samme, *Thoughts about the Peasants' Revolt*. F.R.H. Du Boulay & Caroline M. Barron, *The Reign of Richard II. Essays in Honour of May McKisack*. London 1971, s. 46-57.

²² Harriet Merete Hansen, *anf. arb.* (note 13).

næsten alle tilfælde lagt på kongens møder med oprørerne: det mislykkede møde på Blackheath den 12. juni, Mile End-mødet den 14. juni og opstandens klimaks, mødet på Smithfield den 15. juni. Også oprørernes henrettelse af kansleren, ærkebiskop Simon Sudbury og skatmester Robert Hales på Tower Hill indtager en fremtrædende plads i de fleste beskrivelser. Ser man derefter på behandlingen af en enkelt episode – her Smithfield-mødet den 15. juni – finder man tilsvarende strukturelle overensstemmelser. Typisk er dette møde beskrevet i følgende hovedpunkter:

1. Mødet fandt sted den 15. juni og var en konfrontation mellem kongen og oprørernes talsmand, Wat Tyler.
2. For så vidt som forhandlingsemnet omtales, var det spørgsmålet om frihedsbreve til oprørerne.
3. Wat Tylers optræden var stærkt provokerende.
4. Londons overborgmester, William Walworth, fik hovedæren for drabet på Tyler.
5. Efter Tylers død bevægede hele forsamlingen sig over på en nærliggende mark.
6. En hær kom ud fra London og omringede oprørerne.
7. Oprørerne fik derefter lov at drage hjem.
8. Kongen adlede Walworth og andre londonborgere.

En så påfaldende ensartethed fra den ene beretning til den næste må helt naturligt rejse det spørgsmål, om vi ikke i virkeligheden her står over for een og samme tradition i let varierede udformninger, og berettigelsen af denne tankegang understreges yderligere af flere oplagte tilfælde af verbaloverensstemmelse. Et par eksempler, ligeledes fra Smithfield-episoden, kan illustrere dette:

Smithfield, 15. juni. Kongen taler til mængden lige efter drabet på oprørslederen, Wat Tyler.

I følge *Westminsterkrøniken* siger han: »Silete, ego sum vester rex, vester dux, vester primicerius . . .«

I følge *Froissart* faldt ordene således: »Signeur, que vous fault. Vous n'aves autre capitainne que moy. Je suy vostres rois, tenes vous en pais . . .«

Walsingham lod kongen sige følgende: »Quid est hoc, homines mei? Quid agitis? Nunquid sagittare vultis regem vestrum? Non causemini, nec sitis tristis de morte proditoris et ribaldi. Ego enim ero Rex vester, ego capitaneus et ductor vester . . .«.²³

²³ *Westminsterkrøniken* (Babington & Lumby, anf. arb., cfr. note 15), s. 6; *Froissart* (Lettenhove, anf. arb., cfr. note 16), s. 413-14; *Walsingham* (Riley, anf. arb., cfr. note 18), s. 465. Cfr. Harriet Merete Hansen, anf. arb., s. 395.

Smithfield, 15. juni. Hjælpetropperne fra London har omringet oprørerne. Der bruges følgende billede til beskrivelse af situationen:

Walsingham: »velut cum oves caulis includuntur«

Knighton: »quasi oves desolatas sine pastore«

Anonimalle: »come berbiz en caules«.²⁴

De her fremhævede lighedspunkter viser i det mindste, at en indbyrdes afhængighed ikke på forhånd kan afvises, og dette rummer i sig selv motivering nok til en dyberegående undersøgelse af spørgsmålet. Dette er netop emnet for Harriet Merete Hansens artikel, hvori hun har benyttet beskrivelserne af Smithfield-mødet som sammenligningsobjekt, hvorefter hun for kontrollens skyld konfronterede sine resultater med resultaterne af en tilsvarende undersøgelse af beskrivelserne af Mile End-mødet. Denne afhængighedsanalyse gav et forbløffende entydigt resultat, nemlig det, der kan illustreres ved figuren på næste side.²⁵

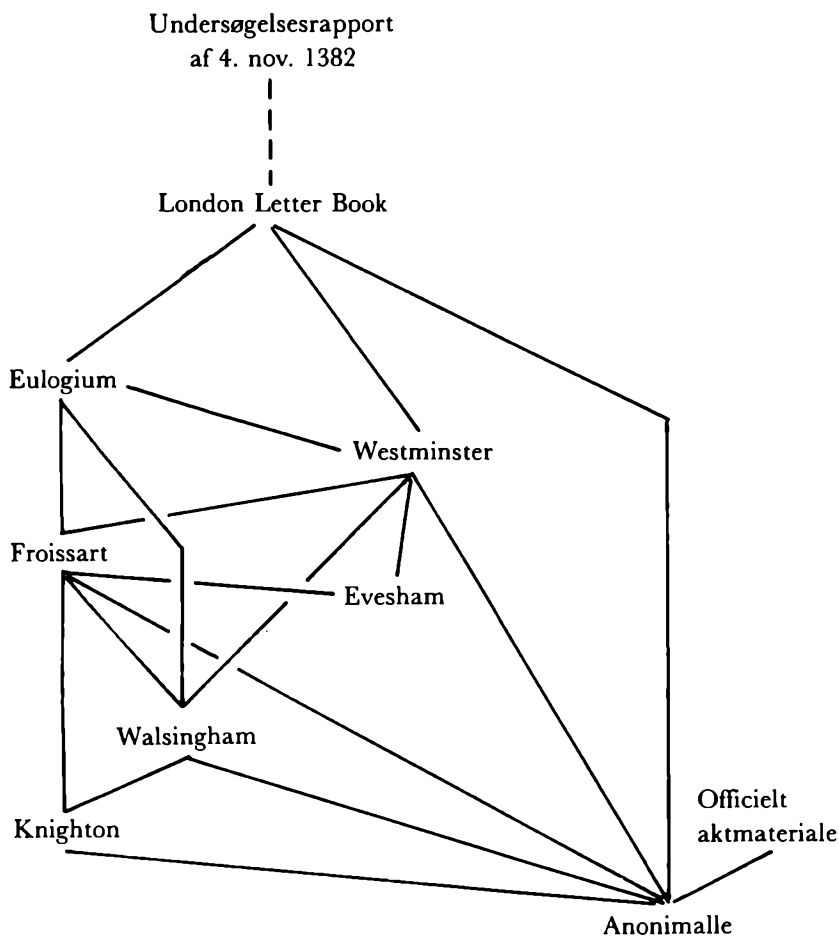
Dette stemma illustrerer tre overraskende resultater af Harriet Merete Hansens undersøgelse. For det første, at den indbyrdes afhængighed mellem beretningerne er endnu tættere og endnu mere udpræget, end man på forhånd kunne formode. For det andet, at Froissart tydeligvis hører til i dette billede, selv om han skrev sin krønike på den anden side af Kanalen. På den ene side har han kendt og benyttet såvel Eulogiums fortsættelse som Westminsterkrøniken, og på den anden har han været kendt af Evesham, Walsingham, Knighton og Anonimalle. For det tredje er Anonimalles placering blevet fuldstændig ændret i forhold til den gængse opfattelse. Fra at være et uafhængigt og samtidigt udtryk for en ellers tabt londontradition har den efter Harriet Merete Hansens undersøgelse fået status som en forholdsvis sen kilde, der – bortset fra det brevstof, som den uomtvisteligt rummer – i sig optager elementer fra næsten alle de øvrige beretninger.

VI

Det sidstnævnte forhold er så afgørende i strid med den gængse opfattelse, at det er nødvendigt lidt nærmere at betragte dels den

²⁴ *Walsingham* (Riley, anf. arb.), s. 466; *Knighton* (Lumby, anf. arb., cfr. note 19), vol. 2, s. 138; *Anonimalle* (Galbraith, anf. arb., cfr. note 20), s. 149. Cfr. Harriet Merete Hansen, anf. arb., s. 395.

²⁵ Med nogle få ændringer og tilføjelser svarer dette stemma til det af Harriet Merete Hansen konstruerede, anf. arb., s. 412. I figuren må underforstås en del x'er, der skulle angive, at de fleste af beretningerne også rummer oplysninger af ukendt oprindelse. For overskuelighedens skyld er disse her udeladt, idet denne figur blot skal illustrere karakteren af de indbyrdes forbindelser.

argumentation, der har været fremført for Anonimalles tidligere placering, dels beretningens ophavssituation efter omplaceringen.

Opfattelsen af Anonimalle som en autentisk øjenvidnerapport hviler først og fremmest på George Kriehns iagttagelser i 1902.²⁶ Kriehn hæftede sig den gang ved beretningens minutiøse og livagtige skildring af begivenhederne i London, lige som han bemærkede forfatterens særlige indsigt i administrative procedurer. Endelig lagde han vægt på den neutrale sprogbrug, der anvendtes i omtalen af oprørerne, sammenlignet med f.eks. Walsingham. Disse momenter bragte ham til den slutning, at beretningen kun kunne være skrevet af et øjenvidne med tilknytning til

²⁶ Kriehn, anf. arb., s. 266-68.

hoffet. Da V.H. Galbraith i 1927 udgav hele *The Anonimale Chronicle*,²⁷ byggede han videre på Kriehns opfattelse ved at påpege, at hele afsnittet om opstanden havde karakter af et separat indskud i den samlede krønike. Det skulle med andre ord være taget direkte fra en nu tabt london-krønike. Han placerede ophavsmanden i the Privy Seal på grund af dennes åbenbare kendskab til administrative procedurer. Sådanne betragtninger rummer dog ingen som helst bindende argumentation for, at det rent faktisk forholdt sig således. På samme måde er der aldrig ført andet »bevis« for Anonimalles neutrale, utendenttøse holdning end den afdæmpede sprogbrug og den rapporterende stil.

Omvendt medfører omplaceringen af beretningen naturligvis en forpligtelse til at påvise, at Anonimale kan have fået sine oplysninger på anden måde end gennem et øjenvidne. Det er også muligt. Som stemmaet viser, har forfatteren haft adgang til næsten alle de øvrige beretninger, og ad denne vej har han fået selve strukturen i fremstillingen foræret. Det forklarer dog ikke alle de nye detailoplysninger i beretningen om drab, ildspåsættelser og andre voldshandlinger. De synes derimod at stamme fra officielt materiale, domsakter o.lign. I hvert fald genfindes Anonimalles oplysninger om disse sager ofte i det bevarede aktmateriale med næsten samme ordvalg. Tilsammen udgør disse forlæg et tilstrækkeligt grundlag for Anonimalles fremstilling.

En genovervejelse af Anonimalles påståede neutrale holdning er ligeledes nødvendig. På dette punkt foreligger efter alt at dømme en klar fejlvurdering, baseret på noget så mangelfuldt som en vurdering af sprogbrugen. En nærmere betragtning af beretningen afslører nemlig, at forfatterens dom over oprørerne var mindst lige så hård som Walsinghams. Men hvor Walsingham lod dette komme til udtryk gennem direkte fordømmelse i et voldsomt sprog, valgte Anonimale at »lade kendsgerningerne tale«. På en samtidig læser har Anonimalles omhyggelige, næsten pedantiske opregning – baseret på det officielle materiale – af oprørernes voldshandlinger formentlig gjort et mindst lige så dybt indtryk som Walsinghams ordrige fordømmelser.

Betragtes Anonimalles fremstilling i sammenhæng med de beretninger, den er direkte afhængig af, viser det sig, at forfatteren med stor omhu har tilrettelagt sit stof således at den unge Richard II's beslutsomhed og mod konsekvent fremhæves og understreges, mens kongens højjaristokratiske rådgivere fremstilles lidet flatterende som rådvilde, frygtsomme og defaitistiske. To momenter skal her fremhæves for at illustrere denne prokongelige og antiaristokratiske tendens. Det første er Anonimalles

²⁷ Galbraith, *anf. arb.* (note 20), s. xxxiii-iv.

komposition. En sammenligning med Froissart, der gang på gang understregede de højadelige rådgiveres aktive og afgørende rolle i det forløb, der førte til oprørets nedkæmpelse, viser det interessante, at Anonimalle er opbygget så Froissarts udlægning punkt for punkt afvises. Anonimalle polemiserede med andre ord mod Froissart.²⁸ Det andet moment understreger måske endnu tydeligere den prokongelige tendens. Det drejer sig om oprørernes henrettelse af Sudbury og Hales, to fremtrædende regeringsmedlemmer.²⁹ De blev, som tidligere anført, fanget og henrettet i forbindelse med oprørernes indtrængen i Tower den 14. juni, mens kongen holdt møde med oprørslederne ved Mile End. I London Letter Book gøres disse henrettelser til en direkte følge af en kongelig tilladelse til oprørerne ved Mile End til at pågribe forrædere. Kongen gøres med andre ord direkte ansvarlig for mordene. Den prokongelige Westminsterkrønike kunne ikke acceptere denne udlægning, hvorfor denne beretnings forfatter lod de to begivenheder (Mile End-mødet og henrettelserne) indtræffe samtidig. Derved blev forbindelsen mellem en eventuel kongelig tilladelse og henrettelserne brudt; men denne udlægning forklarede alligevel ikke, hvorfor kongen efterlod sine to betroede medarbejdere i en så udsat position. For at redde kongens ry gik Anonimalle derfor en anden vej. Dennes forfatter fremstillede nemlig kongens beslutning om Mile End-mødet som led i en bevidst plan, hvis hensigt var at redde Sudbury og Hales. Efter denne udlægning var hovedformålet med Mile End-mødet at lokke oprørerne bort fra Tower for derved at give de to mænd lejlighed til at undslippe ad floden. Ganske vist mislykkedes planen; men det kunne kongen jo ikke lastes for. Han havde tværtimod vist initiativ og opfindsomhed.

Disse eksempler viser for det første, at Anonimalles fremstilling er behersket af en ganske klar tendens, nemlig at understrege Richard II's helt afgørende rolle i forløbet og at lade denne understregning ske på bekostning af højadelen. For det andet, at denne klare tendens ikke finder direkte udtryk, men fremkommer som resultat af en meget omhyggelig bearbejdelse af forlæggene til en tilsyneladende lidenskabsløs beretning, hvis handlingsforløb dog alligevel taler sit eget tydelige sprog. Konklusionen må derfor blive, at Anonimalle ikke var nogen neutral øjenvidnerapport. Dens forfatter var en dygtig historiker, der ved raffinerede metoder og avanceret arbejdsteknik frembragte en meget tendentiøs beretning om

²⁸ Dette hidtil upåagtede forhold blev påvist og dokumenteret af stud. mag. Bjørn Erik Daugaard i en upubliceret semesteropgave 1976 ved Historisk Institut, Odense Universitet. Relationerne mellem Anonimalle og Froissart fortjener en indgående undersøgelse.

²⁹ Cfr. Harriet Merete Hansen, *anf.*, s. 409-12.

opstanden. Dette må føre til en radikal omvurdering af beretningens tilblivelsessituation. Om denne skal her blot voves det foreløbige gæt, at beretningen var et kongeligt bestillingsarbejde, udformet på et eller andet tidspunkt under Richard II's »Andet Tyranni«, 1396-99.³⁰ I denne retning peger i det mindste den prokongelige og antiaristokratiske tendens, den rigelige adgang til officielt materiale og beretningens placering i overleveringen. – Hvorledes og hvorfor den er kommet ind i en klosterkrønike fra York er vanskeligt på nuværende stadium at afgøre, og det bør da også i denne forbindelse kraftigt understreges, at det forudsætter en række omhyggelige undersøgelser, inden dette foreløbige gæt om ophavsforholdene muligvis kan forvandles til vished.

VII

For til slut at sammenfatte: Det er påpeget, at kildegrundlaget for fortolkningerne af opstanden først og fremmest er de berettende kilder. Blandt disse betragtes Anonimale traditionelt som særlig pålidelig, fordi den opfattes som samtidig og neutral. Derudover har der været en udpræget tilbøjelighed til at lade beretningernes udsagn gensidigt kontrollere hinanden, idet det forudsattes, at de var indbyrdes uafhængige. Over for dette er der her – i forlængelse af Harriet Merete Hansens undersøgelse – argumenteret for, at de berettende kilder kan indpasses i et samlet afhængighedsmønster, der især på to punkter bryder med de gængse forestillinger. For det første ved selve påvisningen af den tætte afhængighed og for det andet ved omplaceringen af Anonimale i det samlede billede. Påvisningen af dette mønster har ført til en omvurdering af Anonimale, idet dens absolutte pålidelighed som beretning må afvises. I stedet er der argumenteret for, at den er et sent polemisk indlæg, hvis hovedærinde ikke var en neutral fremstilling af opstandens forløb, men en argumenteret opvurdering af Richard II's andel i dens nedkæmpelse. Dette har ført videre til en gisning om, at den må henføres til slutningen af Richard II's regeringstid, da styret tenderede mod kongelig enevælde.

Hvilke konsekvenser har dette så for vor opfattelse af opstanden i 1381? – I første omgang den negative, at grundlaget for de gængse fortolkninger drages i tvivl uden at der sættes noget andet i stedet. Den konstruktive del af arbejdet mangler endnu, nemlig den del, der på

³⁰ Om dette se f.eks. Richard H. Jones, *The Royal Policy of Richard II: Absolutism in the Later Middle Ages*. Oxford 1968, og Anthony Tuck, *Richard II and the English Nobility*. London 1973. En ikke særlig fyldestgørende undersøgelse af Richard II's omdømme i den samtidige krønikelitteratur er L.D. Duls, *Richard II in the Early Chronicles*. Haag og Paris 1975.

grundlag af de primære elementer i beretningsmaterialet og det righoldige samtidige aktmateriale må omfatte en fornyet beskrivelse og fortolkning af opstanden. Hvad denne nærmere betegnet vil gå ud på, er det vel endnu for tidligt at gætte alt for håndfast på. Den nyeste forsknings grundige oprydningssarbejde i beretningsmaterialet viser dog, at de primære elementer deri først og fremmest består af officielt eller halvofficielt London-materiale. Det videre perspektiv i denne erkendelse kan meget vel vise sig at være en ganske gennemgribende omfortolkning af selve opstandens natur. En fornyet undersøgelse på det reviderede kildegrundlag vil muligvis vise – hvad allerede Ruth Bird og Bertie Wilkinson anede – at den engelske opstand 1381 bedst forstås som en funktion af interne politiske stridigheder i Londons bystyre. I det mindste rummer det primære materiale mere end antydninger, der må føre os til at betragte opstanden som led i et stort opgør mellem stridende politiske fraktioner i London. I dette spil var bønderne blot statister, skønt det afledte bondefjendtlige beretningsmateriale konsekvent har søgt at gøre dem til dramaets hovedpersoner. Forenklet og dristigt formuleret kan konsekvensen af oprydningen i kilderne derfor være, at vi tvinges til at forlade forestillingen om 1381-opstanden som bøndernes oprør mod statsmagten med dele af Londons befolkning som allierede til fordel for en opfattelse, der gør elementer i London til hovedpersoner og bønderne til mere eller mindre uafvidende allierede.

Den nyeste forsknings arbejde med selve kildegrundlaget og den forøgede opmærksomhed omkring dette problem har skabt bedre og mere solide forudsætninger end hidtil for en velbegrunderet fremstilling af den dramatiske opstand, som forfatningshistorikeren William Stubbs med megen ret betragtede som »one of the most portentous phenomena to be found in the whole of our history«. ³¹ – Måske vil det endda vise sig muligt at opnå en større grad af enighed end hidtil om, hvad den egentlig indvarslede, når fortolkerne ikke i fremtiden uhammet kan bekæmpe hinanden med sekundært og tendentiøst kildemateriale som ammunition.

³¹ William Stubbs, *The Constitutional History of England*. 3. ed., vol. II. London 1897, s. 471. Værkets førsteudgave udkom 1874-78.

SUMMARY

*The English Revolt of 1381:
Interpretation and Documentation*

In the introductory survey of previous research on the Revolt of 1381 it is particularly noted that the event has been used to buttress highly divergent conceptions of history, ranging in the course of time from liberalist to doctrinaire Marxist. There is a two-fold explanation for this: 1) Almost all historians of the revolt have used a compilatory method, thus obviating a systematic critique of the sources; 2) Practically without exception the basis of their knowledge has been the highly problematic narrative source material, which is not only very tendentious, but also complicated by mutual dependence. The latter trait has been almost wholly overlooked by historians of the revolt, who have thus allowed mutually dependent sources to confirm each other.

This underlines the need for a critical and systematic examination of the relationships between the narrative sources for the purpose of eliminating the useless secondary elements. Working on the basis of Harriet Merete Hansen's pioneering studies two crucial characteristics of the narrative material are detected. Firstly, the relationships between the narrative accounts are even closer than one would ever be able to expect beforehand; and Froissart's as well as Anonimale's accounts are part of that pattern of dependency. Secondly, Anonimale is not at all the authentic eyewitness account it has always been taken to be, but a late, tendentious (pro-royal) and in most respects secondary narrative. By all indications it was composed by an unusually skillful historian, whose purpose was not a dispassionate account of the course of events, but a vigorous accentuation of Richard II's role in putting down the revolt.

Combined with a demonstration of Anonimale as directly polemizing against the pro-aristocratic Froissart account, this leads to the supposition that Anonimale – traditionally the principal historical source on the revolt – was written during Richard II's »Second Tyranny« (1396-99) as a piece of royal propaganda purveying a version of events suited to the purposes of the royal power.

Cognizance of this trait as well as the detection of numerous secondary elements in the narrative material opens up new perspectives for research on the 1381 Revolt. Not only has a more reliable basis for further interpretations been secured, but the new and expurgated source basis, consisting principally of official or quasi-official London material, will, perhaps, lend to the interpretations a far greater emphasis on London's internal quarrels than has been the case up to now. Renewed study on the basis of this source revision might well reveal what Ruth Bird and Bertie Wilkinson could only suspect, namely, that the so-called Peasants' Revolt of 1381 was first and foremost a clash between contending political factions in London, in which the peasants were more or less unwitting pawns.

Translated by MICHAEL WOLFE

Den borgerlige revolution i Danmark i slutningen af det 18. århundrede

AF

BENITO SCOCOZZA

Danmark er et land med runde og bløde former, og det danske folk er et mildt folk.

Danmarkshistorien er ét stort bevis herfor. Vel har der gennem tiderne været strid og uenighed, men tingene er blevet ordnet i mindelighed. Ligesom i andre lande har der været rige og fattige. Men for Danmark gjaldt dog altid det særlige, at få havde for meget og færre for lidt. Og var det ved at gå galt, var en del af befolkningen ved at få det mere ilde end godt var, var der altid vise mænd inden for regeringen, som rettede tingene op.

Særligt berømte blev de retsindige mænd, som i 1780'erne sikrede fæstebøndernes retsstilling, afskaffede stavnsbåndet og begyndte at løsne de forkuede bønder fra det århundredgamle jordfællesskab, som efterhånden blot fungerede som en klods om benet på dem, der sukkede efter en ordentlig udnyttelse af den frugtbare danske landbrugsjord. Bernstorff, Reventlow, Colbjørnsen og naturligvis ikke mindst kronprins Frederik satte med landboreformerne en lavine i gang. Men en dansk lavine naturligvis, som bevæger sig langsomt og sindigt, og som ikke drager død og fordærv med sig.

Bonden blev fri, og efterhånden voksede hans selvfølelse, så han i 1840'erne kunne gå sammen med og lade sig lede af åndsfrihedens og nationalitetens fornemste fortalere i bestræbelserne på at fjerne den nu forældede enevælde. Det danske folk – i hvert fald nogle inden for den mandlige del af den – var blevet modent til at styre sig selv. Til at få en fri forfatning. Og samtidig havde folket fået styrke til at forsvare sin egenart, sin danskhed, mod den pågående fortykning, som sydfra truede det gamle danske grænseland syd for Kongeåen.

Og med glæde gav den folkekære Frederik VII Juni-grundloven, der skulle blive grundlaget for sikringen af folkets friheder og rettigheder. Vel var der halsstarrige konservative, som søgte at underminere og tilbage-

trænge den nye frihed, men folkestyret var kommet for at blive og endeligt sejre. Det skete i 1901, da Christian IX bøjede sig for kravet om, at parlamentarismen skulle være regeringsskik.

En epoke med social revolution?

Fra 1780'erne til det første årti af det tyvende århundrede er der kun lidt mere end hundrede år. Men i de hundrede år skete der større omvæltninger af og i det danske samfund, end der var sket i århundrederne forud for 1700-tallets to sidste årtier.

Skal man tro de traditionelle forestillinger – og det er dem, der her indledningsvis er trukket op – gik det hele stille, glidende og fredeligt for sig. Danmark er gået gennem en rolig og i det store og hele ubrudt udvikling fra at være et feudalt samfund med herremænd og fæstebønder som de dominerende klassemodpoler til at blive et kapitalistisk samfund med kapitalister og lønarbejdere som de nye altdominerende klassemodpoler. På ét hundrede år.

Denne fornemmelse af, at dansk historie er uden de skarpe hjørner, har ofte givet marxistisk-sindede historikere mindreværdskomplekser. Hvorfor fanden kan Danmark ikke præstere en fransk revolution? Selv schweizerne har haft deres borger- og klassekrige! Ja, selv schweizerne, men ikke danskerne. Siden Grevefejden for snart et halvt årtusinde siden kan det danske folk kun fremvise en blanding af fredsommelighed og tålmodighed, og alligevel er også Danmark gået fra én samfundsformation til en anden. Et kvalitativt spring, men åbenbart uden brud . . .

Lidt sky læser marxisten Marx' ord fra det berømte og fortolkningsgennemtyggede forord til »Kritikken af den politiske økonomi«: »På et vist trin i deres udvikling kommer samfundets materielle produktivkræfter i strid med de forhåndenværende produktionsforhold, eller, hvad der kun er det juridiske udtryk for det samme, med de ejendomsforhold, inden for hvilke de hidtil har bevæget sig. Fra at være produktivkræfternes udviklingsformer slår disse forhold om til at blive lænker for dem. Der indtræder da en epoke med sociale revolutioner«. (Marx/Engels: Udvalgte skrifter I, Kbh. 1952, 356).

En epoke med sociale revolutioner . . .! Hvor findes den epoke i Danmarks historie? Mellem 1780'erne og 1900? For ikke at ende som lommeuld i den socialdemokratiske historieforståelse har marxister i deres mere eller mindre stille sind gjort især Junigrundlovens indførelse til en mere revolutionær omvæltning, end den egentlig var. Talte man ikke i de dage om fortvivlelsens selvhjælp? Truede man ikke ret så kraftigt med, at det i Danmark kunne gå, som det netop var gået i revolutionens

Frankrig? Og dog var det mest revolutionære ved »1848« vel i virkeligheden – hvis man skal tale om revolution i traditionel forstand – at den slesvigholstenske bevægelse rejste sig til væbnet kamp mod den danske undertrykkelse.

Det skal naturligvis ikke nægtes, at marts-dagene betød et væsentligt og for overbygningens indretning afgørende gennembrud for det borgerlige demokrati. Men at kalde marts-begivenhederne for en revolution er at gøre en historisk myg til en elefant ud fra en misforstået og indsnævret opfattelse af, hvad der egentlig forstås ved – for nu at bruge Marx' ord – en »epoke med sociale revolutioner«.

Begrebet revolution

I marxismens idéhistorie er der to elementer, der – indbyrdes afhængige – har været med til at danne begrebet om, hvad en revolution er.

Det ene element er den rolle, Oktoberrevolutionen i Rusland 1917 har spillet for marxister gennem tiden. Uanset varierende opfattelser af denne revolutions karakter, betydning og resultater, har den for generationer stået som selve sindbilledet på en revolution, på en omvæltning fra bund til top, hvor de undertrykte klasser omstyrkede det bestående og oprettede en kvalitativ ny statsmagt. Det andet element, der har været med til at danne revolutions-begrebet, er udsprunget af striden mellem reformister og revolutionære, en strid, som Oktoberrevolutionen yderligere skærpede.

Den reformistiske opfattelse går som bekendt ud på, at det er muligt at nå socialismen ad fredelig vej gennem en udnyttelse af de borgerlige parlamentariske organer. Her overfor står den revolutionære, at borgerskabet, når det trænges op ad muren, vil anvende vold mod arbejderklassen, således at arbejderklassen selv må bruge revolutionær vold for at omstyrte det bestående magtapparat og etablere sit eget. Både Oktoberrevolutionens praksis og den revolutionære marxismes afstandtagen fra reformismens syn på vejen til socialismen har været vigtige, ja vel de vigtigste, bevidsthedsdannende elementer i revolutionsopfattelsen.

Med denne opfattelse i baghovedet har man i den politisk-ideologiske kamp mod den socialdemokratiske reformisme anstrengt sig for at eftervise, at det aldrig i historien er forekommet, at en klasse godvilligt har givet magten fra sig, at magten derfor måtte erobres voldeligt ret over for de herskendes vold, og at statsapparatet måtte sønderknuses og erstattes af de sejrendes nye statsmagt. Var det ikke det, Marx »lærte« os gennem sin analyse af »Pariserkommunen«, og som til fulde blev bekræftet af Oktoberrevolutionen?

Hele denne polemik mod reformismens positioner medførte, at man i sin iver efter at fremlægge historiske analogier rettede blikket mod fortidens borgerkrige og barrikadekampe, og ikke mindst den engelske revolution i 1640'erne og især den store franske revolution fra 1789 blev trukket frem som uimodsigelige beviser på, at historien gav antireformisterne ret. Men den anakronistiske tilbageplantning af et revolutionsbillede, der er skabt af Oktoberrevolutionen og kampen mod reformismen, er – som det allerede er omtalt – umulig at gennemføre i forhold til dansk historie. Det har naturligvis fornøjet radikale, socialdemokratiske og andre »anti-revolutionære« ideologer. For tilbage er så forestillingen om, at det danske folk altid har optrådt hyggeligt og kompromisvilligt, at klasserne har kunnet tale sig til rette, og at Danmark er nået så langt, som det er nået, netop fordi klassesamarbejdet har præget historiens gang.

Modsætningen mellem den klasseforsonende og evolutionistiske opfattelse på den ene side og overivrige forsøg på at finde halve eller hele franske og russiske revolutionære situationer i dansk historie på den anden side er imidlertid en falsk modsætning. Og afliver man ikke denne modsætning, vil det være umuligt at få greb om de specifikke klassekampstræk, der fra slutningen af det 18. århundrede og til begyndelsen af det 20. skaber de afgørende omvæltende brud, som bringer hele det danske samfund fra feudalismen til kapitalismen.

Den økonomi-logiske synsvinkel

Men før klassekampstemaet behandles, vil det være rimeligt at se på den modsatte 'grøft' af den netop omtalte – hvad man kunne kalde – 'revolutionsromantiske' tilgang til overgangsproblematikken. Denne 'grøft' kan kaldes den 'økonomistisk evolutionistiske' – når nu stemplerne er kommet frem.

Bag det drabelige begreb gemmer sig et syn på overgangen, der oprindeligt blev grundlagt af liberalisten Falbe-Hansen i afhandlingen »Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne« fra 1889, men som også har inspireret marxistisk forskning. (Jvf. bl.a. Guldager i: Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse, bd. III, 1977).

Synspunktet er følgende: I løbet af det 18. århundrede blev det mere og mere klart, at landbøkonomien blev dårligere og dårligere. Det skadede godsejerne, ikke mindst da gode konjunkturer satte ind. Og det skadede staten, som fik sit skatteunderlag reduceret. Godsejerne, i hvert fald de mere fremsynede af dem, fandt ud af, at problemerne ikke kunne løses gennem en yderligere udbytning af bønderne inden for det rådende

agrartekniske system. Der var ingen muligheder for produktivetsforøgelse inden for dette system, og grænsen for bøndernes ydeevne (eller måske bedre: -lyst) var nået. Ergo måtte man af simple rentabilitetsgrunde se sig om efter nye metoder, og det førte så til de store landboøkonomiske diskussioner, der startede i 1750'erne.

Resultatet af denne debat og af statens og de progressive godsejeres overvejelser blev, at man for at rette op på økonomien måtte gennemføre reformer, som førte til øget produktivitet. Deraf fulgte så de store landboreformer, hvor udskiftningen var et helt centralt element kombineret med omformningen af godsdriften til kapitalistiske storbrug, der var baseret på landlønarbejdere.

Landboreformerne og disses nedbrydning af det feudale godsejerfæstebondesystem ses således som en følge af en slags økonomisk logik, der tvinger de besiddende til at indse, at det ikke går længere på den gamle måde, og for at fremme den økonomiske vækst til egen fordel justerer de så de samfundsmæssige rammer for økonomien.

Undertiden kan den økonomi-logiske forklaringsmodel ligefrem antage en teleologisk karakter, når det f.eks. hedder: »Men med markedskonomiens udbredelse blev disse bånd (bl.a. fæste- og laugssystemet. Min anm.) en hæmsko, og der stilledes nu krav fra den dominerende godsejerklasse og storhandelen, bifaldet af de ledende i statsstyret, om statsindgreb, for at etablere den nye kapitalistiske produktionsmådes retslige grundlag, nemlig den private ejendomsret og den frie konkurrence«. (Min udh.) (Busck m.fl.: Klassestrukturen i Danmark. Den jyske historiker, nr. 3-4, 1973-74, s. 30).

På mange måder er den økonomi-logiske forklaringsramme, som her er beskrevet, en økonomisk-historisk parallel til det traditionelle idealistiske syn på reformerne, som er opridset i denne artikels indledning. Både den mekanisk materialistiske og den idealistiske forklaringsmodel tager sit udgangspunkt i, at det var samfundspyramidens topfolk, som erkendte, at det var nødvendigt at justere samfundsforholdene i overensstemmelse med udviklingens krav. Forskellen er – groft sagt – blot den, at de mekaniske materialister tager deres udgangspunkt i godsejernes forståelse for, hvad der gavner dem selv økonomisk, mens idealisterne tager deres udgangspunkt i, at de retsindige og oplyste godsejere og embedsmænd handler ud fra en medlidende indlevelse i bøndernes usle kår og manglende frihed.

Med andre ord: Hvor den 'revolutionsromantiske' synsvinkel leder med lys og lygte efter voldsomt skærpede klassekampe, gør den økonomi-logiske synsvinkel i realiteten klassekampen til intet. Og på det punkt får de idealisternes tilslutning, omend ud fra en helt modsat angrebsvinkel.

Begrebet klassekamp

Men hvad var det da, der drev de landboreformer igennem, som åbnede for den kapitalistiske udvikling? Et passende udgangspunkt for en diskussion heraf er stavnsbåndets indførelse i 1733. Stavnsbåndet indførtes med den begrundelse, at bønderne stak af fra godserne, så godsejerne ikke kunne få deres gårde besat og hovarbejdet udført. Men stavnsbåndet løste ikke godsejernes produktivetsproblemer. Utallige indberetninger viser, at bønderne stak af alligevel, selv om stavnsbåndsalderen til stadighed blev udvidet. Samtidig vrimgledede det med klager over, at de bønder, der ikke stak af, var dovne, vrangvillige, upålidelige og halsstarrige stympere, som var til evigt besvær for godsejerne. Men uanset den ringe effekt var stavnsbåndet den herskende klasses reaktion på bøndernes klassemodstand. Stavnsbåndet var et led i godsejernes skærpelse af klassekampen mod bønderne.

At kalde enkeltbøndernes daglige vrangvillighed og deres flugt fra godserne for klassemodstand, ja, ligefrem for klassekamp, vil sikkert skurre i manges øren. For klassekamp opfattes ofte som en klasses organiserede samlede kamp mod en anden klasse. Ikke-marxister tolker næsten altid begrebet på denne måde, men også blandt marxister møder man denne snævre fortolkning.

I videste forstand indebærer en sådan indsnævring af klassekampsbegrebet, at klassekampen kun optræder relativt sjældent i historiens forløb, nemlig kun i de perioder, hvor en klasse er sig bevidst som klasse og handler som sådan, og sådanne perioder er i det store og hele identiske med de begrænsede tidsrum, hvor klasser kæmper om den samfundsmæssige magt. Men klasserne eksisterer jo både før (og efter) disse skærpede situationer. Forudsætningen for, at kampen om magten overhovedet bliver aktuel, er jo, at der på forhånd eksisterer klasser, som står i modsætning til hinanden. F.eks. står godsejerne og bønderne også i ikke-omvæltningstider over for hinanden som udbytttere over for udbyttede, der strides om, hvem der skal tilegne sig hvor meget af det samfundsskabte produkt.

Kampen om produktet spiller således en rolle lige fra den individuelle udmåling af det daglige hovarbejde, af de årlige afgifter, af størrelsen af stedsålet ved fæsteindgåelsen osv. osv. til samfundets totale organisering og magtstruktur. Og denne daglige kamp, der genspejles i og gennemsyrrer hele den samfundsmæssige struktur, er ligeså meget klassekamp som de åbne håndgemæng, der finder sted i revolutionære situationer. Det er derfor klassekampen, som den udspiller sig ligefra den enkeltes optræden over for modparten til mere eller mindre samvirkende

klassehandlinger, der er selve det konstituerende element ved enhver klassesdelt samfundsformation.

Men den daglige klassekamp udfolder sig naturligvis forskelligt, alt efter de betingelser, der findes. I det 18. århundrede var fæstebøndernes klasse spredt på mere eller mindre isolerede godsenheder, inden for hvilke bønderne yderligere var mere eller mindre isoleret i små landsbyer. Mulighederne for national, ja, selv for regional kommunikation og koordinering af handlinger var begrænsede. I den daglige kamp mod godsejerne stod bønderne ofte alene eller allerhøjest sammen som landsbyfæller. Det er rigtigt, at det ikke er en bevidst og organiseret klasse, der kæmper, når enkeltbønder rømmer fra snart ét, snart et andet gods, eller når enkeltbønder surmulende laver deres personlige arbejd-langsomt aktioner. Men resultatet bliver ikke desto mindre, at godsejerne rammes, og at disse derfor sætter ind med stavnsbåndet og med andre former for skærpelse af klasseundertrykkelsen.

Når der her er lagt så meget vægt på den daglige klassekamp, er det for at vise, at denne kamp trænger helt ud i samfundets enkelte porer. Men det skal ikke af den grund forglemmes, at 1700-tallet kan opvise en række betydningsfulde eksempler på organiseret bondepolitisk modstand mod godsejerklassen. Claus Bjørn har i sin bog: *Bonde. Herremand. Konge. Bonden i 1700-tallets Danmark* (1981) fremdraget en række eksempler på organiseret bondepolitik, og han fremhæver i sin diskussion af kildematerialet, at dets klasseénsidige karakter sikkert skygger for langt større bondeaktivitet end den, han har fremlagt med sin bog (jvf. især s. 139–46).

Samtidig findes der i historieskrivningen en tradition for, at 'bondepolitik' ikke er bøndernes egen politik, men de herskendes politik over for bønderne eller på bøndernes vegne.

Klassekampen og bondereformerne

Men bønderne var politiske 'personer', uanset om de optrådte med større eller mindre bevidsthed eller mere eller mindre organiseret. Og godsejerne måtte bestandigt forholde sig politisk til bønderne. Indførelsen af stavnsbåndet var et eksempel på, hvorledes godsejerne brugte deres statsapparat som led i en defensiv politik over for den klasse, hvis medlemmers hovedsagelige individuelle og passive handlinger truede godsejernes udbytningsgrundlag. Men hverken stavnsbånd eller andre defensive undertrykkelsesforanstaltninger hjalp. Godsejerne blev tvunget af bønderne til at gøre sådanne indrømmelser over for selvsamme bønder, at selve den feudale grundstruktur begyndte at gå i opløsning. Og næppe

var denne proces gået i gang, førend bønderne for alvor fik blod på tanden. Gennem en accellererende bondepolitisk aktivitet fra slutningen af 1760'erne (jvf. Bjørn, anf. arb., s. 146 ff.) fremskyndes opløsningen, således at den ene reform snart følger den anden i et stadigt kapløb med en mere og mere bevidstgjort og aktivt handlende fæstebondeklasse.

Det er således bøndernes klassekamp i alle dens varianter, som er den egentlige årsag til bondereformerne. Men hvilken rolle spiller så de økonomisk-konjunkturrelle forhold? Det er rigtigt, at det danske landbrug i midten af det 18. århundrede løb ind i gunstige konjunkturer, at efterspørgslen efter landbrugsvarer voksede som følge af verdensmarkedets udvidelse, og at driftige godsejere blev utålmodige, når de ikke kunne nyde godt af opsvinget, fordi produktiviteten i landbruget kvantitativt og kvalitativt var relativt lav i forhold til konjunktur-mulighederne.

Der har imidlertid også i tidligere perioder været konjunktursvingninger, der har haft betydning for de vilkår, hvorunder klassekampen konkret har udfoldet sig, men hvor 'løsningerne' har været andre (f.eks. øget hoveri, godskoncentration mv.). Det, som bevirkede, at klassekampen (årsagen) i slutningen af 18. århundrede fik den virkning (reformerne), den fik, var mere grundlæggende forandringer i hele den social-økonomiske struktur, som var gået forud for perioden, og som ikke kan reduceres til en midlertidig konjunktursvingning eller til en udvidelse af verdensmarkedet, omend denne udvidelse er en medvirkende faktor.

Den oprindelige akkumulation

Men hvad er det da for grundlæggende forandringer i den social-økonomiske struktur, som betinger, at agrarrevolutionen i slutningen af det 18. århundrede på én gang er anti-feudal – i form af bøndernes sejr over herremændene – og borgerlig?

Når den antifeudale revolution blev borgerlig i sit væsen, skyldtes det, at den fandt sted i en epoke, hvor den oprindelige akkumulation bankede på feudalismens dør.¹ Men den oprindelige akkumulation er ikke årsagen til, at der indtræffer en grundlæggende omvæltning af de hidtidige produktionsforhold – den er kun den betingelse, der medfører, at indholdet af den antifeudale revolution bliver borgerlig og ikke noget andet. Den oprindelige akkumulations fremvækst er således – sagt på en anden måde – den betingelse, hvorunder klassekampen mellem herremænd og bønder finder sted. Derfor ender denne klassekamp med at

¹ Den oprindelige akkumulation indebærer dels frigørelsen af arbejdskraft, der kan købes som vare på et arbejdskraftmarked, og dels fremkomsten af en kapital; når kapitalen køber arbejdskraften, er der etableret et kapitalistisk udbytningsforhold.

fremskynde overgangen til kapitalismen og ikke med en reorganisering af de feudale produktionsforhold.

I årtier var der i det feudale samfunds skød fremvokset en række elementer, der er karakteristiske for den oprindelige akkumulation. Inden for landbruget var der sket en stærk forøgelse af landlønarbejderlaget, hvis feudale relationer blev mere og mere rudimentære. Landarbejderne var i hovedsagen lønarbejdere, der solgte deres arbejdskraft til godsejerne – og til fæstebønderne. Allerede før landboreformernes tid fandtes der således inden for den vigtigste produktionssektor, landbruget, et voksende lønarbejderlag og halvproletariat (husmændene), der i løbet af de første tre fjerdedele af det 18. århundrede i tal løber fra antallet af fæstebønder.

Den anden side af den oprindelige akkumulation var den voksende pengerigelighed, der var en følge af handelens vækst og pengeøkonomiens fremtrængen på bekostning af den oprindeligt dominerende naturalieøkonomi.

Denne oprindelige akkumulation korresponderer med en udvikling af produktivkræfterne. Nøjes vi her med at se på landbrugets produktivkræfter, er det karakteristisk, at en række dyrkningsmetoder udvikles netop i det 18. århundrede. For at kunne anvende disse nye metoder må landbrugets struktur rationaliseres.

Det er denne strukturrationalisering, som ved åbningen af debatten i 1750'erne om de agrare forhold først og fremmest påkalder sig de lærde's interesse. Og det blev efterhånden klart, at det traditionelle landsbyfællesskab med de udstrimlede lodder var en af de afgørende hindringer for, at landbrugets produktivkræfter kunne udvikles og produktiviteten derigennem øges.

At den 'tekniske' side af sagen var inspirationen til åbningen af den landøkonomiske debat i midten af 1750'erne, kan bl.a. ses af fordelingen af indlæggene i det førende debatorgan, tidsskriftet »Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin«, der begyndte at udkomme i 1755. I starten handlede det overvældende flertal af afhandlingerne om landbotechniske spørgsmål; og man kom ret vidt omkring, fra anvisninger på roeavling over ideer til forbedring af frugt- og urtehaver til forslag til forbedringer af bøndernes 'race'. Efterhånden veg de tekniske spørgsmål for mere politiske, hvor også bøndernes sociale forhold inddrages. Fortsat er det dog det blandede teknisk-politiske problem, landsbyfællesskabet, som dominerer. (Jvf. Højland/Johansen: Omkring tidsskriftet Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin. Utrykt specialeafhandling, Kbh. Univ. 1979, især s. 192).

Det gennemgående er således, at debatten om landboforholdene

starter med rent tekniske overvejelser, hvorefter det erkendes, at først og fremmest fællesskabet er en hindring såvel for den tekniske udvikling som for en effektiv udnyttelse af den vigtigste produktivkraftfaktor, den menneskelige arbejdskraft. Denne erkendelse fører til den begyndende ophævelse af fællesskabet. Strimmelbruget afløses af udskiftede samlede jorde.

Udskiftningen er i sit væsen en produktivkraftforbedring. Der er ingen principiel forskel på en reorganisering af jordfordelingen og f.eks. udviklingen af en ny plovtype. Desuden skal det understreges, at der ikke er noget i vejen for, at en udskiftning kan finde sted inden for de feudale produktionsforholds rammer. Udskiftet gods kan være fæstegods lige så vel som gods, der er integreret i fællesskabet. En fæstebonde på udskiftet jord kan lige så vel tvinges til hovarbejde som en landsbybonde.

Netop udskiftningen har imidlertid forledt mange til den opfattelse, at det var denne i forhold til århundrederne før radikale omordning af produktivkræfterne, som nødvendiggjorde reformerne i slutningen af det 18. århundrede. Udskiftningsprocessen gik jo i gang, før reformerne blev iværksat, dels på enkelte godser og dels gennem en lovgivning, der gav godsejerne ret til at udskifte jorden. Ved at lade den ovenfra igangsatte udskiftningsproces være årsagen til reformerne, gør man sig imidlertid skyldig i en forveksling af årsager og betingelser. Det er rigtigt, at udskiftningen var udtryk for, at godsejerne søgte nye veje i deres bestræbelser på at udnytte produktivkræfternes udvikling. Ingen herskende klasse, der inden for sit produktionsområde støder på en udvikling af produktivkræfterne, undlader at forsøge sig med en udnyttelse af denne udvikling, såfremt den ikke truer deres eksistens som klasse.

Men udskiftningen løste ikke godsejernes produktivtetsproblem. Udskiftningen havde et dobbelt formål: Dels skulle den øge de enkelte bønders produktivitet på den jord, der nu kom til at ligge direkte til deres gård, og dermed føre til en forbedring af bondearbejdskraftens reproduktionsmuligheder. Og dels skulle den derigennem skabe et bedre underlag for stordriften på hovedgårdsjorden. Men denne stordrift var baseret på hoveri, og bønder, der ydede hoveri, var lige dårlig arbejdskraft, uanset om de kom fra en gård under landsbyfællesskabet eller fra en gård, der var udskiftet.

Det korte af det lange var, at udskiftningen ikke løste produktivtetsproblemerne for herremændene på grund af bøndernes mangeartede modstand, der ikke mindst tog til, efter at fællesskabs-systemet var begyndt at gå i opløsning. Protesterne mod især hovarbejdet tog til. Og det stod snart klart, at det ikke var muligt at udnytte produktivkræfternes udvikling inden for de herskende social-økonomiske rammer. Den udbyt-

tede fæstebondeklasse strittede simpelthen imod. Det var denne modstand, der tvang godsejerne og staten til at gennemføre landboreformerne.

Eller sagt koncentreret sammenfattende på denne måde: *Udskiftningen er udtryk for produktivkræfternes udvikling. Gennemførelsen af udskiftningen demonstrerer med al tydelighed produktionsforholdenes forældelse. Men det er klassekampen, der fører til opløsningen af det udbytningsforhold, dvs. de produktionsforhold, der umuliggjorde en effektiv udnyttelse af den udskiftede jord og af den i forvejen udskiftede godsejerjord, hovedgårdsjorden.*

Hermed er vi tilbage ved de betingelser, hvorunder den agrare omvæltning fandt sted. Som tidligere omtalt lurede de kapitalistiske produktionsforhold lige om hjørnet. En landlønarbejderklasse og et halvproletariat var vokset frem, som på godserne kunne erstatte hovarbejderne. Og det er i denne forbindelse værd at erindre sig, at i sig selv er en landarbejder ikke 'billigere' for godsejerne end en hovarbejder. Hovarbejdet er jo gratis arbejde, mens der kræves lønudbetaling – hvor pauver den end måtte være – til en fri lønarbejder. Men produktiviteten på godserne blev i løbet af det 18. århundrede stadig dårligere, når den havde hovarbejdet som grundlag, simpelthen fordi bønderne vægrede sig mod det. Det var denne vægring, der gjorde udbytningen af frie lønarbejdere, der kunne fyres, relativt mere rentabel, selv om den i 'kroner og ører' umiddelbart syntes at koste mere.

Ud over fremvæksten af en landlønarbejderklasse – den ene side af den oprindelige akkumulation – vandt pengeøkonomien mere og mere frem, hvilket igen betød, at der fandtes en voksende pengekapital, som kunne investeres i produktionsmidler og arbejdskraft. Oprettelsen af kreditkasser med henblik på at støtte bøndernes køb af deres gårde er udtryk herfor. Og efterhånden kom der gang i frikøbene; og godsejerne satte sig ikke imod disse frikøb, først og fremmest fordi deres interesse i bevarelsen af fæstejorden svandt, og delvis fordi de selv tjente på dem. Med gennembruddet for bøndernes interessekamp i slutningen af det 18. århundrede var fæstejorden ikke længere det mest givtige udbytningsobjekt. Samtidig var ønsket om frikøb ligeledes et stadigt væsentligere element i denne interessekamp.

Det var således fremkomsten af kapitalistiske produktionsforhold, som blev resultatet af det sidste og afgørende livtag mellem feudalismens hovedklasser. Det feudale godsejerbrug blev successivt og uigenkaldeligt forvandlet til kapitalistisk godsdrift, hvilket muliggjordes ved landlønarbejderklassens og halvproletariatets (husmændenes) fremvækst. Og fæstebøndernes gårde blev forvandlet til private selvejede gårdbrug, hvor

det i hovedsagen var bondefamiliens eget arbejde suppleret med udbytning af landarbejdere, der kom til at dominere landbruget.

Det egentlige brud, den egentlige revolutionerende omvæltning, sker således med bøndernes sejr over den feudale godsejerklasse i slutningen af det 18. århundrede. Det er dette brud, der skaber de nye produktionsforhold, som falder endeligt på plads i løbet af det 19. århundrede.

Agrarkapitalismen

Med traditionel tænkning i baghovedet kan man imidlertid spørge, om det ikke er en ejendommelig kapitalisme, der erstatter feudalismen. Normalt forbindes kapitalismen med industrialisering, men i Danmark slår industrialiseringen først igennem i anden halvdel af det 19. århundrede. Indtil da er det kapitalistisk godsdrift og simpel vareproduktion (gårdmandsbruget), som dominerer. Betyder dette så, at man må operere med en kapitalisme uden industri, en 'ren' agrarkapitalisme?

At man ud fra et marxistisk standpunkt kan stå uforstående over for en sådan mulighed, skyldes ikke mindst, at Marx i sit hovedværk, »Kapitalen«, analyserede kapitalismens tilblivelsesproces primært på grundlag af prototypen på et *industri*kapitalistisk samfund, nemlig det engelske. Men i og for sig er der intet til hinder for, at kapitalistiske produktionsforhold kan etableres og konsolideres inden for den agrare sektor. Kvalitativt er der ingen forskel på en arbejdsdelt og efterhånden mekaniseret fabriksvirksomhed og en arbejdsdelt og efterhånden mekaniseret landbrugsdrift. Det er ikke produktionens art – f.eks. burhøns kontra sko eller roer kontra tandpasta – som skiller én produktionsmåde fra en anden. Det er udbytningsformen.

Men hvad så med den simple vareproduktion, dvs. en produktion for markedet på den private ejendomsrets grundlag, men i hovedsagen baseret på ejerens og hans families eget arbejde og ikke på udbytning af købt arbejdskraft? Denne produktionsform, som kommer til at spille en så stor rolle i det 19. århundrede, er en overgangsform, som ganske vist ikke eller kun beskedent bygger på udbytning, men som alligevel er underlagt kapitalismens karakteristiske betingelser: Varemarkedet og dermed konkurrencen og dermed igen akkumulationstvangen. Det er da også betegnende, at denne akkumulationstvang i løbet af det 19. århundrede medførte, at nogle gårdmænd vandt i konkurrencen og for akkumuleret kapital kunne købe stadig mere arbejdskraft, mens andre gårdmænd tabte og sank ned i husmændenes rækker og ofte endte med – måske efter en generation – at blive endegyldigt proletariserede. Og alt dette fandt sted i løbet af det 19. århundrede, uden at dette skyldtes industriens

fremvækst, men tværtimod i første række var en følge af konkurrencen selv og dels af de voksende krav til kapitalakkumulationen, som den hastige udvikling af produktivkræfterne inden for landbrugssektoren selv medførte.

Fra landboreformernes gennemslag til sidste fjerdedel af det 19. århundrede var Danmark et kapitalistisk samfund, der bestod af storgodsejere (storkapitalister, der dog fortsat anvender rudimentære feudale udbytningsmetoder, indtil disse endegyldigt forsvinder), af simple vareproducenter, og efterhånden i voksende omfang af mellemstore og mindre kapitalistiske bønder, der lever af at udbytte landlønarbejdere og halvproletarer (husmænd).

Men produktivkræfternes udvikling pegede jo ikke kun inden for agrarsektoren frem mod en stadig mere arbejdsdelt og kapitalkrævende produktion. Industrialiseringen brød igennem snart i ét land, snart i et andet. I Danmark var det den agrarkapitalistiske udvikling siden begyndelsen af det 19. århundrede, som skabte de akkumulationsbetingelser, der gjorde det nemt for industrikapitalismen at etablere sig. Industrialiseringen, som kun blev forsinket af en efterbleven bevarelse af feudale restriktioner, indtil disse fjernedes først og fremmest med næringsloven af 1857, var således en udvidelse af de kapitalistiske produktionsforhold fra agrarsektoren til bysektoren. Med den kapitalistiske produktionsmådes sejr i byerne, først og fremmest gennem industrialiseringen, er overgangsprocessen fuldført.

Industrialiseringen er således det sidste led i kapitalismens endegyldige 'overtagelse' af samfundet og ikke det første.

Overbygningen

Tidligere i denne artikel er Marx blevet citeret for følgende udsagn fra hans komprimerede metodiske Forord til Kritikken af den politiske økonomi: »På et vist trin i deres udvikling kommer samfundets materielle produktivkræfter i strid med de forhåndenværende produktionsforhold . . . Fra at være produktivkræfternes udviklingsformer slår disse forhold om til at blive lænker for dem. Der indtræder da en epoke med sociale revolutioner« (jvf. ovenfor, s. 199).

Det var en sådan social revolution, der indtraf i Danmark i slutningen af det 18. århundrede, manifesteret gennem bøndernes klassekamp mod de feudale godsejere. Marx fortsætter: »Med forandringen af det økonomiske grundlag sker der en langsommere eller hurtigere omvæltning af hele den uhyre overbygning« (sammesteds).

Måler man imidlertid denne betragtning i forhold til den tidligere

beskrevne 'revolutionsromantiske' opfattelse, der er affødt af Oktoberrevolutionens ophøjelse til at være selve typen på en revolution, kommer både Marx og den danske overgang fra feudalismen til kapitalismen til kort. Marx opererer nemlig ikke med en samtidig total omvæltning af både basis og overbygning. Han forestiller sig den sociale revolution som den afgørende og bestemmende gennembrudsfaktor, der fører til en »langsommere eller hurtigere omvæltning af hele den uhyre overbygning« (min udh.).

Langsommere! Er det ikke den rene og skære væmmelige reformisme, set ud fra det 'revolutionsromantiske' synspunkt? Marx udtaler sig imidlertid ikke om den proletariske revolution. Han udtaler sig om historiens hidtidige gang. Og i forlængelse heraf vil det være på sin plads at understrege den kvalitative forskel på den proletariske revolution på den ene side og alle tidligere revolutioner, herunder også de borgerlige, på den anden, ikke mindst for yderligere at påpege det meningsløse i at anvende den russiske Oktoberrevolution som revolutionsmodellen. Lad os her eksemplificere forskellen ved at se på forskellen mellem den proletariske og den borgerlige revolution:

Under kapitalismen er proletariatet – for nu at bruge Marx' terminologi – besiddelsesløs, indtil det sætter sig i besiddelse af produktionsmidlerne. For at få fat i disse må proletariatet først erobre statsmagten, der skaffer proletariatet den kollektive ejendomsret til produktionsmidlerne. Den socialistiske revolution er således karakteriseret ved, at den politiske revolution er forudsætningen for den sociale, dvs. for omkalfatringen af produktionsforholdene.

For den borgerlige revolution gælder imidlertid andre forudsætninger. Overgangen fra feudalismen til kapitalismen er en overgang fra én samfundsformation med besiddende kontra besiddelsesløse til en anden samfundsformation med besiddende kontra besiddelsesløse. Den kvalitative nye ejendomsform, der konstitueres via den oprindelige akkumulation, er allerede til stede i det feudale samfunds skød. Og denne tilstedeværelse udgør de betingelser, klassekampen føres under, og bestemmer dermed også de resultater, der følger af den sociale revolution. Godsejerne kan således godt forvandles til kapitalistiske godsejere og bønderne til kapitalistiske gårdejere, uden at statsmagten via en pludselig, endsige voldelig omvæltning erobres af en ny klasse på den historiske scene. I øjeblikket kan forvandlingen endda udmærket ske med den eksisterende statsmagts bistand.

Der kan således godt opstå en revolutionær situation på det 'sociale niveau', uden at der dermed indtræffer en 'fransk revolution'. Det afhænger af de specifikke omstændigheder, hvorunder den sociale revolu-

tion finder sted. Eller sagt på en anden måde: Det afhænger af de eksisterende, fremvoksende kapitalistiske produktionsforholds placering i forhold til de feudale, om den sociale revolution tilspidser de politiske modsætninger omkring overbygningen eller ikke.

Frankrig og Danmark

Lad os sammenligne den sociale revolutions vilkår i Frankrig med dens vilkår i Danmark. Det karakteristiske for udviklingen i Frankrig forud for den store revolution var, at der var fremvokset et kvalitativt stærkt bourgeoisie, hvis økonomiske grundlag var såvel fabriksvirksomheder som handel og bankvæsen. I landbruget var forholdene meget brogede, ligefra bønder, der nærmest var livegne, til frie, men stærkt skatteplagede bondebrug. Grundlæggende var bondeforholdene imidlertid ikke forskellige fra de danske, omend en særlig skrap statslig udsugning, herunder mange bønders omfattende hovforpligtelser over for staten, i særlig grad skærpede modsætningerne mellem bonde og statsmagt.

Det, der var afgørende forskelligt fra danske forhold, var det ikke-agrarare storborgerskabs relativt centrale økonomiske placering. Denne placering modsvarede på ingen måde af dette borgerskabs politiske indflydelse. Det var godsejerne og deres kongemagt, som beherskede overbygningen. Modsætningen mellem det efterhånden velformuende borgerskab på den ene side og godsejerne inklusive disses parasitære enevældige statsapparat på den anden var den primære årsag til, at den franske omvæltning, der begyndte 1789, fik en så radikal karakter og omfattede en omstyrtelse af overbygningen. Thi der fandtes en ny fremvoksende, økonomisk velfunderet klasse, der ville have magten for sig selv, hvilket igen førte til, at den hidtil herskende feudale klasse for at forhindre dette klyngede sig til de privilegier, der kunne holde borgerskabet stangen. Dette skærpede modsætningerne til bristepunktet og medførte, at det blev repræsentanterne for bourgeoisiet, der gennemførte de store godsejerfjendtlige reformer, symboliseret ved Nationalforsamlingens vedtagelser den 4. august 1789, hvor man presset af omfattende bondeopstande afskaffede skatteprivilegierne, hovpligten, herremandsrettighederne og det personlige underordningsforhold. I Frankrig var det således en kvalitativt stærk kapitalistisk sektor, der skærpede de politiske modsætninger. Og denne sektor var ikke agrar.

Som allerede påvist var den danske sociale revolutions betingelser andre. Den oprindelige akkumulation var endnu ikke 'endt i' etableringen af en kvalitativt stærk kapitalisme hverken inden for eller uden for det feudale samfunds produktionsgrundlag, landbrugssektoren. De godseje-

re, der i slutningen af det 18. århundrede stod over for en bondeklasse, der bekæmpede den fortsatte eksistens af feudale produktionsforhold, var ikke konfronteret med et bybourgeois, der konkurrerede med dem om magten.

På den anden side var den oprindelige akkumulation så fremskreden, at nedbrydningen af de feudale grundforhold nødvendigvis måtte føre over i en udvikling, der frigjorde kapitalismen. Videreudviklingen af produktivkræfterne kunne kun finde sted gennem en kapitalistisk storproduktion og gennem en overgang fra fæsteproduktion til den simple vareproduktions gårdbrug.

Godsejerne, der sad på statsmagten, kunne således redde skindet ved at gennemføre de reformer, der var nødvendige for, at samfundet ikke brød sammen som følge af bøndernes objektive og subjektive opgør med feudalismen, og ved samtidig selv at – så at sige – 'ile over' i borgerskabets klasse, dvs. gennemføre deres egen forvandling til agrart storborgerskab. I og med at godsejerne selv gennem reformerne kodificerede den stedfindende sociale revolution, åbnede de op for den – som Marx kalder det – »langsommere . . . omvæltning af hele den uhyre overbygning.«

Den sene enevælde

Det er klart, at disse betragtninger over den danske overgang fra feudalisme til kapitalisme, der lader det egentlige brud ske med 'bondefrigørelses'processen i slutningen af det 18. århundrede og som i konsekvens heraf lader kapitalismen konstituere sig som kvalitativt dominerende produktionsmåde allerede fra begyndelsen af det 19. århundrede, rejser spørgsmålet: Var den senenevældige statsmagt, dvs. statsmagten efter reformtiden, feudal eller borgerlig?

Tager man sit udgangspunkt i Marx' formulering, at der sker en »langsommere . . . omvæltning af hele den uhyre overbygning«, kunne man jo logisk give det salomoniske svar, at det tidlige 19. århundredes statsmagt langsomt forandrede sig fra at være feudal til at blive borgerlig, og at der således ikke skete et kvalitativt spring inden for overbygningens sfære, der svarede til bruddet i basis.

Præciserer man imidlertid, hvad man spørger om, er et sådant svar ikke tilfredsstillende. For i selve spørgsmålet om statsmagtens karakter ligger jo et krav om at klassebestemme denne karakter. Hvilken klasse har magten? Det er det, der spørges om. Og eftersom det danske samfunds klassestruktur efter reformtiden er domineret af en herskende godsejerkapitalistklasse over for en ret så stor klasse af simple vareproducenter og en voksende skare af landlønarbejdere, må svaret på det stillede

spørgsmål være, at den feudale statsmagt er afløst af en agrarborgerlig.

Denne bestemmelse er en 'væsen'sbestemmelse, som naturligvis får afgørende konsekvenser for analysen af udviklingen inden for overbygningen i resten af det 19. århundrede. Men en 'væsen'sbestemmelse er ikke nok. Den må ledsages af spørgsmålet: Hvad er de særlige karakteristika ved den tidlige borgerlige (agrarkapitalistiske) statsmagt?

Her er det især absolutisme-problemstillingen, der falder i øjnene. Statsmagten var enevældig både før og efter landboreformerne. Det er bl.a. derfor, at den borgerlige historieskrivning sætter skel, ikke ved slutningen af det 18. århundrede, men ved 1848. For den borgerlige historieskrivning periodiserer ud fra, at den politiske historie og dermed overbygningens formskifter er det primære i modsætning til marxismens synspunkt, hvis udgangspunkt er produktionsforholdene og dermed klassekampens historie.

Ganske vist skal det medgives, at reformtiden også fremtræder som en afgørende skillelinie, ikke mindst hos historikere, der har deres rod i 'bondevenstre'. Men det er dog først og fremmest den borgerlige akademiske tradition, der har behersket historieskrivningen, og som på den ene side har genspejlet det endeligt sejrende byborgerskabs selvforståelse og på den anden side har været udtryk for historikernes spejlen sig selv i en periode, hvor akademikernes politiske rolle træder tydeligst frem.

Den borgerlige historieskrivnings »1848«-periodisering med absolutismens fald og den frie grundlovs indførelse som det store skel har imidlertid ført til, at der er blevet 'skygget for' den egentlige og tidligere indtrufne forandring af statens klassekarakter.

En konstatering af, at den senenevældige statsmagt faktisk skulle bevare og forsvare *godskapitalistiske* klasseinteresser, betyder imidlertid ikke, at den senenevældige stat var rensset for feudale elementer og feudal politik. Det er karakteristisk, at den senenevældige statsmagt nok fremmer godsejerkapitalisternes interesser, men det er samtidig karakteristisk, at den gennem en feudal konserveringspolitik – bl.a. med bevarelsen af en række indskrænkninger i næringsfriheden – forsøger at holde bykapitalistiske tendenser i ave. Dertil kommer det politisk centrale, at den senenevældige statsmagt gennem kampen mod en 'fri' forfatning søger at forhindre både byborgerskabet og den voksende gårdejerklasse i at skaffe sig indflydelse.

»Langsomheden« i forandringerne af overbygningen viser sig således ved, at godsejerkapitalisterne benytter et statsapparat, skabt af og for feudalismen, til at værne egne separate klasselagsinteresser ret over for det fremvoksende byborgerskab og over for den geografisk spredte

gårdmandsklasse, der netop er ved at konstituere sig ud af de feudale produktionsforhold. Men eftersom overbygningens form bliver mere og mere anakronistisk i forhold til agrarkapitalismens gennembrud i basis, bliver den sene enevælde en mere og mere absurd foreteelse.

»1848«

'1848' skal ses i dette perspektiv. Afviklingen af enevælden var udtryk for det fremvoksende, men endnu spæde byborgerskabs stormløb mod godsejerkapitalisternes forsøg på at bevare magten for sig selv. Samtidig var afviklingen udtryk for de agrare simple vareproducenters bestræbelse på at gøre det af med et regeringssystem, som de længe havde prist for at have nedbrudt feudalismen, men som de efterhånden indså var groet fast i en konservatisme, der hæmmede en effektiv udnyttelse af de frugter, bønderne havde høstet gennem den sociale revolution i slutningen af det 18. århundrede.

Men det mindre og mellemstore agrarborgerskab måtte sande, at alliancer mellem forskellige klassefraktioner inden for borgerskabet er ligeså kynisk interessebestemte som den kapitalistiske konkurrence er det. De nationalliberale repræsentanter for by-bourgeoisiet havde brug for en alliance med det brede lag af simple vareproducenter. Alene var de ikke stærke nok til at hamle op med enevælden. Men næppe havde de 'forbrugt' alliancen til selv at skaffe sig adgang til udøvelsen af statsmagten, førend de med al magt gav sig til at bekæmpe de koncessioner, de bl.a. på valgrets- og valgbarhedsområdet havde måttet give gårdmændene gennem indførelsen af Junigrundloven. De svulstige fraser om nation og folk blev snart afsløret som det de var: et borgerskabs akademiske fanebæreres selvsmagende retorik anvendt til folkeførerisk opsamling af de mindre dannede bag eget felttog mod slesvig-holstenerne og for egen adgang til magtens gemakker.

Resultatet af '1848' blev således, at de byborgerlige opkomlinge gennem udnyttelsen af en national krisesituation, det slesvig-holstenske oprør, for alvor tog konkurrencen op med godsejerkapitalisterne om beherskelsen af statsmagten. Adgangsbilletten til statsmagten var 'den almindelige valgret' (helst dog ikke så almindelig, at bondemasserne tilgrisede Rigsdagens gemakker), og med kravet om 'almindelig valgret' kom byborgerskabet til at udfordre godsejerkapitalisterne, der havde brugt enevælden som skjold. Enevoldssystemet, skabt af feudalismen, endte således med at være en storkapitalistisk godsejrerfraktions sidste retningsplanke i bestræbelserne på at bevare statsmagten for sig selv.

Overfladisk kan situationen i 1848 minde om situationen i Frankrig i

1789. Enevoldsmagten som godsejernes sidste bastion. Men det er kun på overfladen, sammenligningen holder. For de franske godsejere, der klyngede sig til enevældens magtapparat, var endnu feudale herremænd, og bøndernes og borgernes væbnede omvæltning af enevælden indebar et kraftigt angreb på de ejendomsforhold, på hvilke godsejernes økonomiske og politiske magt hvilede. Således var det ikke i Danmark, hvor godsejerne i 1848 allerede en rum tid havde været i hovedsagen kapitalistiske godsbesiddere. Det betød, at det fremvoksende bybourgeois stræben efter magten ikke som konsekvens havde en likvidering af godsejernes økonomiske basis. Ingen anfægtede deres godsejendom, hvis drift var baseret på landlønarbejdere. Det eneste, byborgerskabet ønskede, var selv at komme til statsroret enten ved at skubbe godsejerne til side eller ved i hvert fald at dele magten med dem.

'1848' repræsenterer således ikke gennembruddet for den borgerlige statsmagt. '1848' justerede den allerede eksisterende borgerlige statsmagt, der nu fik et bredere grundlag inden for en borgerklasse, der efterhånden omfattede andre end godsejerfraktionen.

Men denne fraktion strittede imod. Ikke for at få enevælden igen. Denne statsform, skabt af feudalismen, var uigenkaldeligt passé. Fraktionen udnyttede imidlertid det nationalliberale borgerskabs diletantiske nederlagspolitik i 1864 til at skubbe det lammede '1848'-borgerskab til side med gennemførelsen af 1866-forfatningen, der sikrede godsejerne og deres medløbere magten i førstekammeret. Men godsejernes come back endte snart i en ynkelig defensiv demonstrationspolitik med 'Provisorierne' som højdepunktet (eller lavpunktet). Selv ikke alliancen med den anakronistiske kongemagt og selv ikke tilnærmelsen til det nye borgerskab inden for industri og bankverden var i længden i stand til at dæmme op for godsejernes nederlag. Den kapitalistiske udvikling med industri- og ikke mindst finanskapitalens stadig større økonomiske dominans gjorde godsejerne til en marginalgruppe inden for kapitalistklassen.

Systemskiftet i 1901 symboliserede den endelige afrunding af en borgerlig statslig overbygning, hvis basis var den fulde modning af alsidige kapitalistiske produktionsforhold.

Historievidenskaben i DDR

EKSEMPLIFICERET VED FASCISME-FORSKNINGEN

AF

KARL CHRISTIAN LAMMERS

I.

Den virkelighed at der siden 1945 har fungeret og siden 1949 også formelt og reelt har eksisteret to Tyskland med hver sit samfundsmæssige, økonomiske og politiske system, har på så godt som alle samfundslivets områder ført vidtrækkende konsekvenser med sig. Det gælder måske ikke mindst for faget historie og inden for historievidenskaben, hvor der har udviklet sig to fundamentalt forskellige historieopfattelser og historiebilder – og også to fundamentalt forskellige opfattelser af historiens og historievidenskabens samfundsmæssige betydning og opgaver. Forløbet i DDR har således fulgt den almene samfundsmæssige udvikling: i den første fase op til 1949, der omtales som den 'antifascistisk-demokratiske omvæltning', brød man med de fremherskende historistiske strømninger, mens perioden efter 1949, den såkaldte 'socialistiske revolutions' fase,¹ er kendetegnet ved, at historievidenskaben efterhånden konstituerede sig som en *socialistisk* tysk historievidenskab som følge af at marxismeleninismen blev det dominerende teoretiske grundlag. Det blev med *Walter Schmidts* formulering ensbetydende med: »Das Geschichtsbild der Arbeiterklasse wurde in Lehre, Forschung, Unterricht und Propaganda zum herrschenden Geschichtsbild der Gesellschaft«. Etableringen af dette historie billede kom således til at udgøre en del af revolutionen inden for ideologi og kultur.²

¹ For denne periodisering, der har undergået visse ændringer i tidens løb, inden den blev fastlagt på SED's VIII. partikongres i 1971, se Ulrich Neuhäusser-Wespy: Die SED und die Historie. Probleme und Aspekte der gegenwärtigen Umorientierung in der Geschichtswissenschaft der DDR, aus politik und zeitgeschichte B 41/1976, s. 30–45, s. 40.

² Walter Schmidt: Die Geschichtswissenschaft der DDR in den fünfziger Jahren. Ihre Konstituierung als sozialistische deutsche Geschichtswissenschaft, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (ZfG) 31, 1983, s. 291-322, s. 291. Schmidt, leder af Institut für

Den skildrede udvikling – der endeligt førte historievidenskaben i DDR i en anden retning end det var tilfældet med den vesttyske – er dog ikke alene kendetegnet ved at der blev gennemført et nyt teoretisk grundlag; den blev også karakteriseret ved at historie og historievidenskaben er blevet tillagt en åben politisk og ideologisk rolle i forbindelse med opbygningen af socialismen i DDR: »Die deutsche Geschichte musste nun von einem neuen Ausgangspunkt auf neue Weise gesichtet und das Geschichtsbild der sozialistischen Gesellschaft ausgearbeitet werden«.³

Denne opgave har man søgt at opfylde på to måder: dels gennem etableringen af et socialistisk historiebillede og opbygningen af en socialistisk historiebevidsthed,⁴ dels gennem tilvejebringelsen af historisk og national argumentation og legitimation for den socialistiske stat, DDR, som kulmination på den progressive tyske historie.⁵ Men samtidig har den omtalte udvikling, der bl.a. som følge af vekslende pålæg fra det politisk ledende Socialistiske Enhedsparti, SED, ikke er forløbet helt retlinet, sat nogle afgørende betingelser, der klart genspejler historievidenskabens særlige samfundsmæssige stilling og betydning i et 'socialistisk' samfund.

At arbejderklassens historiebillede er dominerende i samfundet har *for det første* givet arbejderklassens parti SED – og her tænkes på SED i dets selvforståelse – og de ledende politiske instanser en dominerende rolle i forhold til historievidenskaben.⁶ Det har været ensbetydende med at SED

Gesellschaftswissenschaften beim ZK der SED, fremtræder som den førende ideolog for den marxistisk-leninistiske historievidenskab.

³ Schmidt, s. 292. Denne funktion kan også fremstilles negativt og afgrænsende, se f.eks. Joachim Streisand, der i anledning af et kollokvium mellem vesttyske og tjekkiske historikere 1968 mente at kunne tydeliggøre »welche Bedeutung gerade die Geschichtsschreibung bei der Versuch erlangte, die CSSR aus der Gemeinschaft des sozialistischen Lagers zu lösen«; Joachim Streisand: Geschichtsbild und Geschichtsbewusstsein bei der Gestaltung der entwickelten sozialistischen Gesellschaft, ZfG, 17, 1969, s. 33-51, s. 39.

⁴ Jvf. f.eks. den funktion som det kendte Museum für deutsche Geschichte i Østberlin (oprettet i 1952) har spillet for historiebilledet i DDR.

⁵ Således f.eks. Wilhelm Pieck på SED's III. partikongres 1950, citeret hos Schmidt, s. 294. Jvf. også Streisands ord (s. 46) om den progressive klasselinie i den tyske historie som »vor Allem in der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung ihren Ausdruck findet, mit der Geschichte der Deutschen Demokratischen Republik ihren Höhepunkt erreicht hat«.

⁶ Jvf. f.eks. Streisand, s. 43: »Die Partei der Arbeiterklasse (dvs. SED) ist das kollektive politisch-wissenschaftliche Führungszentrum . . .« SED »hat sich in mehr als zwei Jahrzehnten als die führende Kraft auch in bezug auf die Geschichtswissenschaft erwiesen, indem sie voranschritt beim Aufbau der Gesellschaft, in der wir wirken, indem sie uns in ihren Beschlüssen eine theoretische Grundlage unserer Arbeit gab und gibt und indem sie die Geschichtswissenschaft darauf orientierte, die aktuellen gesellschaftlichen Bedürfnisse der Arbeiterklasse und des Volkes in grösserem historischen Zusammenhang zu deuten und unter solchen Gesichtspunkten Parteilichkeit und Wissenschaftlichkeit miteinander zu verbinden«.

fra DDR's start i 1949 har vogtet nøje over historien og historievidenskaben og søgt at sikre at historievidenskaben kom til at udøve den ideologiske og politiske opgave, der var tillagt den. Det er f.eks. sket ved at der er blevet afstukket retningslinier og formuleret forskningsopgaver, således som det siden 1950 ofte har været tilfældet i forbindelse med møder i SED's centralkomité.⁷ Fra tid til anden har SED også kaldt historikerne og historievidenskaben til orden; således kritiserede SED's politibureau i 1955 hvad det kaldte historievidenskabens »Unterschätzung der kritischen Auswertung des gesamten Quellenmaterials«,⁸ og senere påtalte det en vis blødsødenhed i det marxistisk-leninistisk begrundede ideologiske opgør med vesttysk historieforskning. Den politiske ledelse er heller ikke veget tilbage for at gribe ind hvad angår indholdet i historieforskningen og har nærmest dikteret historikerne bestemte og normgivende tolkninger. Eksempelvis var det selvste SED's generalsekretær Walter Ulbricht – han opfattede sig selv som 'historiker' – der i 1958 afgjorde en historikerstrid og endegyldigt fastlagde den mislykkede tyske novemberrevolutions karakter.⁹ Noget lignende kan også siges at gælde inden for fascismeforskningen, hvor den politisk og også videnskabeligt normgivende væsensbestemmelse af fascismen blev formuleret af Kominterns sekretær Dimitrov i 1935. Så sent som i 1982 fremhævede Kurt Hager, medlem af SED's politibureau, at »An der grundlegenden Einschätzung des Faschismus [dvs. fra 1935] . . . ist nichts abzustreichen«. ¹⁰ Udtryk for SED's ønske om at lede og kontrollere historievidenskaben er endvidere at en af de vigtigste historiske forskningsinstitutioner i DDR, nemlig Institut des Maximus-Leninismus, der især tager sig af den tyske arbejderbevægelses historie, ligger direkte under SED's centralkomite;¹¹ herfra er f.eks. formuleret det

Jvf. også Jürgen Kocka: »Auf diese Weise legitimieren Geschichtsphilosophie und Geschichtswissenschaft zugleich auch den Anspruch der Partei, die – politisch ja so wichtige – Interpretation der Geschichte und damit die Geschichtswissenschaft selbst wenigstens in ihren politisch relevanten Grundaussagen zu kontrollieren«, J. Kocka: Parteilichkeit in der DDR-Marxistischen Geschichtswissenschaft, i: Reinhart Koselleck, Wolfgang J. Mommsen, Jörn Rüsen (udg): Objektivität und Parteilichkeit, München 1977, s. 263-269, s. 265. Endvidere Neuhäusser-Wespy, s. 30ff.

⁷ Sådanne vigtige møder fandt sted i bl.a. 1951, 1955, 1958, 1967, jvf. Schmidt, s. 293ff. Jvf. eksemplarisk Walter Ulbrichts brev i 1953, aftrykt i ZiG, 1, 1953, s. 835-836, jvf. for hele dette spørgsmål endvidere Günther Heydemann: Geschichtswissenschaft im geteilten Deutschland, Frankfurt 1980, s. 137ff, især s. 147/48.

⁸ Citeret hos Schmidt, s. 305.

⁹ Walter Ulbricht: Begründung der Thesen über die Novemberrevolution, i Zum 40. Jahrestag der deutschen Novemberrevolution, Sonderheft der ZiG 6, 1958, s. 28-54.

¹⁰ Kurt Hager: Geschichte und Gegenwart, der afsluttede den VII. Historiker-Kongress der DDR i december 1982, aftrykt i Einheit 1983, 2, s. 161-172, citat s. 166.

¹¹ Institut für Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Akademie für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der SED – hvis leder er den omtalte Walter Schmidt.

normgivende syn på den tyske arbejderbevægelses historie, der udkom i 8 bind med Walter Ulbricht som leder af et forfatterkollektiv.¹²

I konsekvens heraf er historievidenskaben og historikerne i DDR *for det andet* klart 'partiske', om end der ved 'partiskhed' forstås noget helt andet end f.eks. i den vesttyske historieforskning. Det er 'partiskhed' på den måde at den repræsenterer den tyske arbejderklasse og dens historiesyn – eller med en formulering af J. Streisand: »Parteilichkeit« forstået »im Sinne der Verbindung mit den Interessen der Arbeiterklasse und des Volkes in der jeweiligen historischen Etappe«.¹³ Men også 'parteilich' ved at den derigennem legitimerer SED's hævde på at kontrollere tolkningen af historien. Dette er ensbetydende med, at historikerne i DDR har skåret igennem mange traditionelle tyske diskussioner om f.eks. 'objektivitet' og 'værdifrihed', og klart givet udtryk for at historien og historievidenskaben har et politisk og ideologisk indhold og dermed også kan bruges politisk og ideologisk¹⁴ f.eks. i skabelsen af en 'socialistisk' nationalbevidsthed.

Og *for det tredje* er DDR-historikerne stærkt fokuserede på det 20.år.s historie, altså den fase der indledtes med oktoberrevolutionen i Rusland 1917, og som præges af kampen mellem imperialismen og socialismen, den fase som også såvel fascismens som DDR's historie udgør en del af: KPD's kamp mod fascismen endte med fascismens og dens betingelsers overvindelse i DDR. Således bliver fremstillingen af den sejrige revolutionære arbejderbevægelse og af dens sejrige antifascisme – som repræsenteret af KPD og DDR – konkretiseringen af historievidenskabens partiskhed.

De omtalte forhold tildeler ikke kun historie og historievidenskaben en opdragende og bevidsthedsskabende rolle i forbindelse med skabelsen af et socialistisk historiebillede og opbygningen af socialismen i DDR. Men som jeg skal vende tilbage til giver de også historien og historievidenskaben en offensiv ideologisk rolle,¹⁵ f.eks. i legitimeringen af staten DDR – den 'socialistiske tyske nation' som kulminationen på den tyske nations progressive historie¹⁶ – og i forholdet til det andet Tyskland, det 'imperialistiske' Tyskland, der repræsenterer de kræfter, som DDR har gjort op med bl.a. i forbindelse med fascistespørgsmålet.

¹² Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Berlin 1966ff. I 1969 havde værket allerede nået et oplag på næsten 1 mill., se f.eks. Streisand, s. 44.

¹³ S.st. Jvf. endvidere Kockas diskussion af problematikken omkring partiskheden, s. 263ff.

¹⁴ Jvf. hertil eksemplarisk Streisand passim; endvidere Walter Schmidt: Nationalgeschichte der DDR und das territorial-staatliche historische Erbe, ZfG, 29, 1981, s. 399-404.

¹⁵ Således Schmidt, s. 312.

¹⁶ Streisand, s. 46.

II.

Det er på baggrund af den åbenbare politiske og ideologiske funktion, der er tillagt historie og historievidenskab, og som denne på sin side også udøver, at man skal vurdere den østtyske fascismeforskning.¹⁷ Det gør det forklarligt at udforskningen af fascismen bliver fremholdt som en central forpligtelse for den østtyske historievidenskab:¹⁸ dels fordi det er opfattelsen at fascisme ikke er udryddet så længe imperialismen fortsat består, dels fordi kampen mod fascismen og sejren over fascismen i Tyskland indgår som en vigtig bestanddel i staten DDR's nationale og historiske identitet.

Men inden jeg mere udførligt behandler fascismeforskningen vil det være på sin plads først at søge at præcisere DDR-forskningens *fascismebegreb* og hvad der kunne kaldes dets genstandsområde. Det er måske ikke helt så problemløst som det kunne synes. På den ene side er fascismebegrebet baseret på en ret præcis definition af fascisme, nemlig som den er udfoldet i den fuldt udviklede fascisme; på den anden side anvendes det om mange og ret forskellige fænomener, der måske umiddelbart ikke synes at falde ind under denne definition. Om end der findes en teoretisk entydig og politisk accepteret fascismedefinition, der er en *væsensbestemmelse* som følge af klasseindholdet i en politik og styreform,¹⁹ så arbejder DDR-forskningen generelt med et meget omfattende fascismebegreb. Dette er ikke begrænset til f.eks. fascistiske og nazistiske bevægelser som bærere af den fascistiske politikform (det gælder også fascismen ved magten),²⁰ men betegner snarere en bestemt politisk kvalitet determineret af den særlige historiske fase, der bestemmes af monopolkapitalismen. Således anfører en af de førende østtyske fascismeforskere *Kurt Gossweiler* at fascismen ikke var noget »Frage der Zahl, der Quantität, sondern die einer bestimmten politischen Qualität.«²¹

Hvori denne kvalitet består giver en leksikonartikel et indtryk af, når den karakteriserer fascismen som en »in der ersten Etappe der allgemeinen Krise des Kapitalismus und des Übergangs zum Sozialismus

¹⁷ Det bør nævnes at selv om DDR-forskningen generelt taler om fascisme og omhandler fascismen, så er det i praksis overvejende den *tyske* nationalsocialisme, der behandles. Kun undtagelsesvis berører den også fascismen i Italien.

¹⁸ Dette betones f.eks. af Wolfgang Ruge i hans anmeldelse af Pätzold/Weissbecker (jvf. note 47), ZfG 30, 1982, s. 1129.

¹⁹ Nemlig den såkaldte Dimitrov-bestemmelse fra 1935, der også har gyldighed for fascismen før den kom til magten, f.eks. citeret hos Manfred Weissbecker/Walter Wimmer: *Wesen und Erscheinungsformen des Faschismus*, Einheit 1983, 5, s. 488.

²⁰ Jvf. hertil min argumentation i: *Det nazistiske regime i Tyskland 1933-1945*, udkommer i Uffe Østergaard(udg): *Regimeformer i mellemkrigstiden*, Århus 1984.

²¹ Kurt Gossweiler: *Kapital, Reichswehr und NSDAP 1919-1924*, Köln 1982, s. 52.

entstandene reaktionære politiske Bevægelse, die den Klasseinteressen der reaktionärsten Gruppen der Monopolbourgeoisie entsprach und in einigen Ländern zur Herrschaft gelangte. Als Erscheinungsform des bes. aggressiven staatsmonopolistischen Kapitalismus ist der Faschismus die »offene terroristische Diktatur der reaktionärsten, am meisten chauvinistischen, am meisten imperialistischen Elemente des Finanzkapitals« (Dimitroff)«. ²² Men det kan også siges mere direkte: »Entstanden vor sechs Jahrzehnten als aggressive Antwort der imperialistischen Bourgeoisie auf die Oktoberrevolution und auf den mit ihr einsetzenden Prozess der demokratischen Erneuerung und sozialistischen Umgestaltung der Welt, wurde der Faschismus im Arsenal des Imperialismus zu einer seiner hauptsächlichsten Waffen, zu einer politischen Kraft, die er je nach den Umständen in Reserve hält oder als politische Hauptstütze benutzt«. ²³

Således betegner fascismebegrebet såvel et instrument som en særlig herskabsform for monopolkapitalen. Men det benyttes også om noget mere: i 1923 havde Clara Zetkin fremholdt at fascismen (som monopolkapitalens politik) var det »stærkste, koncentrierste, der klassiske Ausdruck einer Generaloffensive der Weltbourgeoisie«. ²⁴ Dette åbner op for at begrebet kan anvendes om andet end det vi plejer at forstå ved fascistiske bevægelser og regimer. F.eks. kan det i Tyskland betegne *andet* end nationalsocialismen. Således anfører Wolfgang Ruge i en anmeldelse af *K. Pätzold/M. Weissbeckers* bog 'Hakenkreuz und Totenkopf' fra 1982, at deres bog ikke kan gøre det ud for »eine Geschichte des deutschen Faschismus«, da fascismen efter Ruge øjensynligt bestod af andet end nationalsocialismen; han anfører at de i stedet har givet et omfattende billede af det »in mancher Beziehung *wichtigsten Werkzeuges des deutschen Faschismus* bei der Durchsetzung seiner volks- und menschenfeindlichen Politik – der Nazipartei (NSDAP)«. ²⁵ Her synes fascismebegrebet således at rumme noget mere end NSDAP. Nazipartiet bliver opfattet som udtryk eller redskab herfor.

Det synes også at være ud fra en sådan uskarp forståelse at Pätzold/Weissbecker i deres fremstilling omtaler DAP/NSDAP som en af de mange »neuen Organisationen des Faschismus«, ²⁶ mens Gossweiler mere

²² Sachwörterbuch der Geschichte Deutschlands und der deutschen Arbeiterbewegung I, Berlin 1969, s. 571.

²³ Dietrich Eichholtz/Kurt Gossweiler i indledningen til *Faschismusforschung* (jvf. note 48), s. 13. Citatet er af Lenin.

²⁴ Citeret efter Weissbecker/Wimmer, s. 486ff.

²⁵ Ruge, s. 1129 (min fremhævelse).

²⁶ S. 14 (jvf. note 47). Senere (s. 21) taler forfatterne om »Weder der Faschismus noch die nazistischen Organisationen«, hvilket også er en upræcis anvendelse af begrebet.

differentieret peger på at i denne fase havde fascismen i Tyskland »der zunächst in einer Vielzahl von Gruppen, Verbänden und Organisationen gewissermassen nach seiner adäquaten Ausformung suchte, in der NSDAP einen Kristallisationskern gefunden«. ²⁷

Det kan derfor hævdes at disse forskere og DDR-forskningen som sådan ikke ser fascismens særlige kvalitet i dens politikform og form for politikudøvelse, men derimod i dens klassekarakter og i den særlige rolle fascismen spiller i den bestemte historiske periode. ²⁸ Hvilket er udtryk for at der i grunden anvendes et *politisk* bestemt fascismebegreb, selv om det ud fra synet på forholdet mellem politik og videnskab i DDR måske ikke opfattes sådan. Dette betyder, at hvis en bevægelse og især et regime kan hævdes at falde ind under fascismedefinitionen (dvs. have samme klassekarakter som fascismen), så fremstilles det også som fascistisk. Det giver i grunden et meget upræcist fascismefelt, der kan omfatte så forskellige regimer som Horthy-regimet i Ungarn i begyndelsen af 1920'erne, det fascistiske regime i Italien, det nazistiske regime i Tyskland og forskellige regimer i Sydamerika efter 1945. Derfor accepterer DDR-forskningen heller ikke et begreb som 'fascismens epoke' om mellemkrigstiden: det var ikke fascismen der satte epoke; fascisme er tværtimod et fænomen og en særlig styreform i monopolkapitalismens fase, der stadig varer ved.

Fascismen og den fascistiske tid – først og fremmest i form af *nazismen* i Tyskland – indtager en yderst central plads i den historiske forskning i DDR og også i det østtyske samfunds selvforståelse. Dels fordi den indgår i DDR's forhistorie, dels fordi DDR hævdes at repræsentere videreførelsen af kampen mod fascismen, dvs. af antifascismen i KPD, af den sejrende antifascisme. Under den militære sejrparade i anledning af halvtredsåret for nazisternes magtovertagelse i 1933 var det sejren over nazismen der var i fokus; og den østtyske forsvarsminister Heinz Hoffmann mente i den anledning at kunne fremstille DDR som »Sieger der Geschichte«. ²⁹

Denne tolkning af historien før og især efter 1945, der skal fremhæve DDR's legitimation i de bedste tyske traditioner – i modsætning til BRD – blev præciseret i flere af de fremstillinger af nazismen der udkom i DDR i anledning af halvtredsåret for 1933. Det blev slået fast af *Manfred Weissbecker* og *Walter Wimmer* i en artikel om fascismens væsen og

²⁷ S. 549. Jvf. endvidere s. 51ff.

²⁸ Jvf. Gossweiler, s. 51ff.

²⁹ Her citeret efter Peter Sonnet: DDR und faschistische Machtergreifung, Die Neue Gesellschaft 1983, 7, s. 655-659, citat s. 655.

fremtrædelsesformer, der også præcist omskrev historievidenskabens funktion i DDR: »In unserem sozialistischen Staat wurde deutlich, dass die DDR in der Tradition des Kampfes der deutschen Kommunisten und anderer Demokraten gegen die faschistische Gefahr in den Jahren vor 1933, in der Tradition des antifaschistischen Widerstandskampfes, des erfolgreichen Ringens für die Ausrottung der sozialen und ideologischen Wurzeln des Faschismus steht. Im Machtbereich der Monopolbourgeoisie, der Klasse, die den Faschismus hervorgebracht hat, bestimmen vordergründige Geschichtsdeuterei sowie Apologie die mehr oder weniger offiziellen Äusserungen. Diese Unterschiede zeigen das gegenätzliche Vorgehen bei der Bewältigung der Vergangenheit: Im Staat der Arbeiter und Bauern wissenschaftliche Analyse der Erfahrungen des Kampfes gegen den Faschismus und Schlussfolgerungen für die Gegenwart – im Staat der Monopolbourgeoisie [dvs. BRD] ausgedehnte Beschreibungen von Oberflächenerscheinungen des Faschismus und deren subjektive Deutung, aber wütende Attacken gegen Bemühungen, zum Kern der Dinge vorzustossen, die sozialökonomischen Wurzeln des Faschismus aufzudecken«. ³⁰

Dette illustrerer DDR-forståelsen af den umiddelbare nazistiske forhistorie. Set i sin helhed kan der i DDR heller ikke grundlæggende tales om en problemfyldt 'Vergangenheitsbewältigung' som i BRD, i al fald ikke hvis man skal følge det officielle syn på den nazistiske periode. Efter dette blev der efter 1945 gjort kort proces med de historiske betingelser og den sociale klasse der i sin tid havde fostret og fremmet nazismen, og med etableringen af den socialistiske stat blev der – anderledes end i BRD hvor DDR-forskningen postulerer en samfundsmæssig kontinuitet ³¹ – endegyldigt brudt med nazismen. I den forstand kan DDR hævdes at betegne overvindelsen af fascismen. ³²

Det er ud fra denne samfundsmæssige og politiske forståelse, at fascismen er blevet udforsket i DDR. Og derfor er den historiske behandling af og opgøret med den tyske fascisme, nationalsocialismen, ikke kun blevet en vigtig politisk og ideologisk opgave, men også en opgave der blev fremstillet som central for den østtyske forskning da den for alvor kom igang i begyndelsen af 1950'erne. ³³ Det har siden resulteret i en ganske omfattende fascismeforskning, der tit er blevet kombineret

³⁰ S. 485.

³¹ Jvf. f.eks. Weissbecker/Wimmer (note 30).

³² Jvf. Hoffmann (note 29); endvidere Hager, s. 166.

³³ Således tog Fritz Klein i en af de allerførste østtyske undersøgelser i 1953 fat på selve baggrunden for det nazistiske regime og på storkapitalens rolle i forbindelse hermed, se Zur Vorbereitung der faschistischen Diktatur durch die deutsche Grossbourgeoisie (1929-1932), ZIG 1, 1953, s. 872-904.

med fremlæggelse af nyt kildemateriale fra DDR-arkiverne, især med henblik på at belyse et af de centrale undersøgelsesfelter, nemlig forholdet mellem den tyske storkapital og nationalsocialismen.³⁴

Man kan oplagt diskutere og kritisere kvaliteten i det meste af den yderst omfattende historiske forskning om fascismen og den fascistiske tid der er udkommet i DDR siden midten af 1950'erne. Bl.a. fordi den foretages ud fra bestemte metodisk-teoretiske forudsætninger, nemlig det marxistisk-leninistiske historiesyn, og hvad dette indebærer f.eks. mht. en skematisk opfattelse af forholdet mellem økonomi og politik. Og fordi der forskes inden for rammen af en klasseteoretisk fastlagt – og aldrig (i DDR) problematiseret – opfattelse af fascismen, således som den blev formuleret på den kommunistiske Internationales VII. Verdenskongres i 1935 og blev gentaget på de østtyske historikers VII. kongres i 1982.³⁵ Og endelig fordi den udtrykker en så godt som fuldstændig ukritisk videregivelse af det historiske KPD's egen opfattelse før og efter 1933 og dermed bidrager til en diskutabel teorisering af KPD's kamp mod fascismen og til en problematisk 'videnskabeliggørelse' af dets fascisme-forståelse.

På den anden side kan det ikke overses eller diskuteres at DDR-forskningen – ud fra disse præmisser – tog fat på hele den nazistiske periode længe før og i langt mere omfattende grad end vesttyske historikere, der i lang tid forekom lammet over for udforskningen af den nazistiske tid og især af årsagerne til 1933. Tilsvarende kan der heller ikke sættes spørgsmålstejn ved at DDR-forskningen – ud fra ovennævnte klare politiske og ideologiske interesser – må siges at have udført et også mht. empirisk dokumentation omfattende, om end ikke indiskutabelt pionerarbejde inden for udforskningen af nazismen. Således hvad angår forholdet mellem den tyske storkapital (økonomien) og nationalsocialismen (politik), hvor østtyske historikere siden *Fritz Kleins* principielle artikel fra 1953 om det tyske storborgerskabs rolle i etableringen af det nazistiske diktatur har søgt at fremstille den monopolkapital, der stod bag nazisterne, og søgt at føre dokumentation herfor og for at nazisterne

³⁴ Jvf. den dokumentation der siden 1953 regelmæssigt er blevet bragt i *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*; om KPD's antifascisme, se *Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* 1959ff.

³⁵ Således Kurt Hager, s. 166: »An der grundlegenden Einschätzung des Faschismus als einer Variante monopolkapitalistischer Politik, an der Beurteilung der faschistischen Diktatur als der offenen, terroristischen Gewaltherrschaft der reaktionärsten und aggressivsten Elemente des Finanzkapitals ist nichts abzustreifen. Forschungen aus jüngerer Zeit haben vielmehr diese Einschätzungen weiter erhärtet«. Jvf. også den differentierede vurdering hos Gossweiler s. 35: »Diese Wesensbestimmung des Faschismus hat allen Prüfungen durch die Geschichte standgehalten. Das bedeutet jedoch nicht, dass mit ihr alle Fragen der Faschismusproblematik ein für allemal gelöst wurden.

og det nazistiske styre var instrument for monopolkapitalens interesser, hvorved DDR-forskningen i det hele taget har rejst diskussionen om borgerskabets rolle for udviklingen af fascismen.³⁶

Endvidere bør også fremhæves forsøget på at klarlægge de økonomiske interesser bag og i den nazistiske ekspansionskrig 1939–1945, hvor DDR-historikerne har søgt at tilbagevise forestillingen om at den nazistiske ekspansion var realiseringen af *Hitlers* såkaldte 'program' og i stedet har fremhævet de planer som den tyske monopolkapital havde, f.eks. mht. Øst- og Sydøsteuropa.³⁷ I det hele taget må nævnes fremstillingen af det nazistiske regimes ekspansion og krig, hvor der foreløbigt er udkommet 4 bind af det store værk om II. Verdenskrig, der også uden for DDR er ret velanskrevet.³⁸ Og sidst, men ikke mindst behandlingen af modstand og antifascisme, der dog yderst forenklet bliver fremstillet som først og fremmest KPD's værk: KPD forherliges som den ledende kraft i antifascismen og modstanden, selv om også visse sekteriske standpunkter – som 'socialfascisme'-opfattelsen – kritiseres.³⁹

Til gengæld har bl.a. afhængigheden af den grundlæggende fascismebestemmelse fra 1935 bevirket at andre aspekter af den tyske fascismes historie er blevet meget stedmoderligt behandlet. Det gælder især den nationalsocialistiske bevægelses historie op til magtovertagelsen i 1933 – bort set fra dens forbindelser med monopolkapitalen⁴⁰ – der oftest yderst kortfattet er blevet beskrevet ud fra den fuldt udviklede fascismes (dvs. det fascistiske styres) karakter. Det gælder også årsagerne til at det lykkedes den nazistiske bevægelse at mobilisere de omfattende menneskemasser i begyndelsen af 1930'erne. Lemfældigt behandlet er endvidere sider af den nazistiske ideologi og af det nazistiske regimes herskabspraksis. Det samme gælder slutteligt SPD's antifascisme, der sættes i et

³⁶ Jvf. note 33. Endvidere Eberhard Czichon: *Wer verhalf Hitler zur Macht: Zum Anteil der deutschen Industrie an der Zerstörung der Weimarer Republik*, Köln 1967; Kurt Gossweiler: *Grossbanken, Industriemonopole, Staat, Ökonomie und Politik des staatsmonopolistischen Kapitalismus in Deutschland 1914-1932*, Berlin 1971; Kurt Gossweiler: *Hitler und das Kapital 1925-1928, Blätter für deutsche und internationale Politik* 7, 1978; Lotte Zumppe: *Wirtschaft und Staat in Deutschland 1933-1945*, Berlin 1980.

³⁷ F.eks. i den kildesamling, som Dietrich Eichholtz og Wolfgang Schumann har udgivet: *Anatomi des Krieges. Neue Dokumente über die Rolle des deutschen Monopolkapitals bei der Vorbereitung und Durchführung des zweiten Weltkrieges*, Berlin 1969; endvidere Dietrich Eichholtz: *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft I*, Berlin 1969.

³⁸ Wolfgang Schumann og Gerhardt Hass: *Deutschland im Zweiten Weltkrieg*, foreløbig I–IV, Berlin 1974ff.

³⁹ Klaus Mammach: *Die deutsche antifaschistische Widerstandsbewegung 1933-1939*, Berlin 1974; Elfriede Lewerenz: *Die Analyse des Faschismus durch die Kommunistische Internationale*, Berlin 1975; Siegfried Vietzke: *Die KPD auf dem Wege zur Brüsseler Konferenz*, Berlin 1966.

⁴⁰ Jvf. hertil Gossweiler (note 44).

forfejlet perspektiv ved at DDR-forskningen ser denne alene betinget af antikommunismen i SPD.⁴¹

Det er mig ikke muligt her at kommentere hele denne omfattende østtyske forskning.⁴² Selv om den har et helhedspræg som følge af en grundlæggende enighed om opfattelsen af fascismen, så findes der inden for rammen af denne opfattelse og i en del detaljer forskellige synspunkter. Jeg skal i det følgende indskrænke mig til at diskutere nogle nyere undersøgelser, der kan hævdes på den ene side at illustrere den fortsatte kontinuitet – det gælder metodisk såvel som indholdsmæssigt – men som samtidig demonstrerer en nyudvikling især i form af de emner, der bliver taget op. For det er ofte i de mindre detaljer, at brydningerne fremgår.⁴³

Det drejer sig for det første om *Kurt Gossweilers* store undersøgelse af NSDAP's tidligste historie frem til forbuddet og Hitlers fængsling i 1924.⁴⁴ For det andet om den helhedsfremstilling af nationalsocialismens historie 1919–1945, som *Kurt Pätzold* og *Manfred Weissbecker* har udarbejdet.⁴⁵ Og for det tredje om en større antologi over østtysk fascisteforskning '*Faschismusforschung*' udgivet af *Dietrich Eichholtz* og *Kurt Gossweiler*, hvor der i en række artikler og oversigter gøres rede for dens aktuelle stade og synspunkter.⁴⁶

Siden *Manfred Weissbecker* i 1974 fremlagde en stor oversigtsartikel om nationalsocialismen i håndbogen '*Die bürgerlichen Parteien in Deutschland 1830–1945*',⁴⁷ er der ikke fra østtysk side fremkommet nogen samlet fremstilling af NSDAP's og nationalsocialismens historie. Og selv i denne helhed er fremstillingen af NSDAP's tidligste historie ganske overfladisk. Det rådes der bod på med de foreliggende bøger af Gossweiler og Pätzold/Weissbecker.

⁴¹ Jvf. til dette sidste bl.a. Helmut Arndt: *Zum Faschismusbild der deutschen Sozialdemokratie (1922-1939)*, Diss. Leipzig 1970; og senest *Geschichte der deutschen Sozialdemokratie 1917-1945*, udg. af forfatterkollektiv under ledelse af Heinz Niemann, Berlin 1982, især s. 225ff.

⁴² Jvf. hertil bl.a. kritikken hos Eike Hennig: *Materialien zur Diskussion der Monopolgruppentheorie*, *Neue Politische Literatur*, 18, 1973, s. 170-193; Niels Kadritzke: *Faschismus und Krise. Zum Verhältnis von Politik und Ökonomie im Nationalsozialismus*, Frankfurt/M. 1976, s. 124-154.

⁴³ F.eks. i spørgsmålet om hvorvidt det var monopolkapitalen i sin helhed eller alene bestemte fraktioner inden for den der stod bag NSDAP, jvf. f.eks. Ruges kritik (note 18), s. 1130; endvidere nuancerne mellem Gossweiler og Pätzold/Weissbecker nedenfor.

⁴⁴ Kurt Gossweiler: *Kapital, Reichswehr und NSDAP 1919-1924*, Köln 1982. 616 s.

⁴⁵ Kurt Pätzold/Manfred Weissbecker: *Hakenkreuz und Totenkopf. Die Partei des Verbrechens*. Berlin 1981. 429 s.

⁴⁶ *Faschismusforschung. Positionen. Probleme. Polemik*, udg. af Dietrich Eichholtz og Kurt Gossweiler, Berlin 1980. 459 s. Jvf. også *Jahrbuch für Geschichte: Studien zur Geschichte des Faschismus und des antifaschistische Widerstandes*, udg. af Dietrich Eichholtz og Klaus Mammach, bind 26 og 27, Berlin 1982-1983. 392 og 335 s.

⁴⁷ Udg. af forfatterkollektiv under Dieter Fricke, 2 bind, Berlin 1974, 2, s. 384-437.

Gossweiler må derfor med sin fremstilling af NSDAP's tidlige historie – med den for årsager og sammenhæng sigende titel 'Kapital, Reichswehr und NSDAP' oplagt siges at udfylde et hul i den marxistisk-leninistiske historievidenskabs behandling af den tyske fascismes historie. Set ud fra den basale fascismebestemmelse – i Dimitrovs formulering fra 1935 – er disse år, hvor NSDAP og dets forløber DAP (Deutsche Arbeiter Partei) fristede tilværelsen i periferien af det tyske samfunds politik, indlysende de vanskeligste at behandle inden for helhedsopfattelsen. For hvorfor skulle det tyske monopolborgerskab kunne se et brugeligt instrument i et lille 'Stammisch'-parti, der havde knapt 50 medlemmer, da den senere fører Adolf Hitler trådte ind i det? Det er alligevel det Gossweiler forsøger at vise. Hans mål er at forske efter »den Ursprünge des Faschismus, nach der sozialen Schicht oder Klasse der ihn hervorgebracht hat. . .«. Og følgelig bliver bogens hovedtema »der klassenmässige Ursprung und Charakter des deutschen Faschismus, die Beziehung der herrschenden Klasse Deutschlands zum Faschismus in Gestalt der NSDAP«. ⁴⁸ Om end det for mig at se er problematisk – og også ved siden af i forhold til det særegne ved fascismen ⁴⁹ – at lade NSDAP fremstå som en form for fascisme i Tyskland, ⁵⁰ så vil jeg dog gå mere udførligt ind på Gossweilers egentlige anliggende, nemlig dette at udrede og fremstille relationerne mellem den herskende klasse og NSDAP, dvs. at give et svar på »welcher Zusammenhang zwischen den Bestrebungen und der Politik der deutschen Monopolbourgeoisie und der Entstehung des Faschismus in Deutschland bestand«. ⁵¹ Sigtet hermed er også kritisk i forhold til fascisemeforskningen, nemlig dels at punktere den borgerlige historievidenskabs legende om at NSDAP's opstigen etc. primært skyldtes personen Hitler, ⁵² dels at modificere en alt for mekanisk opfattelse af forholdet mellem den herskende klasse og NSDAP. ⁵³

Bogen er på sine præmisser en meget grundig og også detaljerig fremstilling af DAP's og NSDAP's tidligste historie, det Gossweiler kalder 'Frühfaschismus', ⁵⁴ set i sammenhæng med periodens generelle

⁴⁸ S. 15 (min fremhævelse).

⁴⁹ Jvf. hertil min kritik af Gossweiler og hans undervurdering af det sociale miljø og den mentalitet, som den tidlige fascisme synes at være udsprunget af, Karl Christian Lammers: Fascismens historiske entrè, i: Festskrift til Kritiske Historikere, København 1984.

⁵⁰ Jvf. også den meget mere bastante form dette får hos Pätzold/Weissbecker, der omtaler DAP/NSDAP som en af de mange »neuen Organisationen des Faschismus«, s. 14.

⁵¹ S. 74.

⁵² S. 16.

⁵³ Således som synspunktet bl.a. findes hos Pätzold/Weissbecker; jfv. Ruge s. 1130.

⁵⁴ Jvf. formuleringen s. 51: » . . . er war ein Frühfaschismus, ein Faschismus der gewissermassen erst zu sich selbst (som fascisme?) finden musste, und dessen Handhabung auch die imperialistische Bourgeoisie erst zu lernen hatte . . .« (min fremhævelse).

karakter der sætter rammen omkring NSDAP's historie. Det præciseres entydigt i flg. citat, der også allerede i denne tidlige fase tildeler NSDAP karakter af instrument: »Als Geschöpf des Imperialismus wurde der Faschismus damals wie heute entscheidend geprägt von den Entwicklungsetappen des Imperialismus und von der Rolle, die ihm von der Monopolbourgeoisie, insbesondere von deren reaktionärsten Kräften in den einzelnen Etappen zugeordnet war und ist.«⁵⁵

For at klare nogle af de åbenlyse problemer som dette almene perspektiv tilsyneladende indebærer for DAP/NSDAP's tidlige og politisk inferior historie, ser Gossweiler sig nødsaget til at indlægge et særligt afsnit om »Die Besonderheiten des Faschismus in den Jahren 1919–1923/24«, ejendommeligheder i forhold til den grundlæggende bestemmelse af fascismen. Her prøver han at forklare forskellige forhold hos det tidlige NSDAP, der tilsyneladende var i modstrid med det overordnede syn på fascismen, f.eks. at NSDAP ideologisk og politisk fremtrådte revolutionært, antikapitalistisk og antiborgerligt, ja sågar socialistisk.⁵⁶ Men dette er for Gossweiler netop ejendommeligheder; de anfægter ikke hans hensigt, ej heller betyder de nogen problematisering af den grundlæggende fascismebestemmelse. Hans bundethed af denne fremgår klart af temaerne i de enkelte kapitler. Således omhandler kap. II det tyske monopolborgerskab og fascismen, herunder dets søgen efter en massebasis for det 'åbne monopoldiktatur', kap. IV omhandler NSDAP's fædre, Alldeutsche og militarister, og i kap. V undersøges hvorledes en 'Fører' bliver bygget op. Især dette sidste kapitel er helt centralt i Gossweilers fremstilling og argumentation, da det bringer Hitler – udsendt af Reichswehr – i forbindelse med DAP i september 1919. En fase der med Gossweilers ord var præget af »intensivster direkter Einflussnahme des Reichswehr-Gruppenkommandos auf die DAP bzw. NSDAP«. For Gossweiler består hovedindholdet i denne fase i »die Umformung dieser Partei [dvs. DAP] aus einer völkischen Debattierunde in eine militant an die Öffentlichkeit drängende »Stosstrupp« – und Propagandaorganisation, die nach dem Willen ihrer militärischen Paten den terroristischen und propagandistischen Kampf gegen die Arbeiterbewegung und die Weimarer-Republik führte und zugleich damit bemüht war, der von ihren

⁵⁵ S. 47.

⁵⁶ Jvf. hertil Gossweilers forklaring (s. 53) på denne tilsyneladende modsigelse: »Die Hauptaufgabe der faschistischen Diktaturen und der faschistischen Bewegungen bestand in der Liquidierung der Revolutionsgefahr durch erbarmungslosen Vernichtungskampf gegenüber der revolutionären Arbeiterbewegung. Aber sie mussten dabei den revolutionären Stimmungen und Erwartungen der Massen Rechnung tragen. Der Faschismus tat das, indem er sein zutiefst konterrevolutionäres Wesen verbarg und sich als revolutionär, als antikapitalistisch und antiplutokratisch, ja sogar als sozialistisch ausgab.«

Hintermännern anvisterten »nationalen Diktatur« eine breite Massenbasis insbesondere in der Arbeiterschaft zu gewinnen«. Denne første etappe afsluttedes med at Drexler, DAP's første leder overlod partiledelsen til Hitler »als dem Ereignis, das den Abschluss dieses Umwandlungsprozesses äusserlich sichtbar machte«. ⁵⁷ Det er Reichswehr – for Gossweiler magtorgan for den herskende klasse – der bliver fremstillet som hoved- protektor for NSDAP. Og derigennem står så også monopolborgerskabet bag NSDAP ⁵⁸, men ikke direkte som det hævdes i de mere mekaniske opfattelser. Altså en vigtig nuance.

Gossweilers tolkning af Hitler – der på det tidspunkt fungerede som såkaldt Vertrauensmann i det bayerske Reichswehr – og af hans forhold til DAP, eller rettere Gosweilers *omtolkning*, bliver dermed kernen i hele thesen om, at Hitler *blev udsendt for at opbygge og gestalte* DAP/NSDAP til Reichswehrs og derigennem den herskende classes parti. Gossweiler baserer først og fremmest sin these på et brev som den tidligere reichswehrofficer og Hitlers foresatte Mayr sendte til den velkendte Kapp i 1920; ⁵⁹ heri fremstillede Mayr det som om han stod bag NSDAP, bl.a. fordi han havde sendt Hitler til DAP. Og i Gossweilers øjne stod Reichswehr bag Mayr. Men Gossweilers bevisførelse må siges at være en *konstruktion* på et spinkelt og tvivlsomt grundlag: ⁶⁰ Det var Hitlers opgave at spionere og overvåge DAP – der i Reichswehr gik for at være et arbejderparti, – ikke at infiltrere det og gøre det til parti for militæret. Og efter alt at dømme var det Hitler selv der gik ind i DAP, fordi han der så nogle personlige muligheder.

Ud fra denne tolkning beskriver Gossweiler NSDAP's videre historie. Og herudfra bliver førerskiftet i DAP i 1920 en vigtig cæsur, hvilket det naturligvis også var. Men det skyldes ikke at NSDAP herefter – med Gossweilers formulering – fremstod som »Partei der reaktionärsten, aggressivsten Teile des Bürgertums, die in Hitler einen Parteiführer gefunden hatten, der ihn erteilte Lektionen gut verarbeitete und eine vielversprechende Veranlagung erkennen liess, sie in politische Aktionen umzusetzen«. ⁶¹

Dermed havde den herskende klasse efter Gossweiler fået skabt sig sit parti, og NSDAP's videre udvikling frem til det mislykkede putsch-forsøg i 1923, partiforbuddet og Hitlers dom og fængsling i 1924 fremstilles som instrument for den herskende klasse. Således var det naturligvis også

⁵⁷ S. 182/83.

⁵⁸ S. 180.

⁵⁹ Mayrs brev fra september 1920 er aftrykt hos Gossweiler, s. 554-557.

⁶⁰ Gossweiler, s. 173.

⁶¹ S. 201.

denne der sørgede for at Hitler selv slap godt fra putsch-forsøget i den efterfølgende retssag. Efter Gossweilers opfattelse er det afgørende for NSDAP's videre udvikling ikke så meget selve putsch-forsøget, men derimod retssagen, fordi den afslørede »das Grundverhältnis der herrschenden Klasse zum Faschismus«. Den bliver således det andet hovedargument for hans these: domstolen kunne så let som ingenting have sat Hitler og NSDAP ud af spillet for altid – hvilket den isoleret betragtet da også gjorde. For Gossweiler er det afgørende dog at domstolen bevidst lader Hitler slippe billigt: »Das bürgerliche Klassengericht setzte sich bedenkenlos über die eigene bürgerliche Gesetzlichkeit hinweg, weil es nicht bereit war, der eigenen Klasse ein so sehr benötigtes Instrument für den Kampf gegen die Arbeiterklasse aus der Hand zu nehmen«. Dermed er cirklen og Gossweilers bevisførelse sluttet; og Gossweiler mener at kunne afvise alle overvejelser om at NSDAP »sei als spontane Kleinbürgerbewegung unabhängig von der herrschenden Klasse zu einer starken Massenbewegung angewachsen, dass sich die herrschende Klasse mit ihr habe arrangieren müssen, indem sie sich zu einem Bündnis mit dieser Bewegung herbeiliess«. Disse viser sig uholdbare, når de bliver konfronteret med det, Gossweiler kalder kendsgerningerne – f.eks. retssagen.⁶²

I det store hele fremstår Gossweilers bog som et velovervejnet og velargumenteret forsøg på at udfylde fascismebestemmelsen empirisk for nationalsocialismens første tid. Men da denne ramme også er forpligtende for Gossweiler, fremkommer han ikke med nogen vurdering der kunne sætte mere principielle spørgsmålstejn ved den grundlæggende fascismebestemmelse. Gossweilers modifikationer – især at NSDAP ikke fremstilles som monopolkapitalens direkte instrument, men snarere som redskab for Reichswehr – viser sig *inden for* denne bestemmelse.

Bogens konklusion vedr. fascismen i det hele taget og NSDAP i denne fase i særdeleshed er da også klar og ikke særligt overraskende: trods mange varierende former for fascisme er det egentlige fælles: »Die faschistischen Bewegungen sind Geschöpf und Instrument der reaktionärsten Kreise der imperialistischen Bourgeoisie, wie der Faschismus an der Macht die offene terroristische Diktatur der reaktionärsten, am meisten chauvinistischen, am meisten imperialistischen Elemente des Finanzkapitals und des mit ihm verfilzten Grossgrundbesitzes ist«. ⁶³ Trods detaljerigdommen og den i forhold til tidligere østtyske fremstillin-

⁶² S. 547.

⁶³ S. 551. Jvf. også s. 549, hvor Gossweiler betoner hvorledes NSDAP's kampmetoder og mål vekslede med ændringerne i den tyske imperialismes kampmetoder og kampmål.

ger meget mere grundige fremstilling lykkedes det dog ikke Gossweiler at sandsynliggøre denne opfattelse på NSDAP's tidlige historie. Hans bevisførelse er diskutabel.

Pätzold/Weissbecker har med bogen 'Hakenkreuz und Totenkopf' udgivet den første marxistisk-leninistiske fremstilling af NSDAP's og nationalsocialismens historie i dens helhed fra 1919 til undergangen i 1945. Ikke overraskende er synspunktet på nationalsocialismen det samme som hos Gossweiler. NSDAP opfattes og fremstilles som det vigtigste instrument i den tyske fascismes forsøg på at realisere sin folke- og menneskefjendtlige politik, og det nazistiske styre skildres på basis af Dimitrov-opfattelsen. Men hvor man trods alt må indrømme Gossweiler en vis kredit for hans forsøg på at etablere dokumentation for hans tolkning af NSDAP's tidlige historie, selv om den ikke er holdbar, så degenererer det hele hos *Pätzold/Weissbecker* til de rene platheder og grov demagogi. F.eks. skriver de i teksten til et billede fra rigsdagen 17. maj 1933, der domineres af heilende nazister: »Der 'gleichgeschaltete' Reichstag sanktioniert die faschistische Aussenpolitik« (s. 209). Det er demagogi at insinuere at f.eks. SPD var 'gleichgeschaltet' og heilede – de socialdemokrater der ikke var sat i KZ eller flygtet stemte for regeringens fredsresolution efter at de var blevet truet på livet af den nazistiske indenrigsminister Frick! Hvor Gossweiler prøver at forklare diskrepansen hos det tidlige NSDAP mellem dets ambivalente ideologi og agitation (de socialistiske, antiborgerlige anstrøg) og dets karakter som instrument for den herskende klasse, forklares den af *Pätzold/Weissbecker* som ren demagogi og manipulation (s. 34). Og hvor Gossweiler mere differentieret fremstiller NSDAP's tidlige historie og især modificerer forholdet mellem monopolborgerskabet og NSDAP er *Pätzold/Weissbeckers* fremstilling af NSDAP's opståen meget mekanisk og plump: de lader uforblømt DAP/NSDAP blive *skabt* af monopolborgerskabet der til realisering af deres kontrarevolutionære behov havde brug for nye politiske organisationer. Det er således det tyske monopolborgerskab der fra begyndelsen stod bag DAP/NSDAP.⁶⁴

Pätzold/Weissbecker har i deres fremstilling især lagt vægt på at skildre NSDAP som et forbryderisk og terroristisk parti og det nazistiske regime som et forbryderisk regime, et åbent terroristisk diktatur; og som sådant søger de også at demaskere nationalsocialismen som det den er,

⁶⁴ Jvf. s. 22: »Der Faschismus entstand auf der Grundlage neuer Bedürfnisse der imperialistischen Bourgeoisie sowie im Ergebnis der neuen krisenhaften innen- und aussenpolitischen Existenzbedingungen des deutschen Imperialismus«; jvf. også s. 9. Jvf. også kritikken hos Ruge s. 1129-1131, der bl.a. kritiserer fremstillingen af forholdet mellem den herskende klasse og NSDAP som for udifferentieret.

nemlig instrument for monopolkapitalen og dens interesser. Som antydnet er fremstillingen i sin helhed mere forenklet og dogmatisk i synet på nationalsocialismen end Gossweiler. Den følger de velkendte marxistisk-leninistiske opfattelser hvad angår fascisme, NSDAP, det nazistiske regime og også KPD's antifascisme, der fremstilles ganske uproblematisk som 'wehrhafter' kamp mod nazismen.⁶⁵ Hvilke konsekvenser dette får og hvorledes de derved adskiller sig fra Gossweiler, skal jeg søge at anskueliggøre ved at tage fat på forfatterens fremstilling af NSDAP's tidlige historie, altså den periode som Gossweiler har behandlet. De fremstiller DAP/NSDAP som en blandt flere nye fascistiske organisationer. De søger at vise at NSDAP allerede da var et instrument for monopolkapitalen: »Sie [dvs. NSDAP] wurde als ein Instrument des Kampfes gegen die Bestrebungen der Arbeiterklasse geschaffen«. ⁶⁶ Allerede tidligt åbenbarede DAP/NSDAP det skød hvoraf de voksede: Drexler og Hitler »machten sich für ihr Konzept grundlegende strategische und taktische Interessen der herrschenden Klasse des imperialistischen Deutschlands zu eigen«. ⁶⁷ Forfatterne afviser derfor også at DAP og NSDAP opstod uafhængigt af den herskende klasse; de opstod fordi det imperialistiske borgerskab havde behov for nye organisationer i deres kontrarevolutionære politik og mod arbejderbevægelsen. Og de 25 punkter der blev NSDAP's partiprogram i 1920, genspejlede i forfatterens gengivelse fascisternes vilje til »alle verfügbaren Mittel zum Schutze des Grosskapitals und zur Durchsetzung seiner reaktionären Bestrebungen im Innern und seiner aggressiven Ziele nach aussen einzusetzen«. ⁶⁸

Dermed er den læst angivet, hvorover NSDAP's og nationalsocialismens historie bliver skrevet. Da der som nævnt ikke kan tales om noget nævneværdigt nyt i hverken fremstilling eller synspunkter, ligger det interessante på et andet plan. I langt højere grad end Gossweiler fremstår bogen som *den* marxistisk-leninistiske fremstilling af nationalsocialismens historie – omfang og format gør den f.eks. velegnet til undervisningsbrug i DDR –, og det betyder også at et mere dogmatisk syn på NSDAP og nationalsocialismen må antages at være fremherskende i DDR. Den begrundes også mere sin relevans politisk, nemlig ved at bidrage til nutidens antifascistiske bestræbelser. Med et meget vidt fascismebegreb ser de fascismen som en fortsat politisk trussel, bl.a. udgør den i den kapitalistiske del af Europa påny en politisk faktor: »Europa ist seit 1977 ein Kontinent ohne faschistische Diktaturen, aber nicht ohne Faschis-

⁶⁵ S. 202.

⁶⁶ S. 9.

⁶⁷ S. 15.

⁶⁸ S. 34.

mus. Als Ideologie, Politik und Organisation existiert er fort«. ⁶⁹ Dermed postulerer bogen også en politisk brugsværdi.

Med antologien 'Faschismusforschung. Positionen. Probleme. Polemik' fra 1980 har *Dietrich Eichholtz* og *Kurt Gossweiler* fremlagt en slags status over fascismeforskningen i DDR. I tre temaer: Fascisme og imperialism, Aspekter af fascistisk ideologi og Den antifascistiske kamp, formidles et repræsentativt billede af fascismeforskningens stade og omfang. Det må i kvalitetsmæssig henseende siges at udgøre yderst blandet gods, der ud fra et forholdsvis vidt begreb behandler fascisme såvel før som efter 1945. I videnskabelig henseende gælder det især den del, der omhandler den antifascistiske kamp – der til gengæld er nok så sigende for DDR-forståelsen af antifascismen og den antifascistiske kamp. F.eks. får *Klaus Mammach* i sin skånsomme behandling af KPD's antifascisme lige nævnt hvad han kalder »sektarische Hemnisse und Vorurteile in ihren Reihen«, ⁷⁰ som de bl.a. kom til udtryk i socialfascismeopfattelsen. Men ellers er det skønmaleri og stort set reproduktion af KPD's egen fremstilling af dets heroiske antifascisme. Det er mere hagiografi end videnskab. Og som forventeligt var, placeres ansvaret for den manglende enhed i arbejderklassen – der efter østtysk opfattelse kunne have bremset fascismen i Tyskland – på SPD. Deri støtter han *Heinz Niemann* der får det af antikommunismen determinerede SPD gjort til hovedhindring for enhedsfronten mod nazisterne. ⁷¹ Især Mammach, men også Niemann illustrerer, hvorledes angiveligt marxistisk historieforskning er ganske umaterialistisk og i bund og grund ideologisk.

Inden for temaet om den fascistiske ideologi var det vel at forvente at *J. Petzold* ser den fascistiske ideologi vokse ud af »den Bestrebungen der reaktionärsten und herrschenden Klasse«, ⁷² ellers er der ikke noget nyt at hente her. Mere interessante er to andre artikler: *Heinz Malorny* har undersøgt Freiderich Nietzsches betydning for den nazistiske ideologi; og han ser Nietzsche som en af de vigtigste åndelige forløbere »der Philosophie und Ideologie des Imperialismus, darunter auch der faschistischen Ideologie« i Tyskland; desuden en artikel af *Werner Krause* om 'Faschismus und bürgerliche politische Ökonomie' – når man lukker øjnene for hans afliring af den mekaniske sammenhæng mellem den statsmonopolistiske kapitalisme og fascismen. ⁷³

⁶⁹ S. 386.

⁷⁰ S. 332.

⁷¹ Heinz Niemann: Zum Faschismusbild in der deutschen Socialdemokratie 1922 bis 1945, s. 395-416.

⁷² Joachim Petzold: Die Entstehung der Naziideologie, s. 261-278, s. 261.

⁷³ Heinz Malorny: Friedrich Nietzsche und der deutsche Faschismus, s. 279-302, s. 283. Werner Krauss: Faschismus und bürgerliche politische Ökonomie, s. 303-320.

Det er dog under bogens hovedtema om imperialismen og fascisme, at de virkelig gode artikler findes. De omhandler alle forskellige aspekter af det tyske fascistiske regimes magtudøvelse, aspekter der normalt ikke har DDR-forskernes helt store bevågenhed. Det drejer sig først og fremmest om *Ernst Gottschlings* klare analyse af forskellene mellem det borgerlige demokrati og det fascistiske styre, der alene indskrænkes af at han er nødt til at tage udgangspunkt i Lenins almene statsbestemmelse. Men Lenin kendte som bekendt ikke det fascistiske regime og hans generelle skelnen mellem to statsformer under kapitalismen er ligegyldig og for intetsigende til overhovedet at sige noget karakteristisk om det fascistiske regime, hvilket Gottschling så faktisk også demonstrerer. Gottschling giver til gengæld selv – på basis af en meget præcis gennemgang af de love og forordninger der lå til grund for det nazistiske regime – en klar statsretslig karakteristik af det nazistiske regime, dvs. af styrets magt- og herskabsinstitutioner. Han diskuterer de begreber – f.eks. 'SS-stat' og 'Førerstat' – der har været anvendt til at karakterisere regimet. Og han fremholder forskellene mellem det såkaldte 'præsidualstyre' og det nazistiske regime.⁷⁴ Der er også grund til at nævne *Klaus Drobisch's* analyse af terroren og dens forskellige institutioner samt *Kurt Pätzolds* behandling af det ellers af den marxistisk-leninistiske historieforskning vanskeligt placerbare emne: jødeforfølgelserne.⁷⁵

De anførte eksempler viser fascismeforskningens omfang og art i DDR. Men de viser også dens vanskeligheder, der er betinget af tre grundvilkår, som den østtyske fascismeforskning må fungere under:

For det første dens bundethed til en i den dagspolitiske kamp fastlagt fascismebestemmelse således som den en gang for alle er blevet afgjort med Dimitrovs definition i 1935, en bundethed der kan forekomme lammende og tyngende for den bedste del af fascismeforskningen, bl.a. når den skal diskutere sine synspunkter med vestlig kritisk fascismeforskning;

for det andet dens direkte politiske sigte som følge af at fascismen ikke ansues som et overvundet stadie, men som et fænomen DDR-forskerne ser udfolde sig rundt omkring i verden, fordi 1) fascismen i den eksisterende historiske etape er en kapitalistisk form, og 2) det monopol-

⁷⁴ Ernst Gottschling: *Der faschistische Staat. Das deutsche Beispiel*, s. 73-98.

⁷⁵ Klaus Drobisch: *Über den Terror und seine Institutionen in Nazideutschland*, s. 157-180; Kurt Pätzold: *Von den Vertreibung zum Genozid. Zu den Ursachen, Triebkräften und Bedingungen der antijüdischen Politik des faschistischen deutschen Imperialismus*, s. 181-208; jvf. også Kurt Drobisch: *Zeitgenössische Berichte über Nazikonzentrationslager 1933-1939*, i: *Jahrbuch für Geschichte*. 26, s. 103-32 og Kurt Pätzold: *Der historische Platz der antijüdischen Pogroms von 1938. Zu einer Kontroverse*, s. st., 26, s. 193-216.

borgerskab som ifølge DDR-forskningen frembragte fascismen stadig er rede til fascisme: Chile i 1973 er for dem beviset;

for *det tredje* dens politiske betydning som legitimering af DDR som den historiske antifascismes videreførelse og sejr.

Den marxistisk-leninistiske fascismeforskning får dermed også som politisk opgave at være med til at bekæmpe og hindre fascismen. Det betinger dens styrke og svagheder.

III.

For den østtyske historievidenskab fremstår udforskningen af fascismen ikke som noget mål i sig selv. Det fremholdes som dens opgave gennem oplysning om fascismens historie at bidrage til bekæmpelsen af den fortsat eksisterende fascisme. Herigennem udfylder den en væsentlig politisk og ideologisk rolle – og det er just det modsatte af denne rolle, som østtyske historikere tilskriver fascismeforskningen i den vesttyske historievidenskab. Herigennem eksemplificeres også dens 'partiskhed' for den progressive historiske udvikling. Men i dette ligger samtidig tendenser til at lade sig degradere til at blive legitimeringsvidenskab for det historiske KPD og dets 'korrekte' antifascisme, og for det DDR der i dets selvforståelse repræsenterer denne antifascisme og udtrykker dens politiske sejr: for DDR-forskningen tager udgangspunkt i den *politiske* forståelse af fascismen som antifascismen stod for, ja tilspidset formuleret kan den hævdes at have til opgave at bekræfte dens rigtighed og derigennem legitimere den tradition der er bygget op omkring antifascismen.

I den østtyske historieforskningens forståelse ligger der i denne opgave en vigtig afgrænsning i forhold til Vesttyskland og vesttysk historieforskning. Eller som det selvbevidst er blevet formuleret af de to historikere Manfred Weissbecker og Walter Wimmer i anledning af halvtredsåret for fascismens sejr i Tyskland: »In unserem sozialistischen Staat wurde deutlich, dass die DDR in der Tradition des Kampfes der deutschen Kommunisten und anderer Demokraten gegen die faschistische Gefahr in den Jahren vor 1933, in der Tradition des antifaschistischen Widerstandskampfes, des erfolgreichen Ringens für die Ausrottung der sozialen und ideologischen Wurzeln des Faschismus steht«. Derigennem adskilte DDR sig tydeligt fra BRD, hvis forbindelse til forhistorien også blev fremstillet som anderledes: »Im Machtbereich der Monopolbourgeoisie, der Klasse, die den Faschismus hervorgebracht hat, bestimmen vordergründige Geschichtsdeuterei sowie Apologie die mehr oder weniger offiziellen Äusserungen. Diese Unterscheide zeigen das gegensätzliche Vorgehen bei der Bewältigung der Vergangenheit: im Staat der Arbeiter und Bauern wissenschaftliche Analyse der Erfahrungen des Kampfes gegen

den Faschismus und Schlussfolgerungen für die Gegenwart – im Staat der Monopolbourgeoisie ausgedehnte Beschreibungen von Oberflächenerscheinungen des Faschismus und deren subjektive Deutung, aber wütende Attacke gegen Bemühungen, zum Kern der Dinge vorzustossen, die sozialökonomischen Wurzeln des Faschismus aufzudecken«. ⁷⁶

Derfor er den østtyske historievidenskab, herunder fascismeforskningen, med til at sikre staten DDR en legitimation i forhold til den tyske nations historie, den sætter selvbevidst DDR ind som kulminationen på den progressive tyske historie. ⁷⁷

⁷⁶ S. 485.

⁷⁷ Jvf. f.eks. Schmidt (note 14) s. 400; jvf. endvidere den reaktion som DDR's voksende selvbevidsthed som tysk nation har fremkaldt f.eks. i det konservative Frankfurter Allgemeine Zeitung, Peter Jochen Winthers: Alleinvertretungs-Anspruch für die ganze deutsche Geschichte. Ost-Berlin entwickelt eine offensive National-Ideologie, 30.8. 1983, 200.

*»Et for hver dannet Statsborger. . .
saa umisteligt Hielpemiddel«*

MIDTVEJSREFLEKTIONER OVER
BIOGRAFISK LEKSIKONS 3. UDGAVE

AF

JENS HENRIK TIEMROTH

På Frederiksberg kirkegård knejser endnu i dag et imponerende monument over historikeren, rigsarkivar C. F. Brickas (1845–1903) grav. På foden af den høje firkantede granitsten, der bærer hans portræt i bronzerelief samt en indskrift, ses en opslået bog, på hvis ene blad læses: Biografisk Lexikon.

Som rigsarkivar efterfulgte Bricka den dynamiske og idérige A.D. Jørgensen, hvem han trods forskelle i gemyt og i synet på historie karakteristisk nok kom til at sætte stor pris på. Hans embedsperiode huskes ikke for de store initiativer. Herudover var Bricka bl.a. redaktør af dette tidsskrifts 6. og 7. række og skrev en række skarpt profilerede afhandlinger og anmeldelser, mens han af større selvstændige værker kun fik færdiggjort et tidligt arbejde om Frederik 2.s ungdomskærlighed. Omend hans ven siden skoledagene, Johs. Steenstrup kaldte ham »den højre Fløjmand, efter hvis faste Fodslag man rettede sig«,¹ stod han næppe i allerførreste linie i det frodige historikermiljø, der siden er blevet kendt som »det kritiske gennembrud«, og han optræder da heller ikke i Knud Fabricius' opfindsomme fremstilling af kampen mellem guder og giganter på en hellensk tempelgavl, der skal symbolisere kampen mellem det gamle og det nye i historieskrivningen.²

Men ved sin indsats som redaktør af Dansk Biografisk Leksikon, der nu udkommer i sin 3. og reviderede udgave, skabte Bricka et værk og

¹ Carl Frederik Bricka. DBL, 1.udg. bind 19, (1905), s. LXVI.

² Gennembruddet i dansk Historieforskning og Historieskrivning i 1870-erne og 80-erne. HT.10.r.V (1940), s. 396.

grundlagde en tradition, der også i international sammenhæng er bemærkelsesværdig, og som i samtidens øjne gjorde ham fortjent til det gravmæle, der i sig selv er et stykke kultur- og socialhistorie ved bl.a. at vise den opfattelse af den enkelte og døden samt den sans for det monumentale, som prægede virkelighedssynet i alt fald i de kredse i datiden, som stod i udkanten af »gennembruddet«. I snævrere faglig forstand kan man også se monumentet som udtryk for en almindelig europæisk strømning, en bestemt form for et individorienteret historisyn, der igennem et par menneskealdre havde fået den litterært dannede verden herhjemme til at efterlyse et biografisk leksikon. Som et eksempel blandt mange kan nævnes den allestedsværende Chr. Molbechs forord til nærværende tidsskrifts 1. bind (1839), hvor »et historisk-biographisk Repertorium over de i vor Nations historiske Liv handlende og virkende Personer« kaldes for »et for hver dannet Statsborger ved tusinde Leiligheder saa umisteligt Hielpemiddel«. Med henvisning til den svenske standard og med en af sine sædvanlige retoriske overdrivelser hævder Molbech videre, at »der gives maaske intet Land i Europa, hvor Ukyndighed i den biographiske Deel af Nationens Historie kan være større, end den, som hersker i Danmark i det 19de Aarhundrede«.³ Henvisningen til vort naboland gælder vel især Palmblad & Wieselgrens leksikon. Det var påbegyndt fire år forinden, men ved sin afslutning i 1907 var det forlængst overhalet af den almindelige samfundsudvikling og ikke mindst af de forandringer i videnskabssynet, der var fulgt med den akademiske professionaliseringsproces. Til belysning af Brickas indsats og den almindelige standard på området kan nævnes, at det svenske biografiske leksikon, der efter moderne principper blev påbegyndt i 1918, i dag kun er nået godt halvvejs gennem alfabetet, mens det tilsvarende norske, påbegyndt i 1923, netop er nået til sin afslutning. Brickas leksikon udkom i 19 bind (oprindeligt havde han skønnet en halv snes) regelmæssigt som et urværk i årene 1887–1905 (de tre sidste bind efter hans død ved dav. arkivsekretær Laust Laursen og Johs. Steenstrup) og indeholdt 9.793 biografier, forfattet af 238 medarbejdere. 2. udgavens første bind så dagens lys i 1933 med Povl Engelstoft som redaktør under medvirken af den senere rigsbibliotekar Svend Dahl, og de nåede til vejs ende i løbet af 11 år (mod beregnet 10). Værket var udvidet til 27 bind (hvoraf et var supplementsbind), og ikke mindre end 427 forfattere havde bidraget – det videnskabelige samfund var blevet forholdsvis større, og der var akademikerarbejdsløshed. Af de 10.997 biografier, som værket nu

³ Om Historiens nationale Betydning og Behandling; om historiske Arbejder og Formaalene for en historisk Forening i Danmark. HT.I (1839), s. 38.

indeholdt (plus nogle slægtsartikler), var omkring halvdelen gennemsete og reviderede gengangere fra Bricka. Udgivelsestempoet i nærværende 3. udgave, der redigeres af en talstærk stab med Sv. Cedergreen Bech i spidsen, er dog endnu mere imponerende, og tidsskemaet ser ud til at holde. I løbet af blot 5 år er berammet 16 bind, hver med en stofmængde svarende til to bind af forrige udgave, og indeholdende biografier af omkring 12.000 personer. Heraf er omkring 2.600 nyoptagne, mens de øvrige omkring 9.400 biografier er overført i omskrevet eller revideret stand. Af disse optræder omkring 3.400 for første gang i 2. udgaven, mens de resterende omkring 6.000 navne er gengangere fra Bricka – i enkelte tilfælde uden om 2. udgaven. Ved værket afslutning vil der blive bragt et register over de henved 20.000 personer, der er biograferet et eller flere steder i de tre udgaver og i det af Engelstoft og Dahl ligeledes redigerede, men mere kortfattede (og illustrerede) Dansk Biografisk Haandleksikon I–III (1920–26), der indeholdt omkring 6.000 navne og lagde hovedvægten på det 19. og 20. århundrede, hvorfor man helt bevidst også medtog personer, hvis betydning måtte skønnes at blive af midlertidig karakter.

En medvirkende årsag til denne høje aktivitet i et lille sprogområde som det danske har været den finansieringsmåde og organisation, der efter flere mislykkede forsøg fandt sted i 1885, hvor det ni år tidligere oprettede Carlsbergfond og Gyldendals forlag fandt sammen om den nødvendige kapital og om en redaktør, der både nød videnskabens tillid og kunne opfylde et kommercielt forlags ønske om præcision og ensartethed i formen og om punktlighed i udgivelsen, ligesom Bricka efterkom forlagets krav om at medtage nulevende personer, hvilket hverken havde været tilfældet i det engelske Dictionary of Biography (1885–) eller i Allgemeine Deutsche Biographie (1875–). Et af de træk i Brickas adfærdsmønster, der gjorde ham velegnet til posten, var hans alment kendte uegennyttighed, som bl.a. gav sig udtryk ved, at han ikke ønskede sig (og i øvrigt heller ikke sin bror, lærer og musikhistoriker Georg Bricka (1842–1901)) optaget i sit eget leksikon, skønt han som embeds- og videnskabsmand og som redaktør og udgiver til fulde opfyldte samtidens normer herfor. Nu gik det således, at vennen Johs. Steenstrup på grund af Brickas tidlige død kunne forsyne sidste bind med en pietetsfuld portræt-tegning (jvf. note 1), og skønt en rimelig fyldig præsentation af redaktøren af et sådant værk kan opfattes som en helt naturlig service over for brugeren, synes Bricka også på dette punkt at have skabt en tradition, der lige så beklagelig den er unægteligt også har dybe rødder i vort kulturmønster. I 2. udgaven finder man således kun de nøgne fakta til en karakteristik af redaktøren Povl Engelstoft, og ganske vist har Povl Bagge i nyudgaven forsynet disse med en prægnant og distant vurderende tekst

(der i sin opbygning har lighed med Engelstofts artikel om Bricka), men går man til samme forfatters artikel om den nuværende redaktør, Sv. Cedergreen Bech er vi atter tilbage ved de nøgne fakta, skønt nyudgaven som sådan ikke er præget af helt den samme tilbageholdenhed med hensyn til vurderende karakteristikker af endnu levende personer, som forgængerer var. Man kunne i øvrigt fristes til at tro, at beslutningen om redaktørens optagelse først er taget på et sent tidspunkt. I alt fald findes der ikke henvisning fra Bech (bind 1) til Cedergreen (bind 3), hvor artiklen er placeret. For nærmere at belyse den tradition, som nyudgaven som flere gange anført er en del af, inden for dens egne rammer skal der i det følgende tegnes nogle streger til et mønster omkring de tre hovedredaktører med særligt henblik på en sammenligning af deres syn på den historiske biografi.⁴

Bricka forbandt 1700-tallets antikvariske interesser med den litterære romantiks og historismens sans for det individuelle i menneskelivet. Han anlagde tidligt en samling af personalhistoriske oplysninger, men han kunne ikke honorere samtidens krav til den brede historiske fremstilling med rod i tidens egne problemer og i en æstetisk tiltalende form. Det sidste ses vel i universitetets bedømmelse af en guldmedaljeafhandling fra 1869, hvor det bl.a. hedder, at fremstillingen stundom var noget søgt,⁵ og hvad hans syn på historikerens opgave angik, var hans valg af livsbane i modsætning til så mange andres uden sammenhæng med den stigende nationale identifikationsproces fra 1830-erne og fremefter og med den samtidige inddragelse af stadig større grupper i det politiske liv. Han havde vanskeligt ved at forstå, at selv nære venner og politiske meningsfæller blandt historikerne »sugede Næring for Historien og Forstaaelse af den ved at kæmpe med i Dagens Spørgsmaal«, som en af disse, Johs. Steenstrup, har udtrykt det.⁶ Snarere var det for ham som for 1700-tallets lærde samlere en berigelse og personlig tilfredsstillelse at leve sammen med fortidens hjemlige skikkelser i biblioteket og i arkivet, og som motto for sit eget bibliotek havde han da også tænkt sig: Her leve de døde, her tale de stumme (*hic mortui vivunt, hic muti loquuntur*).⁷

Disse forhold kan forklare ikke alene hvorfor Bricka, som Cedergreen Bech skriver i forordet til 3.udgaven, stykkede sit talent ud i mindre,

⁴ For egentlige fremstillinger af DBLs historie, hvorfra flere af de i det foregående anførte oplysninger stammer, henvises til det i note 1 anf. arb. samt til Sv. Cedergreen Bech: Biografisk leksikon – lidt af forhistorien. Personalhistorisk Tidsskrift. 16.r.V (1977), s. 243-55.

⁵ Jvf. det i note 1 anf. arb., s. X.

⁶ Smstds., s. XXVI.

⁷ Smstds., s. XXI.

kritiske afhandlinger, men også hans position blandt samtidens historikere. Perioden betegnes normalt som »det kritiske gennembrud«, måske fordi forskningen i første række har interesseret sig for de radikale historikere, men netop Brickas eksempel viser, at betegnelsen »professionaliseringsprocessen« er i alt fald lige så dækkende. Han der hele sit liv systematisk havde indsamlet lærdom, havde som mange af de andre uddannede historikere ikke meget til overs for de litterater og nationaløkonomer, der i 70'erne rygtevis nævntes som mulige redaktører af et biografisk leksikon, og som det i de senere år flere gange er fremhævet fra lokalhistorisk interesseret hold, yndede han heller ikke de mange landsbylærere og bønder, der forsøgte sig i den dengang så moderne kulturhistoriske genre.⁸ Over for sådanne angreb bør dog fremhæves, at Brickas aversion var uden persons anseelse og også gjaldt skrivende godsejere, og selv om hans opfattelse af det historiske udvalgsprincip, historiesynet om man vil, bestemt ikke var entydig og kunne fortjene en nærmere undersøgelse, må det understreges, at hans ofte ubarmhjertige kritik af sådanne arbejder egentlig ikke skyldtes de valgte emner, men at det var hans respekt for fortiden (og navnlig for de døde slægter), der fik ham til at tage afstand fra hvad han opfattede som »en sørgelig Ringeagt for den grundige Forberedelse, uden hvilken enhver Indtrængen i og Forstaaen af Fortiden er en Umulighed«.⁹

Hvorom alting er, ville Fridericia i sin anm. af DBL i første række tillægge redaktøren æren for, at værket bl.a. havde fået et så demokratisk præg, mens andre europæiske leksika og navnlig Allgemeine Deutsche Biographie væsentligst havde behandlet »Nationens Spidser i politisk, litterær og kunstnerisk Henseende«.¹⁰ Nu besad Bricka med Engelstofts ord »en solid omend ikke vidtfavnende Kultur«, og om Fridericias artighed er møntet på Brickas personlige opfattelse eller på hans evne til at lytte til andres mening, det være sig venners (bl.a. Fridericia selv) eller forlæggerens, skal her lades usagt. Betegnende er det dog, at værket medtog en mand som fribytteren Mogens Heinesen (1545–89), hvem Bricka tidligere havde karakteriseret som »en ubetydelig Person, der

⁸ Jvf. f.eks. Claus Bjørn: Om Lokalhistorie og lokalhistorie. Trykt i: Nye strømninger i dansk lokalhistorie, Århus 1981, s. 178.

⁹ Cit. fra anm. af E. Carstensen: Hjølunde Sogns Historie (HT.5.r.I(1879), s. 705), der følges umiddelbart af en nedsættende bemærkning om sammenhængen med »vor politiske Udvikling«. Af andre anm. i HT, der belyser B.s forhold til kulturhistorien og hans enorme appetit på detaljer og imponerende personalhistoriske kundskab, kan nævnes: E. Erslev: Om de glubende Dyrs Undergang i Nørrejylland (4.r.II(1872)); F. Lunn: Knabstrup i ældre og nyere Tid (4.r.VI(1877)) og C. Christensen: Hørsholm Sogns Historie (5.r.II(1880)).

¹⁰ HT.7.r.VI(1906), s. 519.

taber sig mellem de mærkelige Mænd, som Norden da var saa rig paa«. ¹¹ Brickas problem har i dette tilfælde nok været, at en levnedsskildring af denne fribytter vanskeligt kunne blive et kunstnerisk hele i den forstand, som den romantiske litteratur krævede. Fremstillingen kunne nok blive livlig, men ikke med varme, dvs. indfølelse og i »et mandigt og alvorligt Sprog«. ¹² Hvorledes Bricka selv kunne løse opgaven ses bl.a. af hans biografi af en åndsbeslægtet, genealogen og samleren fra 1700-tallet, Terkel Klevenfeldt, hvis triste skæbne forklares indfølelse og distanceret i en individualpsykologisk ramme.

Som Dictionary of National Biography var Brickas leksikon tænkt som et opslagsværk, men i modsætning til det engelske gav det ikke blot faktiske oplysninger, men også korte, vurderende karakteristikker. Engelstoft valgte at lægge de samme principper til grund for 2. udgaven, men kritiserede Bricka for rent systematisk ikke at have udnyttet erfaringerne fra arbejder som Erslews forfatterleksikon og Wibergs præstehistorie. Selv systemiserede han opstillingen ikke mindst ved en forbedring af litteraturvejledningerne og ved en kraftig udvidelse af de personalhistoriske data, som blev anbragt i artiklernes »hoved« efter et fast skema, som også er fulgt i nyudgaven. Engelstoft kom aldrig i embede, men udnyttede sine usædvanlige evner for indsamling og nyttiggørelse af viden på næsten alle felter som redaktør og medarbejder ved en række fast opbyggede håndbøger og opslagsværker og ved leksika. Han havde mange egenskaber tilfælles med Bricka, således den selvfølelse beskedenhed, et ry for personlig umedgørlighed og de praktiske evner som redaktør, men i endnu højere grad end denne dyrkede han den dybtgående enkeltstudie med nøjagtig fastslåen af, hvad han anså for det dybe skel mellem det rigtige og det kun delvis rigtige. Ved lejligheder kunne han udtale, at »hovederne« i DBL var hans største indsats som historiker (Bagge). En anden gang skal han have sagt, at det at forstå historie er et spørgsmål om at være systematiker, ¹³ en udtalelse der formentlig ville have fået historisten Bricka til at gyse, ligesom dennes æstetiske idealer lå langt fra den ultrakorte, omend virtuose form, som Engelstoft yndede at udtrykke sig i. Selv om den slags bemærkninger sjældent skal tages helt for pålydende, rejser de dog det spørgsmål, om Engelstoft som andre af hans samtidige, der var elever af »det kritiske gennembrud«, når det kom

¹¹ I en anm. af Troels Lund: Mogens Heinesøn. Et Tidsbillede fra det 16. Aarhundrede. HT.4.r.VI(1878), Litt. og Kritik.

¹² Cit. fra det i note 11 anf. arb., hvor B. i øvrigt også fremsætter nogle principielle betragtninger om forholdet mellem »levnedsskildringer« og »tidsbillede«.

¹³ T. Vogel-Jørgensen: Povl Engelstoft (nekrolog). Personalhistorisk Tidsskrift, 14,III(1961), s. 115.

til stykket ikke var så bundet af de gamle sammenhænge, at det var disse positivistiske træk i hans forskerfysiognomi (i forbindelse med den mangel på tid og tålmodighed som Bagge nævner), der forhindrede ham i at udnytte sine sjældne evner som skribent og som videnskabsmand til en større, bredt anlagt syntetisk fremstilling. I alt fald finder man efter min opfattelse en brudflade mellem disse positivistisk prægede træk og hans »åndfulde og psykologisk indtrængende« (Bagges udtryk) personkarakteristikker i DBL af de nationalliberale koryfæer, båret som de er af intuition og medleven og fremsat i et sprog, der nok kan karakteriseres som »det smukkeste dansk, der undertiden hæver sig til poetisk flugt og ægte patos« (Bagge), men vel dybest set hører hjemme i det 19. århundrede, der var den traditionsbevidste Engelstofts foretrukne studieområde.¹⁴

Redaktøren af 3.udgaven, Sv. Cedergreen Bech har som sine forgængere været medarbejder ved historiske håndbøger, men i modsætning til disse har hans selvstændige forfatterskab været domineret af brede, syntetiske fremstillinger i et omhyggeligt gennemarbejdet dagligsprog, kvaliteter som han har kunnet opøve i sit virke som seminarlærer. Han har således ikke demonstreret den altopslugende interesse for den kritisk lutrede detalje, der er karakteristisk for hans forgængere, og hans force, der navnlig viser sig i monografien »Struensee og hans tid« (1972), er helhedsopfattelsen af situationer og personer, i særdeleshed hvor disse i forsøg på at realisere sig selv støder mod samfundsvedtagne grænser. Temaet er også forholdet mellem individ og gruppe, mellem personlighed og tid, og metoden er en omfattende læsning baseret på kritisk indlevelsessevne og almindelig menneskekundskab. Dette humanistiske erkendelsesideal, hvor nutidsmennesket i mødet med historien får afprøvet sin egen selvforståelse, samt bogens genoplevende fremstillingsform forklarer, at den har været udgangspunkt for et litterært arbejde, forfatteren Sven Holms (f.1940) teaterstykke »Struensee var her« (1977), der dybest set handler om de forskellige rolle- og magtspil, der til alle tider sætter grænserne for den enkeltes personlige og politiske frihed, og hvis pointe er, at Struensee er den usynlige dubleant i alle de normale roller, som den syge konge ikke kan spille.

Selv om disse tre silhuetter kun kan være dele af tidsbilleder, tegner de alligevel væsentlige strømninger i dansk historieskrivning i det pågældende tidsrum fra en overvejende historistisk over en mere positivistisk til en holdningskompleks forklaringsmåde. Det er et forløb, hvor historie fra at

¹⁴ Artiklen om juristen og politikerken A.F. Krieger (1817-93) er et godt eksempel. Smlgn. med den tilsvarende i 3.udg. i Helge Larsens »moderniserede« sprogform.

være en litterær genre bliver en specialiseret og professionel videnskab med egne normer i forhold til andre former for historie, og frem til et punkt hvor i alt fald dele af historievidenskaben og litteraturen atter nærmer sig hinanden, omend Cedergreen Bechs personlige historiesyn, de sider af fortiden som han selv finder væsentlige at studere, næppe er repræsentative for faget. Mens man i Brickas udgave og i mindre grad også i Engelstofts lagde tyngdepunktet i biografierne på personkarakteristikken sammenholdt med den pågældendes livsgerning, er der således i nyudgaven en tilbøjelighed i alt fald i de større artikler til snarere at se livsgerningen som en del af tidshistorien, mens selve personkarakteristikken træder mere indirekte frem.

Inden dette uddybes nærmere skal slås fast, at de biografiske afsnit i nyudgaven på mange måder er stærkt præget af traditionen. Det skyldes delvis, at man af økonomiske og overkommelighedsmæssige grunde har bygget videre på 2. udgaven, og at en væsentlig del af artiklerne er overtaget herfra efter en fortrinsvis sproglig revision og med henvisninger til nyere forskning i litteraturvejledningerne. Sådanne dispositioner vil naturligvis altid føre til diskutabile afgørelser, og jeg skal da også nøjes med at anføre, at jeg inden for mit eget fagområde finder det urimeligt, at det af artiklen om filologen Edwin Jessen (1833–1921) ikke fremgår, at der i den sidste halve snes år har foregået en heftig debat om den ellers blandt historikere næsten glemte Jessens mulige indflydelse på udformningen af Lauritz Weibulls kildekritiske principper. En anden traditionel begrænsning i værket anlæg ligger i, at redaktionen navnlig hvad biograferingen af endnu levende personer angår, har villet undgå, at værket skal blive hvad man med et Bricka-citat kalder »en Tumbleplads for Livsanskuelser«, og derfor har henstillet til forfatterne om at vise mådehold såvel med personkarakteristikken som med vurderingen af en uafsluttet livsgerning. Generelt har det været en redaktionel opgave »at lægge Eensformigheden til. Ikke paa Bekostning af den enkelte Artikels Individualitet, men for at skaffe Harmoni i det Hele«, som det hedder i indledningen med et citat fra Fr. Algreen Ussing, en af dem der midt i forrige århundrede kuldsejlede med et biografisk leksikonprojekt. Som eksempler på det spillerum, der alligevel har været, kan nævnes Niels Jørgen Haagerups artikel om Erling Bjøl, hvor ønsket om tilbageholdenhed er efterkommet, mens dette ikke kan siges om Bjøls skarptegnede portræt af diplomaten Ejvind Bartels (f. 1916). Det samme gælder Vagn Dybdahls meget velorienterede artikler om socialdemokratiske politikere, mens Helge Larsen, der har skrevet om de fleste ikke-socialistiske politikere, og Tage Kaarsted, der har portrætteret enkelte, har vist mere tilbageholdenhed både hvad oplysninger og vurderinger angår.

Dette forhold afspejler naturligvis den enkelte forfatters oven for omtalte og af den litterære romantik så værdsatte individualitet, men det er vel også udtryk for den usikkerhed om normerne for den historiske biografi, der allerede var i opbrud under »professionaliseringsprocessen« eller »det kritiske gennembrud«. Ønsket om et biografisk leksikon opstod i den æstetisk dannede offentlighed, hvor man havde et sammenhængende syn på mennesket, verden og samfundet, som fandt udtryk i idealistiske opfattelser af forholdet mellem menneske og samfund. På samme måde som hvert enkelt folks udvikling kunne ses som led i menneskeslægten sammenhængende udvikling, så havde hvert enkelt menneske et sjæleligt vækstprogram i sig på samme måde som det havde et biologisk, og det var ud fra denne opfattelse naturligt at udvælge de personligheder, der var nået længst i kulturel og social henseende, og fremstille deres udviklingshistorie som en helhed i en æstetisk tiltalende form på basis af indlevelse og personlig erfaring. Det er velkendt, at disse ideologiske strukturer kom i opbrud og indgik i andre funktionelle sammenhænge, efterhånden som der udkrystaliseredes nye idekomplekser, der bragte sammenhæng i de samfundsmæssige processer, der fandt sted fra 1830-erne og fremefter, og hvoraf de vigtigste var den stigende nationale identifikationsproces, inddragelsen af stadig større grupper i det offentlige liv og i den politiske beslutningsproces samt den økonomisk-tekniske udvikling, der var baggrund for den gennemgribende omdannelse såvel af kulturlandskabet som af levevilkårene for befolkningen.¹⁵ Misforholdet mellem den stedfundne samfundsudvikling og de overleverede genrebestemte normer kan illustreres med Brickas holdning til Mogens Heinesen, der tidligere er omtalt, og hvor de gamle etiske og æstetiske normer ganske tydeligt er i opbrud. Det lever videre i Erslevs bekendte skelnen fra 1911 mellem historieskrivning og historieforskning, og selv om der på nuværende tidspunkt naturligvis ikke kan være tale om egentlige systematiske undersøgelser, træder forholdet efter min opfattelse også frem i nyudgaven, hvor artikler om litteraturens og kunstens repræsentanter generelt dels er mere detaljerede end de tilsvarende fra videnskabens og erhvervslivets verden, og dels lader de personlige træk komme stærkere frem.

Det synes at gælde for de fleste artikler, der er ny- eller væsentligt omskrevet af historikere, at de er klart opbygget, affattet i en kort og præcis sprogform, analytisk iagttagende i deres indhold og med sammen-

¹⁵ Jvf. H.P. Clausen: Hvor længe varede det 19. århundrede kulturelt? H.P. Clausen, Poul Meyer og A. Pontoppidan Thyssen: Kulturelle, politiske og religiøse bevægelser i det 19. århundrede. Det lærde selskabs publikationsserie, ny serie, hefte 1. Århus 1973.

fattende vurderinger, hvor så også personlige træk om den biograferede trækkes frem. Hvad systematikken og den sproglige økonomi angår, bygger man således videre på 2.udgaven, men her var de personlige træk som nævnt i højere grad indarbejdet i levnedbeskrivelserne, og der er næppe tvivl om, at det er den »klassiske«, afsluttede karakter, den overensstemmelse mellem form og indhold der præger mange af f.eks. Engelstofts og Paul V. Rubows portrætter af 1800-tallets politikere og forfattere, der har været tungtvejende, når en del af disse artikler i videst muligt omfang er blevet overført til nyudgaven med lettere sproglige bearbejdelser. Når den portrætkunst, der endnu prægede forrige udgave, ikke er så fremtrædende her, skyldes det ikke alene ændrede stilistiske normer, men formentlig også en stigende skepsis over for de mere eller mindre udtalte psykologiske typologiseringer, der bar mange af 2.udgavens store biografier. Disse forandringer hænger bl.a. sammen med menneskesynet, hvor man nu i langt højere grad end i den romantiske litteratur anser samfundets magtstrukturer for at betinge forskellene på de enkelte individer. I en række tilfælde har man således valgt at anskue de biograferede personer som aktører inden for systemer eller strukturer af f.eks. politisk og økonomisk art – eksempler herpå er Jørgen Schoubyes artikel om udenrigsminister J.H.E. Bernstorff (1712–72) og Birgit Nüchel Thomsens om brygger J.C. Jacobsen (1811–87). Det bør dog nævnes, at der også er nyskrevne artikler, der står mål med forrige udgaves portrætkunst. Bagges biografi af Engelstoft er allerede nævnt, og for at understrege mangfoldigheden skal endelig anføres, at nyudgaven også indeholder nyskrevne artikler, der er båret af indlevelse i personligheden og fremført i fortællingens form, eksempelvis Roar Skovmands portrætter af en række af højskolens koryfæer, der viser forfatterens egen forankring i en institution med levedygtige former for historie, der går jævnsides med og bagom »det kritiske gennembrud«.

Mens DBL på det formmæssige område således er udtryk for forskellige traditioner, afspejler de forskellige udgaver i højere grad forandringsprocesserne i samfundet hvad angår de kriterier, hvorefter udvælgelsen af personer til optagelse har fundet sted. En ting var, at der i forskningen løbende blev fremdraget nyt kildemateriale fra arkiverne og fremlagt nye vurderinger, men den største svaghed ved Brickas værk viste sig at være, at det i hele sit anlæg var »førprovisorisk«, således at det »efter det politiske systemskifte, en verdenskrig, påskekrise og socialdemokratiets og arbejderbevægelsens fremmarch« allerede i 20'erne måtte føles forældet.¹⁶ Engelstofts personudskiftning måtte derfor blive radikal, vel også

¹⁶ Det i note 4 anf. arb., s. 247.

fordi den almindelige opfattelse af hvad der var dansk havde ændret sig. Det norske leksikon var i mellemtiden påbegyndt, og alene derfor kunne man komme ud over et af Brickas store problemer og udelade en del nordmænd, som efter Engelstofts opfattelse havde virket helt eller delvis i Norge i fællestiden, men herudover strøg man også en række sydslesvigere og holstenere, der ikke havde haft betydning for dansk sprog, administration og politik, men som havde fået en kort omtale hos Bricka, f.eks. den i Ejdersted fødte historiker Theodor Mommsen (1817–1903). Derimod medtoges for perioden 1864–1920 personer fra begge sproggrupper i nationalitetskampen f.eks. overpræsident M.v.Köller (1841–1928), et princip der er bibeholdt i nyudgaven. Den største sanering omfattede dog embedsstanden (ikke mindst officerer og skriven-de præster) samt en del skønlitterære forfattere og kunstnere, hvor Bricka som følge af tidens smag som han selv sagde i sit forord var gået »noget længere ned end ellers«. Modsat kunne Engelstoft takket være den sidste menneskealders historieforskning føre tidsrammen tilbage fra o. 1000 til o. 800, ligesom den økonomisk-tekniske udvikling, især på det produktions- og kommunikationsmæssige plan, og de dermed forbundne forandringer i tidens sociale og kulturelle mønstre medførte, at også en del mere lokalt virkende personer blev medtaget og endvidere gjorde det naturligt, at »det praktiske Livs Mænd og Kvinder skulle stilles lige med Litteraturens og Kunstens«, som det hedder i forordet til det allerede i 20'erne udkomne håndleksikon, der også henleder opmærksomheden på det dermed i alt fald for »åndsarbejdere« forbundne problem, at »Erhvervslivets Personligheder ikke skaber sig saa let tilgængelige Monumenter som Aandens Arbejdere«.

I nyudgaven er det geografiske område som i den forrige nemlig det nuværende Danmark samt andre områder fra den tid, hvor de stod under dansk styre eller var del af et rigsfællesskab, og det generelle krav for optagelse er ligeledes en betydningsfuld indsats i dansk samfundsliv og kultur eller med udgangspunkt i Danmark. Men kriterierne er tolket anderledes. Således er nu medtaget en række nordmænd fra fællestiden, som for nogles vedkommende var optaget i Bricka, eksempelvis digterne, biskop Johan Nordal Brun (1745–1816) og præst Peder Dass (1647–1707), men som Engelstoft i 30'erne skønnede »tilhørte« Norge. Men ellers er de udviklingslinier, som blev afstukket med 2.udgaven fortsat. Der er tyndet yderligere ud blandt embedsmænd og kunstnere (også blandt de af Engelstoft nyoptagne), men spillerummet for nyoptagelser har været mindre, omkring 20% mod omkring 50%. I en udsendt vejledning er det generelle krav om optagelse nu tolket som »en indsats ud over det almindelige inden for den pågældendes virkekreds«, hvilket

har givet plads for en række færinger og grønlandere (men ikke indfødte fra tropekolonierne), hvis virke har fundet sted inden for det pågældende kulturområde, f.eks. den færøske politiker Kjartan Mohr (1899-1979) og den grønlandske maler og billedskærer Aron fra Kangeq (1822-69).

Ligeledes i overensstemmelse med den almindelige politiske, sociale og kulturelle udvikling i efterkrigstiden har redaktionen med støtte fra et stort antal konsulenter bestræbt sig på at finde repræsentanter for alle erhvervs- og professionsgrupper, også sådanne som ikke tidligere ville være at finde i nationalgalleriet over foregangsmænd og -kvinder, men som i fælles- eller massekulturens tidsalder indtager en naturlig plads. Sangerinden Dagmar Hansen (1879-1959), portrætteret af redaktør Sigurd Berg, er en af dem, men det er sværere at opfatte hendes kollega Amanda Nielsen (Nilsson) (1866-1952) som foregangskvinde, i alt fald ikke som artiklen er udformet. Den er overtaget næsten uændret fra 2.udgaven, og hun præsenteres som »visesanger«, men blev i sin tid ikke optaget for sine sceniske talenter skyld, næppe heller på grund af sine personlige egenskaber, men fordi hun var digteren Holger Drachmanns veninde. »Han døde med hendes navn (Edith) på læben«, som det hedder i afslutningen på Rubows formfuldendte artikel, der burde have været omskrevet uanset dens klassiske karakter. Cirkuslivet er også blevet opprioriteret. Der er f.eks. en egentlig vurdering ved Anders Enevig af mesterbryderen Magnus Bech Olsens (1866-1932) indsats som cirkusdirektør. Hvad sportens verden angår, er det dog nok for tidligt at afgøre, om udvælgelseskriterierne er tolket væsentligt anderledes end i forrige udgave, hvor folk som omtalte Bech-Olsen og cykelrytteren Thorvald Ellegaard (1877-1957) allerede havde plads. Niels Holst-Sørensens bedrifter på cindersbanerne i 40'erne er anført i artiklen (hvor udtrykket »verdensrekordtider« i øvrigt er brugt meget upræcist), men han præsenteres i »hovedet« som generalmajor (senere fra 1982 er han dansk repræsentant ved NATOs militærkomité i Bruxelles), og såvel hans afløser som mellemdistanceløber, vor gennem tiderne bedste atletikudøver, Gunnar Nielsen (f. 1928, typograf) som en lang række andre idrætsfolk af samme høje standard er ikke medtaget. Det er derimod sportsudøveren, lægen og journalisten Knud Lundberg (f. 1920). Han præsenteres i »hovedet« som journalist, og netop denne optagelse rejser vel spørgsmålet om forholdet mellem (og styringen af) massemediernes virkelighed og andre former for tilværelsestolkninger, et problem som bestemt ikke bliver mindre i fremtiden, og som artiklens forfatter Arne Vangdrup også strejfer.

En virksomhedsleder, der i usædvanlig grad har været både i offentlighedens og i videnskabens søgelys, er brygger og mæcen J.C. Jacobsen

(1811-87). Dels er historien om Carlsberg i sig selv et dansk industrieventyr, og dels er familiens fortjenester af kunst og videnskab store og iøjnefaldende. Arnold Fraenkels artikel i 2.udgaven byggede på den opfattelse, at bryggeren havde »to Tiders Sind« i sig, og at hans personlighed var præget af brydningen mellem to tidsafsnit symbolsk adskilt ved loven om næringsfrihed i 1857. Således skulle Jacobsen med hensyn til tekniske fremskridt helt være den nye tids mand, mens han hvad markedet angik blev holdt tilbage af en opfattelse, der bundede i den gamle tid. I nyudgaven har Birgit Nüchel Thomsen i stedet for en sådan psykologisk helhedsopfattelse taget udgangspunkt i igangsætterens rolle i den industrielle udvikling og fremhævet, at Jacobsen hverken var forud eller bagud for sin tid, men tværtimod stod lige midt i den, da han i 70-erne valgte en bevidst henholdende strategi over for det eksplosivt stigende marked, ud fra den betragtning at man måtte afvente tilvejebringelsen af de rigtige tekniske løsninger på spændingsforholdet mellem efterspørgsel og produktion. Til gengæld har Nüchel Thomsen efter anm.s opfattelse vanskeligere ved ud fra denne ramme at forklare andre sider af Jacobsens tilværelse lige så fyldestgørende, hans mæcenvirksomhed og den, som hun kalder det, hjertegribende personlige konflikt mellem generationerne på Carlsberg.

Meget få virksomhedsledere er så velbelyste som bryggerfamilien Jacobsen, for selv om interessen for det praktiske liv er endnu større i denne end den forrige udgave, så har erhvervslivet i meget vid udstrækning ikke kunnet leve op til denne interesse, selv ikke efter at Erhvervsarkivet er kommet til. En række artikler er således snarere enkeltstående virksomhedsportrætter end biografier, men de helt store, og navnlig de omstridte, virksomhedsledere har dog været så meget i offentlighedens søgelys, at der alligevel har kunnet tegnes nogle profiler. Det er egentlig ikke tilfældet med Henrik Fodes artikel om direktør Jan Bonde Nielsen (f. 1938), selv om den afsluttes med den bemærkning, at »BN må karakteriseres som en utraditionel ledertype hvis ideer og metoder endnu er under udvikling«, en formulering der er blevet tilstrækkeligt bred til også at kunne dække begivenhederne efter foråret 1979, hvor den formentlig er skrevet. Men Fodes arbejdsbetingelser fremgår af, at han i litteraturvejledningen kun har kunnet henvise til avisartikler, og det samme gælder hans (reviderede) artikel om skibsreder A.P. Møller (1876-1955), hvilket naturligvis er ganske utilfredsstillende for brugeren, ligesom erhvervslivet heller ikke burde være tjent med den proportionsforvrængning, som de store skævheder i det tilgængelige kildemateriale uvægerligt må medføre. En mindre betydningsfuld, men mere velbelyst skikkelse end hr. Møller er bankdirektør Emil Glückstadt (1875-1923), og her har Ib Gejl

fulgt den almindelige linie i nyudgaven og lagt mere vægt på de ydre forholds betydning over for de personlige egenskaber ved bedømmelsen af hans skæbne, end det var tilfældet tidligere. Det samme gælder artiklen om direktør H.N. Andersen (1852-1937), hvor Vagn Dybdahl i højere grad end Fraenkel gjorde sammenligner ØKs udvikling med tilsvarende virksomheder i den vestlige verden. Trods den ovennævnte kritik af Fraenkels artikel om brygger Jacobsen kan man vel hævde, at han på mange måder ramte dennes egen selvforståelse, men her i tilfældet H.N. Andersen har han snarere ladet sig blænde af det idealitetens skær, som »elefanten« yndede at kaste ud over sin virksomhed. Via adgang til utrykt materiale har Dybdahl derimod kunnet konstatere, at Andersens forretningsmetoder (også i tilfældet Glückstadt) »var meget hårde og jævnlige antog former, der i almindelighed anses for mindre fine« – »dog ikke ude af tidens stil«.

Det betones dog, at bedømmelsen såvel af Andersens forhold til konkurrenter som af hans indflydelse uden for erhvervslivet er usikker, men på baggrund af det begrænsede kildemateriale synes hverken Dybdahl eller Fode at have større respekt for Andersens og Møllers fornemmelse for spillereglerne i det politiske liv. En anden biografi, der kan give anledning til overvejelser over forholdet mellem erhvervslivet, medieverdenen og det politiske liv, er Tage Kaarstedts artikel om en fremtrædende nutidig erhvervsmand, advokat K. Mogensen (f. 1926), der i dagspressen ofte præsenteres som Det konservative folkepartis »grå eminence«. Her konstaterer Kaarsted, at hans politiske indflydelse kan være vanskelig at præcisere, »fordi den overvejende har haft rådgiverens og formidlerens karakter«, og denne konklusion rejser vel bl.a. det spørgsmål, om den mere eller mindre tætte tilknytning til erhvervslivet og dets normer er medvirkende til, at politikere fra det vi normalt forstår ved højrefløjen i dansk politik synes talmæssigt relativt svagt repræsenteret. Måske har det også en smule at gøre med det forhold, at artikelforfatterne i overvejende grad er vokset op i den radikal (-socialdemokratiske) historikertradition. Den organiserede venstrefløj synes derimod fint repræsenteret, selv om man savner en så fremtrædende personlighed som syndikalist Chr. Christensen (1882-1960, »rabarberdrengen«). Redaktionen har dog bebudet, at han vil blive medtaget i supplementet.

Erik Rasmussen har for nylig fremsat nogle overvejelser over valget af forfattere til biografier af samtidspolitikere i almindelighed og i særdeleshed over den behandling, der er blevet efterkrigstidens socialdemokratiske lederskikkelser til del.¹⁷ Jeg skal nøjes med at henvise hertil og i stedet

¹⁷ H.C. Hansen, J.O.Krag og udenrigsministeriet. Kommentarer omkring efterkrigstidens socialdemokratiske lederskikkelser. Historie. Ny r. XIV,3 (1982).

pege på et punkt, hvor værkets hele anlæg i dag må forekomme skævt. To af de nyeste navne er Poul Nielson (f. 1943), der i 1979 sprang fra et kortvarigt ordførerskab ind til en post som energiminister i det fjerde ministerium Anker Jørgensen, og Tove Lindbo Larsen (f. 1928), der fra endnu større ubemærkethed blev kirke- og grønlandsminister i Anker Jørgensens næste regering i 1981. De er medtaget, fordi en ministerpost automatisk hjemler optagelse, et princip der er overtaget fra de foregående udgaver og i sig selv kan være udmærket, men i den anvendelse det her har fået virker proportionsforvrængende, når et andet kriterium for optagelse er, at den pågældende helst skal have manifesteret sig som »den første blandt ligemænd« gennem en længere årrække, der i vejledningen er angivet til ca. 10 år før det pågældende binds udarbejdelse. Det er et krav, der på den anden side også har været vanskeligt at forene med ønsket om, at værket i så høj grad som muligt skal afspejle samfundets udvikling, når denne netop fra slutningen af 60'erne (der markerer 10-årsgrænsen) på mangfoldige områder har været så voldsom og bl.a. resulteret i et opbrud i de politiske strukturer med usædvanligt mange partier, valg og regeringsdannelse, samtidig med at medierne bruges af (og selv bruger) politikerne på en helt anden måde end tidligere, jvf. de mange bemærkninger om aktørernes fjernsynstække eller mangel på samme. I dag må det nok anses for et eksempel på, hvor vanskeligt det har været at forene de forskellige kriterier for optagelse, da værket blev anlagt i midten og slutningen af 70'erne, når Kristeligt folkepartis landsformand 1973-79, Jens Møller (f. 1921) er medtaget, mens en i dag så fremtrædende politiker som den radikale Bernhard Baunsgaard (f. 1918) må afvente et evt. supplementsbind. Noget andet er, at ajourføringen af enkeltoplysninger ikke er lykkedes helt. Poul Nielsons politiske dispositioner fra 1981 er medtaget i bind 10, mens Jens Møllers afgang som landsformand to år tidligere burde have været nævnt i samme bind, og det er ligeledes inkonsekvent, når man i bind 1 ser, at Anders Andersens (f. 1912) dengang seneste ministertid i SV-regeringen 1978-79 ikke er medtaget, mens Dorte Bennedsens (f. 1938) udnævnelse i januar samme år og i samme regering er anført.

Hvad selve værkets anlæg i øvrigt samt opstillingen af artiklerne angår, har man ikke fundet anledning til principielle ændringer i forhold til Engelstofts skema, men en række afgjorte forbedringer både i systematikken og i indholdet kan dog konstateres. Med en efter min opfattelse enkelt undtagelse. Hos Bricka var sammensatte efternavne henført efter genealogiens strenge principper til slægtens oprindelige navn, for den borgerlige slægt Paludan-Müllers vedkommende således til Müller. Dette princip blev fornuftigvis ændret i 2. udgaven, hvor man skulle søge under

det første navn uden hensyn til evt. bindestreg, således historikeren C. Paludan-Müller (1805-82) under P og forfatteren J. Anker Larsen (1874-1957) under A, men da der også kan rejses indvendinger mod denne løsning, har man i nyudgaven valgt at anbringe artiklen »hvor de fleste formodes at ville søge«, således J. Anker Larsen under L, et princip der set fra den læge brugers synspunkt kan være lige så forvirrende som Brickas. Heldigvis er der ikke sparet på henvisninger. Med hensyn til fornavne har man i nyudgaven benyttet kaldenavnet og ikke det første fornavn, et princip der også blev anvendt i 2.udgaven, hvor det viste sig praktisk ved udarbejdelsen af oversigterne over de slægter, der med Engelstofts ord »udmærker sig ved Ælde og Berømmelse og som er fyldigere repræsenteret i Leksikonnet«. Netop ved slægtsartiklerne er der sket den mest iøjnefaldende forbedring med nyudgaven. De er ikke alene ajourført og suppleret, navnlig med borgerlige slægter, men er opstillet i let overskuelig grafisk form, og samtlige konger er opstillet i slægtsoversigtsform. Om fuldstændighed er der dog langt fra tale. Hovedsynspunktet har været at vise relevant slægtssammenhæng mellem optagne personer, men den genealogiske viden er i denne henseende tilfældig, når det gælder borgerlige slægter. Nok er det herudover i personartiklernes »hoved« angivet, om forældre/børn eller søskende er optaget, men det er ikke nok til at be- eller afkræfte formodningen om, at der f.eks. eksisterer en relevant familiesammenhæng mellem historikeren Carl Ferd. Allen (1811-71) og de to brødre, musikpædagogerne Robert (1852-88) og George Fr. Ferd. Allen (1856-1925). Fædrenes fornavne og profession gør en sådan antagelse nærliggende. Henvisningssystemet har i øvrigt også undergået et par forbedringer i denne udgave, og opløsningen af navne er blevet lettere. Når man f.eks. om A.P. Bernstorff (1737-95) i forrige udgave kunne læse, at han på en af sine dannelsesrejser stiftede bekendtskab med Putter, Achenwall og Necker, så er disses forbogstaver medtaget i nyudgaven, hvorved det går op for den mindre alment dannede læser, at der i det sidste tilfælde er tale om juristen C.F. Necker og ikke den mere berømte statsmand Jacques N.

Ved hver enkelt artikels afslutning er oplyst om tildeling af danske ordenstegn (i enkelte tilfælde også udenlandske), og som en velkommen nyhed er medtaget oplysning om levnedsbetretning afleveret af dekorerede personer til ordenskapitlet, men ikke om en sådan har været benyttet ved biograferingen. Mindesmærker og billedlige og skulpturelle fremstillinger er medtaget i det omfang, de har været kendt, for fotografiers vedkommende dog først og fremmest, hvis de beror i Det kgl. biblioteks billedsamling. Man kunne have ønsket sig værket forsynet med portrætter, og selve trykudgifterne kan næppe have været skræmmende, men det

må nok erkendes, at det ville have betydet en væsentlig fordyrelse af det i forvejen ikke prisbillige værk, hvis den ikonografiske kvalitet skulle stå mål med den øvrige standard. Herudover skal som en klar forbedring af værket nævnes, at den med småt trykte litteraturvejledning er blevet systematiseret ved opdeling mellem primær og sekundær litteratur og mellem trykt og utrykt materiale. Endelig har det afgjort lettet brugen, at hvert bind er blevet forsynet ikke alene med den indledende vejledning, men også med alfabetiske registre såvel over de optagne personer som over forfatterne til de enkelte artikler. Det oplyses her, om forfatterne også har medvirket ved 2. udgaven, men ejendommeligt nok ikke, om de optagne er biograferet i tidligere udgaver af værket. Her må man afvente det afsluttende indeks.

Redaktionens måske mest tidskrævende opgave har været at fremskaffe og kontrollere de genealogiske data til artiklernes »hoveder«. Fuldstændighed har naturligvis ikke kunnet opnås, men en række fejl er blevet rettet fra forrige udgave, således f.eks. i den allerførste artikel, hvor guvernør Hermann Abbestées (1724-94) dåbsdato er ændret. Noget nyt er udtalegengivelse af visse efternavne for at fastholde en traditionel, individuel eller slægtsmæssig udtale, men ellers er oplysningerne af samme omfang som hos Engelstoft. Således er fulgt det ejendommelige princip, at mens de enkelte forældres eventuelle tidligere og senere viesler er angivet med årstal, er dette ikke tilfælde med det fælles giftermål (se f.eks. artiklen om Povl Engelstoft selv). Det må bemærkes, at redaktionen for nyoptagelsernes vedkommende i en række tilfælde har måttet afstå fra at udfylde skemaet, fordi oplysningerne i offentlige registre ikke har været tilgængelige, og de biograferede enten ikke selv har ønsket at medvirke eller har modsat sig, at de pågældende data anføres. Som et af de mange problemer disse forhold rejser skal anføres, at manglende angivelse af civilstand ikke behøver betyde »ugift«, og i visse tilfælde kan de manglende oplysninger uden større vanskelighed fremskaffes andetsteds. Man kan ved opslag i forskellige udgaver af Krak: Blå bog f.eks. konstatere, at fabrikant Svend Bergsøe (f. 1902), forfatteren Piet Hein (f. 1905) og skuespilleren Erik Mørk (f. 1925) på et eller andet tidspunkt har meddelt offentligheden, hvem de i alt fald dengang var gift med. Men man behøver ikke altid søge uden for leksikonnet. Således fremgår det af »hovedet« til artiklen om skuespilleren Bodil Kjer (f. 1917), at hun har levet sammen med Bergsøe. Mere problematisk, ja ligefrem grotesk, virker det, når redaktionen i tilfældet Piet Hein nødtvunget har måttet lade sig nøje med at angive i litteraturvejledningen til artiklen, hvor de manglende genealogiske data er at finde.

Inden for en traditionel ramme kan man naturligvis mene, at den slags

krumspring kan virke ansporende på den virkeligt seriøse forsker og måske hægte andre af, hvis interesse egentlig ikke går længere end til at konstatere, hvem den og den har drukket morgenkaffe med, for nu at anvende en yndet omskrivning fra den mere pikant orienterede del af pressen. Men det rejser alligevel det principielle problem om den historiske biografis vilkår og betydning i en tid, hvor stadig flere søger at skabe sig hvad de opfatter som en tålelig tilværelse ved at sprænge samfundsvedtagne grænser, og hvor begreber som det politiske og det kulturelle, og hermed også opfattelsen af, hvilke sammenhænge der er vigtige at studere i fortiden, er i støbeskeen. Kontrasterende opfattelser ses med al ønskelig tydelighed i en anden anm. af værket, hvor Jørgen Dieckmann Rasmussen anker over den plads, som Cedergreen Bech har tildelt sin beskrivelse af Christian 7.s sindssygdом og sexliv, og hvor han mener, at der ikke behøves mange linier for at beskrive de to tings betydning for kongens politiske rolle eller manglende samme.¹⁸ Her er ikke tale om victorianisme over for ubændigt frisind, men snarere om to forskellige historiesyn, og Dieckmann Rasmussen står vel i alt fald indtil videre for den dominerende opfattelse inden for faget i sin holdning til Cedergreen Bechs indgang til historien, som den er beskrevet oven for i det formhistoriske afsnit.

I den store sammenhæng er sådanne mangler og ufuldstændigheder naturligvis til at leve med, og »hovederne« vil uden tvivl være til fornøjelse også for andre end den hærskere af personalhistorikere, der befolker arkivernes læsesale. Også når talen er om det biografiske stof, må man glæde sig over, at forlaget og Carlsbergfondet har valgt en helt ny udgivelse fremfor det fotooptryk med supplementsbind, der på et tidspunkt indgik i overvejelserne. I denne forbindelse kan man vel heller ikke lade være at tænke på, at den kolossale indsats af mentale og materielle ressourcer, der har været nødvendig, ellers kun i begrænset omfang ville være blevet historieforskningen til del. Egentlige systematiske sammenligninger må som tidligere nævnt afvente færdiggørelsen af værket, men det kan da siges, at den hurtige udgivelse har sikret en nogenlunde ensartet behandling af stoffet, samtidig med at den kan afspejle en del af den faglige udvikling i efterkrigstiden. Udover det allerede nævnte kan anføres, at middelalderstoffet i meget høj grad er skrevet om, og at Adam af Bremen (o. 1060) endelig har fået sin biograf, Aksel E. Christensen. Blandt de nyoptagne kan også nævnes nogle københavnske købmænd fra 1500- og 1600-tallet, hvem Johan Jørgensens arbejder om de økonomiske og sociale processer i dette tidsrum har gjort

¹⁸ Fortid og Nutid XIX,2(1981), s. 313.

aktuelle. Christoffer Iversen (o. 1600) og Ditmer Bøfke (1621-81) er eksempler, begge portrætteret af en af værkets flittigste bidragydere, Steffen Heiberg. Trods al omhu er værket naturligvis behæftet med en række fejl og mangler, som redaktionen har valgt at korrigere og supplere, efterhånden som man bliver opmærksom på dem. Det må formodes, at de til sidst vil blive samlet i det supplementsbind, som sikkert viser sig nødvendigt. En del af disse rettelser og tilføjelser er naturligvis uforudsigelige og skyldes enten den kendsgerning, at størstedelen af de biograferede alders- og formentlig også erhvervsmæssigt befinder sig i de risikogrupper, hvor man dør efter naturens orden, eller også ny forskning. Et eksempel på sidstnævnte er Martin Drouzy: Carl Th. Dreyer, født Nielsson (1982), der trods åbenlyse svagheder føjer en dimension til Peter Schepelerns komprimerede artikel om den betydningsfulde filminstruktør. Andre af rettelserne er naturligvis af mere triviell og ærgerlig karakter, og anm. skal indskrænke sig til at meddele, at han endog har fundet fejl i artiklerne om den nuværende og den foregående redaktør, som forlaget endnu ikke har gjort opmærksom på. Povl Engelstofts fars tredje hustru er således opgivet som søster til den første, det skal være den anden, hvilket også fremgår af 2.udgaven, og Cedergreen Bech: Struensee og hans tid, udkom i 1972 og ikke som anført i 1977.

Overvejelser som de foregående lægger naturligvis også op til det spørgsmål, om tiden for den slags standardværker er ved at løbe ud. Ser man på den økonomiske side af sagen, er det dog indlysende, at leksikonet aldrig har kunnet hvile i sig selv, og næppe heller selv om man indregner de betydelige beløb, som udgiverne i tidens løb har modtaget fra Carlsbergfondet. Salget har simpelt hen været for lille. Bricka havde meget svært ved at forstå, at det gik så trægt med afsætningen af 1.udgavens blot 2.500 eksemplarer, når den litterære verden i et par menneskealdre stadig havde talt om behovet for et biografisk leksikon. Oplaget blev dog solgt, men først efter en klækkelig prisnedsættelse, og da Svend Dahl midt under udgivelsen af håndleksikonet rettede henvendelse til Fr. Hegel om en revision af Brickas værk, var svaret på Gyldendals vegne da også nej.¹⁹ Dette medførte bl.a., at Engelstoft fra sit private redaktionskontor sluttede kontrakt med J.H. Schultz' forlag, da udgivelsen omsider blev en realitet, men det er ingen forlagshemmelighed, at denne udgave i mange år kunne fås til en særdeles favorabel pris. Om den igangværende 3.udgave, der vel også

¹⁹ Det i note 4 anførte, s. 247 samt dets note 19.

relativt er den mest bekostelige, kan man i alt fald fastslå, at den har haft de økonomiske konjunkturer imod sig. De offentlige nedskæringer fra slutningen af 70'erne, som forlaget næppe har kunnet forudse i tilstrækkeligt omfang i planlægningsfasen, må have betydet en væsentlig nedgang i det antal eksemplarer, som man ellers kunne regne med som solgte, og nok har det (historie)videnskabelige samfund været i voldsom vækst i de sidste årtier, men interessen for den historiske biografi i disse kredse har vel været i bedste fald stagnerende, og trods værkets mange kvaliteter, der gør det uundværligt som opslagsværk, er der vel ikke mange, der i betragtning af hvad bogmarkedet ellers kan tilbyde privat vil binde an med de mindst 8.000 kr., som investeringen kræver, også selv om de måske skulle føle en slags national og kulturel forpligtelse hertil.

Der er næppe tvivl om, at når forlaget i forening med Carlsbergfondet har taget opgaven op, findes forklaringen i det forhold, som berøres i artiklen om forlagsdirektør Ingeborg Andersen (1887-1960), om hvem det hedder, at hun i sin tid blev kritiseret for ikke at leve op til »den udgivelse af storværker, der for et forlag som Gyldendal er en nødvendighed«, ligesom Fr. Hegel i sit ovennævnte brev til Svend Dahl beredvilligt indrømmer den anseelse, som udgivelsen af Brickas leksikon havde givet forlaget. Det samme gælder vel andre forlag. Traditionen byder, at et andet af vore nationale storværker, den rent forlagsfinansierede Trap: Danmark (5.udg. 1958-72 ved bl.a. Povl Engelstoft) nyudgives omkring hver 25. år. 6.udgaven skulle således være påbegyndt i disse år, men på grund af tidernes ugunst har G.E.C. Gads forlag for nærværende ingen planer herom. Naturligvis ved ingen i dag, om 3.udgaven af DBL bliver den sidste, men der er i alt fald ikke fremlagt planer fra forlagets side om løbende at udgive supplementsbind, der om ikke andet så kan holde værket ajour. Men uanset hvad man mener om den personcentrerede indgang til historien, som værket er udtryk for, så rummer det lige som Trap: Danmark så mange enkeltoplysninger om vort land og dets politiske, økonomiske, sociale og kulturelle strukturer, som ellers er vanskelige at få fat i, at man må håbe, at det afsluttende indeks ikke alene vil være forsynet med personregistre, men også med detaljerede tematiske og kronologiske indgange.

Noget andet er, at nyudgaven med sin anlægstid midt i 70'erne godt kan komme til at dele skæbne med Brickas værk. Det blev til i en tid, hvor samfundsstrukturer og videnskabelige normer var i opbrud, og lige så velkomment det var ved sin fremkomst, ligeså forældet på afgørende punkter viste det sig at være et par årtier senere. I denne forbindelse må man have øjnene åbne for de muligheder, der inden for få år formentlig vil være i elektronisk databehandling. Hvadenten man kan lide det eller

ej, er vi i accellererende tempo på vej ind i et »informationssamfund«, hvor viden og uddannelse vil spille endnu større rolle end i det nuværende, hvor en stor del af befolkningen kun har syv års skolegang bag sig, og også for humanister vil større teknologisk viden formentlig fremstå ikke alene som en mere eller mindre tillokkende mulighed, men som en økonomisk nødvendighed, på samme måde som den vil være det for erhvervslivet og for andre dele af den offentlige sektor. Inden for historikerens traditionelle arbejdsområde har informationsteknologien hidtil været på tale ved rationalisering af registrerings- og arkiveringsopgaver, hvor et såkaldt neutralt iagttagelsessprog har været anvendeligt, men det må bemærkes, at de seneste års teknologiske udvikling har været rettet mod mere individuelt orienterede, brugerstyrede systemer, der forudsætter et samspil mellem teknologi, menneske og samfund. Løsninger af dette egentlig semantiske problem rejser naturligvis spørgsmål af enorm rækkevidde om den samfundsmæssige styring af disse processer, men de behøver ikke stå i modsætning til det humanistiske erkendelsesideal, der bl.a. ligger bag DBL.

Dansk biografisk leksikon. Grundlagt 1887 af C.F. BRICKA og videreført 1933-44 af POVL ENGELSTOFT under medvirken af SVEND DAHL. Tredje udgave. Redaktør Sv. CEDERGREEN BECH. Bind 1-10: Abbestée – Olrik. Gyldendal 1979-82. 16 bind er annonceret.

Georg Galster

17. maj 1889 – 8. september 1983

Georg Galster var født i en københavnsk borgerlig familie; faderen var grosserer Harald August Galster, og moderen Elise Marie (født Bidstrup) stammede fra Bornholm. Gennem hende og hendes familie grundlagde han i de første barndomsår en livslang interesse for Bornholm. Georg Galsters farfar, Johan Georg Galster (1776-1848) var i øvrigt kommet til Danmark som repræsentant for firmaet Boulton & Watt i forbindelse med opstillingen af en dampprægmaskine på Den kgl. Mønt i København. På grund af krigen med England 1807 måtte han blive i landet, og han nedsatte sig som industri- og næringsdrivende i Nørre-Sundby, hvor han lagde et solidt fundament for sin slægt.

Georg Galster blev student fra »Efterslægten« 1906 og cand.mag. 1913 i historie, dansk og latin. I sin studietid følte han sig mest knyttet til Johannes Steenstrup, og det var gennem hans anbefaling, at han 1910 blev ansat som midlertidig medhjælper på Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Han fik således sin numismatiske uddannelse hos P. Hauberg, hvis forskning dengang som nu er udgangspunktet for studiet af dansk middelalderlig numismatik. 1920 afløste han Hauberg som administrerende inspektør, og indtil sin afgang 1959 som overinspektør havde Galster ansvaret for Samlingen og for numismatikens udvikling her i landet. Som pensionist vendte han tilbage til sin status som medhjælper, dog nu ulønnet, og han kom daglig på Samlingen indtil han var næsten 92; i øvrigt var han til disposition med råd og dåd til sin død.

Gennem sin mere end 70-årige tilknytning til Nationalmuseet og Den kgl. Mønt- og Medaillesamling forvaltede Galster med største omhu det ham betroede. Dette gælder både embedsmæssigt og forskningsmæssigt. Der er ikke så megen grund til at opholde sig ved det for Galster naturlige, at Samlingen blev holdt i mønsterværdig orden, og at møntfund blev ordnet og protokolført prompte, men det bør nævnes, for det er slet ikke nogen selvfølge overalt i denne verden.

Galster startede en serie årsberetninger 1923, hvor der blev redegjort for alle samlede møntfund (skattefund), og de vikingetids- og middelalderfund, der fremkom, blev udgivet omhyggeligt. Ikke mindst i læsnin-

gen af de ofte vanskelige møntindskrifter fra vikingetiden havde Galster en ualmindelig sikkerhed, for øvrigt dygtigt støttet af tidens typografer, der tilsyneladende uden større vanskelighed kunne gengive de ofte komplicerede indskrifter.

Det var ikke blot nyindkomne møntfund, der blev omhyggeligt behandlet. Allerede under 1.verdenskrig foretog Galster en nybearbejdelse af det store og betydningsfulde sydslesvigske fund fra Bünsdorf, der er nedlagt c.1225 og fremkom 1827, seks hundrede år senere. Det er en vigtig kilde til nordtysk og nordiske møntforhold på denne tid. Han fortsatte med fra arkiverne at fremdrage og publicere (1935-38) alle dansk-norske og holstenske møntfund fremkommet før 1800, i alt 125 fund. Flere af dem er særdeles vigtige for dansk mønthistorie, det gælder således det store Holsteinborg-fund (fremkommet 1737 eller 1739?) med mønter fra Knud den Hellige og nærmest foregående tiår, samt Øster-Uttrup-fundet 1157, et dobbeltfund fremkommet 1696 og 1708. Det sidste er centralt for forståelsen af især det jyske møntvæsen i 1150'erne, og flere jyske byer, f.eks. Hjørring, Horsens og Randers, kendes kun som møntsteder i denne periode takket være disse fund. Det er i øvrigt kun lidet, der har måttet ændres ved disse fundpublikationer, og hvad der er ændret skyldes især Galsters egen forskning fra de seneste år. Galster afsluttede denne del af sit virke med at fremlægge de 48 vikingetids møntfund fra Bornholm med i alt over 5.000 mønter, således at man nu har denne vigtige kildegruppe tilgængelig (*Nord.Numism.Årsskrift 1977-78*, Oslo 1980). Dette værk fremkom i øvrigt umiddelbart før hans 70-års jubilæum på Nationalmuseet.

Galsters interesse for at fremdrage kilder begrænsede sig ikke til numismatikken, den var i høj grad også historisk. Det gav sig udtryk i udgivelsen af *Reynhold Junges møntmesterregnskaber 1534-40* (1934) og det første store bind i serien *Danske middelalderlige regnskaber, Hof og Centralstyre* (1944-53). De sidste regnskaber var især centreret omkring hertug Frederik(I) som hertug af Gottorp. Ifølge Galsters egne senere udsagn var det i øvrigt ikke så meget lysten til at udgive denne kildegruppe som krigsforholdenes mulighed for støtte fra Arbejdsministeriet til typograf-løn, der gjorde at dette bind fremkom. I anmeldelsen af Reynhold Junge blev Galster af Aksel E. Christensen kritiseret for en vis manglende pædagogisk sans (her i tidsskriftet, 10.r. IV, 1937, spec. s. 134), og for dem der fulgte Galsters arbejde på nærmere hold, er kritikken ikke overraskende. Ethvert af hans arbejder er omhyggeligt og pålideligt, men ikke altid nemt tilgængeligt. Brugeren må ofte selv gøre et stort arbejde. Galster har nok selv følt en vis berettigelse i denne kritik, i hvert fald vendte han i sine senere år tilbage til nogle af de kulturhistoriske sider i

disse kilder. Frederik I.s hertughof på Gottorp blev skildret bl.a. på grundlag af regnskaberne, og Christopher af Bajerns hof på Københavns slot beskrives på grundlag af Christopher Parsbergs hofholdningsregnskaber. Et særligt udgiverarbejde var vokstavlebogen fra Gdańsk med fortegnelse fra 1430'erne over byens grundskatteydere. I sin ungdom var han blevet opmærksom på den i Nationalmuseets 2.afdeling. Nu vendte han tilbage og udgav den 1959 for at tilgængeliggøre en vanskelig kilde til historien i et land, der havde mistet så meget under krigen. Udgaven har vundet anerkendelse hos de læsere, den var beregnet for.

Beslægtet med kildeudgaverne er de store møntkataloger. Det første var over grosserer *L.E. Bruuns samling* (1928), vel den største samlede privatsamling, der har været her hjemme. Ikke mindst gengivelsen af indskrifterne på de engelske vikingetidsmønter og de danske 1000-tals mønter samt de 37 tavler med illustrationer af middelaldermønter giver værket en blivende værdi. Som pensionist fortsatte Galster med et syvbindskatalog over Den kgl. Mønt- og Medallesamlings angelsaksiske og irske mønter (*Sylloge of Coins of the British Isles*, bd. 4, 7, 13-15, 18, 22, The British Academy, London 1964-75). Det var den næststørste samling af disse mønter uden for England, der nu blev gjort tilgængelig i syllogeform, d.v.s. med afbildninger af alle de ca. 8.500 mønter og summariske tekster, normalt blot møntmesternavnet. Desuden var der udførlige historiske indledninger og forskellige indices. Galster havde begyndt sit udgiverarbejde efter engelsk opfordring kort efter han blev pensionist, på et tidspunkt hvor studiet af den angelsaksiske numismatik netop få år før var kommet ind i en blomstrende udvikling. Han fastholdt imidlertid det hævdevundne ordningsprincip, der byggede på Bror Emil Hildebrands katalog over Stockholm-samlingen fra 1881. Den kritik, der evt. kan rettes mod Galster for at følge forældede principper, må dog vige for hans ønske om konsekvens i udgaven. Først det irske bind, hvor Michael Dolley, der selv havde bidraget så væsentligt til nyvurderingen, var medforfatter, følger de moderne inddelingsmetoder.

Galsters kataloger afsluttedes for så vidt med en slags monografi over *Unionstidens Udmøntninger* (1972), Nordens senmiddelalderlige møntvæsen, med møntkatalog og en udførlig indledning. Dette værk giver virkelig en udførlig introduktion til mange problemer indenfor Nordens senmiddelalder, men det er retfærdigt overfor forfatteren at tilføje, at det oprindelig kun var hans agt at udgive Danmark-Norge. Sverige blev tilføjet efter udgiverens ønske, og dette afsnit er ikke så dybtgående som den øvrige del af bogen.

En helt speciel karakter har Medalleværket, en praktisk taget komplet katalog over *Danske og norske Medailler og Jetons fra ca. 1533 til ca. 1788*

(1936). Det er ordnet efter medaillører, er gennemillustreret og gengiver alle medailleindskrifter samt bindes sammen af alment historiske og personalhistoriske oplysninger, hvor ikke mindst Galsters fortrolighed med 1700-tallet ses. Derimod er der ingen kunsthistoriske vurderinger. Dette værk har i snart et halvt hundrede år stået sin prøve som standardværk, og kun lidet nyt stof er siden fremkommet. Galsters store viden om medaillører blev i øvrigt udnyttet til en lang række meget omhyggelige biografier og oeuvrefortegnelser i *Weilbachs Kunstnerleksikon*, hvor Galster naturligvis førte linjen op til midten af dette århundrede.

Galster udviklede efterhånden stor interesse for lærdoms- og kulturhistorie, en interesse som nok stammede fra deltagelse i flere lærde selskabers arbejde. Udover mere specielle emner, såsom de bornholmske »forstenede brød« og en »fruentimmerlås«, gjaldt interessen numismatisk lærdomshistorie, f.eks. runemøntforskning, biskop Münter samt det hjemlige studium af angelsaksiske mønter, hvor fremstillingen dog af beskedenhed stort set standsede ved århundredeskiftet. Interessen gjaldt først og sidst Den kgl. Mønt- og Medaillesamlings historie, hvor Galster leverede mange bidrag til 17- og 1800-tallet, mens han i sine erindringer, der omfattede en livlig mundtlig tradition fra P. Hauberg, dækkede perioden fra 1884. Erindringerne er udarbejdet i tvangfri rækkefølge gennem et par år. Et redigeret sammendrag er trykt i *Den kgl. Mønt- og Medaillesamling 1781-1981*, andet findes spredt i artikelform, mens skoleerindringerne fra »Efterslægten« kan ventes trykt om nogle år.

Galster var meget slittig og næsten intet emne indenfor hans interessefelt var ham fremmed. Han kunne med lige stor veloplagthed skrive om en brandenborgsk guldmedaille, fundet på Samsø, som om hundetegn og »Ladegårdsspecien«, for slet ikke at tale om visitationstegnene 1877-1906 og de »offentlige fruentimmer«. En del af hans større afhandlinger blev i anledning af 70-års dagen samlet og oversat til engelsk (*Coins and History*, 1959). Den sidste samlede bibliografi er fra 1974 og den omfatter 276 numre, uden at medtage bidrag til Dansk biografisk Leksikon, Weilbach og Trap's Danmark. Et supplement blev udgivet 1983, men næppe helt komplet (begge trykt i *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*).

Også som redaktør stillede Galster sin arbejdskraft til rådighed. Siden 1924 redigerede han i lange perioder de danske og nordiske numismatiske medlemsblade og årsskrifter, hvorved der blev sat en standard efterfølgerne har søgt at leve op til. I øvrigt var han med til at grundlægge Nordisk numismatisk Union 1935/36.

Hvis man vil søge efter en ledetråd for Galster, så lå den nok i en ægte fædrelandskærlighed. Han var stolt af at være dansk. Denne patriotisme kunne virke inspirerende på hans forskning. En artikel om Kong Godfred

fra 1974 er et eksempel herpå; en skitse fra 1981 om Viborg bispemønter er et andet eksempel. Her antydes løsningen på et problem, der længe har været aktuelt indenfor 1100-tallets numismatik – er nogle bestemte møntserier fra århundredets første halvdel norske eller jyske? Nils Ludvig Rasmusson var den første, der foreslog at flytte disse mønter fra Norge til Danmark. Det optog Galster meget, og selv om problemet ikke har fundet sin løsning, er også det sidste indlæg væsentligt. Men undertiden førte hans patriotisme ham på afveje. Således ville han 1976 flytte en serie mønter – som han i øvrigt selv 1917 havde behandlet ud fra et andet synspunkt – fra Sverige til den danske kong Valdemar I den Store. Dette forslag blev klart og overbevisende afvist af svenske kolleger.

Udover kærligheden til fædrelandet lå der også et mere almindeligt ønske om orden og klarhed bag hans virke. Et af hans yndlingsudtryk var »Til Fleeres Nytt«, det er Danske Selskabs devise, og den blev ofte – godt indpakket – gentaget. I øvrigt havde Galster særprægede meninger, som han kunne stå stejlt på, men han sørgede for, at det bizarre – som han nok havde anlæg for – ikke kom til at dominere. En nærtstående svensk fagfælle, Lars O. Lagerqvist, har betegnet ham som radikal-konservativ af en type, der ikke var usædvanlig i 1800-tallets slutning.

Men der krævedes mere for at yde, hvad han gjorde. Først og fremmest en utrolig veloplagthed. Hver dag glædede han sig til, hvad der ventede ham på hans bord. Veloplagtheden skyldes sikkert hans fine fysiske form. Han var fra 1911 medlem af Danske Studenters Roklub, og han roede lige til dagen før han døde. Til han var langt over 80 cyklede han dagligt fra sit hjem i Hellerup til Nationalmuseet, og mange der i S-tog eller bil passerede Ryvangs allé, beundrede den markante cyklende skikkelse med det solbrændte ansigt og den flotte profil, kronet af det viltre hvide hår.

Sidst, men ikke mindst må det nævnes, at Georg Galster havde sin baggrund i et stabilt familieliv, hvor den store sorg var sønnen Gerts død ved en drukneulykke, 25 år gammel (1949). Han fejrede guldbryllup med sin første kone, den kunstnerisk begavede og stoute Emma, født Johnsen (1899-1974). Efter hendes død indgik han en ny forbindelse med sin ungdomsveninde Elisabeth Winther. I dette nye forhold, der kom til at vare en lille halv snes år, fik Galster en smuk og harmonisk livsaften. Hans private horisont blev i disse sidste år udvidet ved talrige rejser i Middelhavslandene, den seneste blev foretaget i foråret 1983.

Man kan vel sige, at Georg Galster døde mæt af dage. I sit lange liv havde han vist modtaget alle de æresbevisninger, han kunne vente sig. Vigtigst er æresdoktorgraden fra Lunds universitet 1959, og Videnskaberne Selskabs guldmedaille 1974. Men tillige opnåede han gennem årene næsten alle de numismatiske udmærkelser, der kan tænkes, i form

af æresmedailler og status som æresmedlem o.l. i samtlige nordiske numismatiske foreninger, desuden i Holland, Østrig og USA samt i England både hos Royal Numismatic Society og British Numismatic Society.

Jørgen Steen Jensen

Anmeldelser

P. H. SAWYER: *Kings and Vikings*. London and New York, Methuen, 1982. X + 182 s., 19 fig. (tegninger) og 16 plancher (fotos).

I forordet skriver Peter Sawyer, at bogen er en art fortsættelse af hans bog »The Age of the Vikings« (1. udg. 1962; 2. udg. 1971). Den tog nogle af de grundlæggende forestillinger om perioden op til revision og gav anledning til hed diskussion. Den foreliggende bog er noget anderledes i sit sigte: formålet er her (s.vi) en syntese efter de mange års diskussioner og den megen ny indsigt.

Bogen rummer 10 kapitler fordelt på 147 sider efterfulgt af en nyttig bibliografisk kommentar (5 s.), en omfattende bibliografi (432 titler), et index og 16 utraditionelle fotos. Figurerne i teksten er med få undtagelser kort og planer. Kapitlerne har flg. titler: 1. The Age of the Vikings: an introductory outline; 2. The twelfth century; 3. Contemporary sources; 4. Scandinavian society; 5. Scandinavia and Europe before 900; 6. The raids in the west; 7. Conquest and settlement in the west; 8. The Baltic and beyond; 9. Pagans and Christians; 10. Conclusion: Kings and pirates.

Lad det være sagt straks: bogen er ikke en syntese over vikingetiden – medmindre man i hovedsagen definerer periodens indvånere som røvere, skatteopkrævere og handelsmænd. Det er de områder, hvor skandinaverne optrådte i disse roller (De britiske Øer, Vesteuropas fastland, Sovjetunionens europæiske dele – men hvorfor ikke de vestslaviske områder?) der især har historikeren Sawyers interesse, og især forholdene i 800- og 900-årene, samt ekspansionens mekanismer. Desuden behandler han forskellige forhold i Skandinavien, især sådanne, der har forbindelse med relationerne udadtil, og han har gjort en pionérindsats ved at søge at sammenholde træk af udviklingen i de tre nordiske lande. Videre behandler han fremragende veloplagt de intrikate forhold omkring skriftlige kilder.

Det er således mange af vikingetidens centrale problemer, der behandles i bogen, men mange andre forbigås. Om f.eks. Grønland er der kun nogle linier. Byer som Hedeby, York og Dublin nævnes selvsagt adskillige steder, men resultaterne af de senere års store udgravninger inddrages knap nok. Og den materielle kultur er slet ikke bogens ærinde – heldigvis, for man læser med undren diskussionen af arkæologiske kilder (s. 37f.),

hvor f.eks. Hedeby karakteriseres som en stor losseplads – man har dog bl.a. også udgravet en del af byens huse og fået klarhed over en del af byplanen, der i øvrigt tyder på, at en kraftigt organiserende hånd lå bag byen: formentlig kongen.

Bogen spænder vidt, men skade, at den er så kort. Man havde gerne set mange emner uddybet. Og den er velskrevet, men ikke altid let læst, for ofte bliver et emne behandlet flere forskellige steder i bogen, og med de bredt formulerede kapiteltitler er det ikke altid indlysende, hvor det sker. Det gælder også et så centralt og aktuelt spørgsmål som kongemagtens udvikling og indhold i Skandinavien. Bogens elegante titel næsten lover en samlet kritisk fremstilling heraf, men index må i kraftig anvendelse for at finde frem til relevante passager. I denne forbindelse kan bemærkes, at Sawyer i modsætning til mange andre mener, at det danske rige for første gang blev samlet ved midten af 900-årene, af Harald Blåtand (s. 53f., 144).

Detailfejl forekommer. F.eks. giver teksten til Pl. 5 (patricerne fra Hedeby's havn) forkerte oplysninger om genstandenes funktion. Og omslagets smukke illustration, der også er gengivet på Pl. XIIb, er en højst problematisk, for ikke at sige ret fri opmaling af en stedvis meget dårligt bevaret gotlandsk billedsten. Og hvor er Odense blevet af i opregningen af danske bispesæder o.1120 (s. 9)? Inden for Skandinavien synes Sawyer i øvrigt mest engageret i svenske forhold og svensk forskning.

Imidlertid må det nok så stærkt understreges, at »Kings and Vikings« inden for sine emner er en fortrinlig oversigt, stopfuld af viden, diskussioner, teorier. Den udfylder et klart hul i den i øvrigt så rige vikingelitteratur og næppe nogen besidder et større samlet overblik over ekspansionen i de behandlede områder end Sawyer, der foruden fuld beherskelse af skriftlige kilder har stor indsigt i numismatik og stednavneforskning og bredt kendskab til arkæologiens resultater.

Særlig interesse knytter sig naturligvis til hans »testamente« over 800-årenes nordiske bosættelser i England. I »The Age of the Vikings« 1962 fremsatte han de kætterske påstande, at 800-årenes vikingehære også i dette land var små og de nordiske kolonisateurer derfor relativt få, samt at mange af disse, efter stednavnene at dømme, havde måttet slå sig til tåls med marginaljord. De påfølgende ramaskrig og diskussioner i mange lande samt særdeles megen forskning omkring disse emner har bevirket, at Sawyers version i dag er mere kompliceret, mere i takt med andre forskeres syn derpå og sikkert også mere i takt med virkeligheden: De enkelte hære var normalt ret små, men hvis flere hære slog sig sammen – og ved midten af 800-årene var der mange af dem – kunne det tilsammen

blive en formidabel styrke (s. 93f.). Og (s. 104ff.): i de erobrede områder overtog de skandinaviske ledere de bestående godser og drev dem videre ved hjælp af hærens menige samt englændere. De skandinaviske stednavne synes at afspejle en lidt senere fragmentering af disse store godser – og ikke det oprindelige bosættelsesmønster.

Ikke mindre interessant er kapitlet »The Baltic and beyond«, der bl.a. behandler skandinavernes aktiviteter i Rusland – et kompliceret emne, der i høj grad har savnet en moderne redegørelse set gennem vesteuropæiske briller. Og det er i dette kapitel, man finder denne bogs egentlige provokation (uden hvilken den ikke ville være en rigtig »Sawyer«).

Skandinaverne i Rusland har her skiftet rolle fra købmænd til røvere, skatteopkrævere og lejesoldater, der dog evt. handlede med det gods, de erhvervede sig – lige som det tit skete i vest. Og Gotlands mængder af sølvskatte er ikke vidnesbyrd om vidtforgrenet handel, men om stor sørøvervirksomhed! Denne tese, hvis baggrund er analyser af sølvskatte, skal der ikke tages stilling til her, men den har naturligvis straks vakt diskussion i Sverige (se f.eks. Ingmar Jansson red.: *Gutar och vikingar*. Stockholm 1983, s. 207ff.; A. Carlsson: *Djurhuvudformiga spännen och gotländsk vikingetid*. Stockholm 1983).

Tesen udtrykker Sawyers grundlæggende syn på vikingetiden: det var den voksende internationale handel, der ved periodens begyndelse var anledning til skandinavernes omsiggribende sørøveri: godt bytte for liden indsats. Siden bredte aktiviteterne sig, geografisk såvel som i indhold. Periodens karakteriserende element var skandinavernes evner til at hente bytte af forskellig art i udlandet. Da det var slut, var vikingetiden slut.

Else Roesdahl

TORBEN GRØNGAARD JEPPESEN: *Middelalderlandsbyens opståen. Kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder*. Fynske Studier XI. Odense bys museer, 1981. 164 s.

Sammen med Erland Porsmose ledede forfatteren i årene 1975-79 et omfattende arkæologisk-historisk projekt om den fynske landsby fra jernalder til 17. årh. En række foreløbige rapporter og fremlæggelser på seminarer og symposier kom hurtigt og vakte opsigt, idet udgravninger i 13 landsbyer ikke viste bebyggelseskontinuitet længere tilbage end til det 10.-11. årh., uanset at de fleste af de pågældende byers navne er ældre. Nærværende afhandling udgør Grøngaard Jepsens endelige fremlæg-

gelse og tolkning af de arkæologiske undersøgelser, og samtidig er udkommet Erland Porsmoses »Den regulerede Landsby« om de fynske landsbyer fra 1700 til 1000 med udgangspunkt i det 17. årh.s matrikler.

Aksel E. Christensen fremhævede i 1969 (i *Vikingetidens Danmark*), at mens landsbyer fra keltisk og romersk jernalder var velkendte for arkæologerne, var der overhovedet ikke fundet bosættelsesspor fra yngre jernalder, og der var ikke i nogen middelalderlig landsby gjort fund bag om det 11. årh., uanset at der var en topografisk sammenhæng mellem de arkæologiske fund fra ældre jernalder og de ældste stednavnetyper. I første halvdel af 1970'erne opdagedes imidlertid en række nye jernalderlandsbyer, herunder flere fra vikingetiden, og i 1975 kunne C. J. Becker derfor give en skitse af landsbyens udvikling i fire faser: vandrelandsbyen fra jernalderens begyndelse til det 2. årh. e.Kr., nye landsbyer i 4.-5. årh., atter nye i vikingetiden, sluttelig den permanente middelalderlige landsby.¹ Det var i denne forskningssituation (som unægtelig rummede en god portion skepsis over for det hidtil på stednavneforskningen baserede billede), at de to unge Odenseforskere påbegyndte deres projekt, som kom til at bekræfte Beckers iagttagelser.

Det vigtigste kapitel i Grøngaard Jeppesens bog gælder de af projektet foretagne arkæologiske undersøgelser i landsbyerne Flemløse i Båg hd., Rønninge i Åsum hd. og 11 byer (heriblandt Kirsinge, nedlagt 1651) i et sammenhængende område på ca. 3 sogne mellem Odense og Kerteminde. Dette områdes afgrænsning og indhold opdager læseren dog først efterhånden, fordi præsentationskortet s. 15 har flere fejl. Bebyggelsen Sellebjerg er således medtaget, uanset at det af beskrivelsen s. 41 (og kortet s. 42) fremgår, at den ligger uden for området. Lokaliteten Klarskov er glemt, selv om der er gravet i den, mens Trellerup og Skinnerup, som der ikke er gravet i, er medtaget, åbenbart fordi de ligger inden for undersøgelsesområdet, således som man er kommet til at definere dette (jf. s. 41).

Undersøgelserne gennemførtes med små udgravningsfelter på 4-10 m² uregelmæssigt placeret inden for bytomterne, nemlig bestemt af, hvor man kunne komme til at grave. I hver af de 3 først undersøgte byer (Rønninge, Flemløse, Marslev) gravedes blot 5 felter og forsøgte stratigrafisk analyse. Den tidskrævende udgravningsform opgaves imidlertid, idet jorden i reglen var for omrodet til, at der kunne registreres en anvendelig stratigrafi. Herefter sattes antallet af udgravningsfelter pr. by op til 7-14. I snit udgravedes 0,2% af bytomtareaerne, således som disse

¹ Henrik Thrane(ed.): *Bebyggelsesarkæologi. Beretning fra et symposium 7.-8. nov. 1975* (Odense 1976), s. 78-83, jfr. s. 92-94.

fremgår af udskiftningskortene fra slutningen af det 18. årh. Langt hovedparten af fundmaterialet (og det eneste daterbare for de ældre perioder) udgjordes af keramikken, og forfatteren giver følgelig en nøje redegørelse for de forskellige keramiktyper og deres datering. Bestemmelsen af keramikfundene viste, at kun 2 af byerne (Rønninge og Ladby) rækker tilbage til vikingetiden, de 10 til det 11.-12. årh., mens Klarskov først frembød keramik fra den senere middelalder, hvor byen nævnes i de skriftlige kilder fra 1383.

I den nedlagte by Kirsinge gjordes udgravningen langt mere omfattende, 1086 m² eller 5,5% af bytomtens formentlige område, dels fordi beliggenheden på åben mark tillod det, dels og især fordi udgravningen dermed kunne fungere som kontrol på samplingsmetoden i de andre byer. Byens keramikfund placerede sig i det almindelige billede, ganske vist med relativt mange fund fra tidlig middelalder, men uden ét skår fra vikingetid. I håb om en lidt snævrere datering end keramiktyperne tillader, ofredes der termoluminiscensmåling på nogle skår fra den ældre middelalderkeramik i Kirsinge resulterende i årstallene 1010 og 1050. En måling på Rønninges vikingetidskeramik placerede denne i vikingetidens slutfase o. 990. Såvel i Kirsinge som i 10 andre byer blev der fundet bebyggelsesspor fra før vikingetiden, de fleste steder fra tiden o. Kr. f., men nogle steder tidligere. I alle byer var der, som Grøngaard Jeppesen fremhæver, tale om fundtomhed i et tidsrum af mindst 800-1000 år bag om den middelalderlige by.

Det andet hovedpunkt i bogen gælder bebyggelsen i yngre jernalder for Fyn som helhed. I 1970erne lokaliseredes i stigende tempo bebyggelser, i alt 13, som alle, bl.a. ud fra keramikken, bestemtes til vikingetid, nogle af dem muligvis rækkende tilbage til 8. årh., flere af dem fortsættende ind i ældre middelalder for derefter at blive afbrudt. Grøngaard Jeppesen konkluderer, at disse vikingetidsbebyggelser må være middelalderlandsbyernes umiddelbare forgængere, omend man beklageligvis intetsteds endnu har gravet både i en middelalderby og dens formodede forgænger. Et problem udgør derimod, ligesom andetsteds i Danmark og tilgrænsende områder, det 6.-7. årh., på Fyn i al beskedenhed repræsenteret ved 4 gravpladsfund. Problemet skyldes formentlig først og fremmest vanskelighed ved at erkende denne periodes bebyggelser (og keramik), for løsfund af sager i metal (især guld) er der fundet masser af.

Som afslutning på analysen inddrager forfatteren udviklingen i Jylland, Nordvesttyskland og Holland. Alle steder markeres et brud i det 5. årh., et brud, som ikke blot tegner en bebyggelsesforlægning, men også en regulær ødelægning, en regression; og alle steder udmærker det 8.-9. årh. sig ved anlæg af nye landsbyer. Disses senere historie varierer

imidlertid. I Nordvesttyskland nedlagdes ganske vist nogle af disse bebyggelser i det 11.-12. årh., men andre har kontinuitet til nutiden. I Danmark flyttedes bebyggelserne endnu engang, inden de stabile middelalderlandsbyer opstod.

Det er en spændende og ret så revolutionerende tese, som det fynske bebyggelsesprojekt er nået frem til, og Grøngaard Jeppesen argumenterer veloplagt og godt for den. Han har naturligvis også, som han bør have, enkelte forbehold og betænkeligheder. Således hedder det i et indledende afsnit om metode og teknik, at resultaterne fra felt-gravningen kun kan angive en terminus post quem for bebyggelseskontinuiteten (s. 17), og om germansk jernalder med de manglende bopladsfund indrømmer forfatteren, at de mange enkeltfund inden for de samme områder som de ældste landsbynavne *kunne* pege på en pladskontinuitet frem til middelalderbyerne (s. 114). Endelig sammenfattes betænkelighederne s. 115-16 derhen, at sikkerhed for tesen først opnås, når der gives et positivt bevis for den manglende kontinuitet, dvs. når fundne vikingetidsbebyggelser i konkrete tilfælde bestemmes som de umiddelbare forgængere for middelalderbyer. I almindelighed er bogen imidlertid ikke præget af gustne forbehold, hvilket frister anmelderen (uanset han må indrømme sin uformuenhed ud i det arkæologiske) til at fremhæve nogle usikkerhedsfaktorer.

Forfatteren har uden tvivl ret i, at udgravningen i Kirsinge (så godt man kan forvente det, når der ikke foretages en uoverkommelig totaludgravning) viser, at byen kun går tilbage til o. år 1000, selv om dens navn klart er meget ældre. Samtidig kan han pege på, at der i de senere år er fundet en række vikingetidsbebyggelser, som siden forsvandt. Og dermed er hovedtesen for så vidt bevist: byer flytter, stednavnene er ingen garanti for pladskontinuitet. Imidlertid rækker det anførte ikke til noget bevis for, at udgravningsresultaterne i de andre middelalderbyer dækker virkeligheden. Et par byer kan tages som eksempel på vanskelighederne ved samplingsmetoden. I Rønninge udgravedes 5 felter, heraf med keramik fra vikingetid 1, ældre middelalder 2, høj- og senmiddelalder 4, renæssance 5; i Kertinge 10 felter, heraf med keramik fra ældre middelalder 2, høj- og senmiddelalder 6, renæssance 10; i Ladby 10 felter, heraf med keramik fra vikingetid 1, ældre middelalder 4, høj- og senmiddelalder 6, renæssance 10. Det vil ses, at keramikfundene, måske ikke helt uventet, aftager, jo længere tilbage man kommer i tid. Dette kan skyldes ringere holdbarhed for den ældre keramik, eller at den ældre bebyggelse var mindre omfattende end den senere eller lå lidt forskudt i forhold til denne (om muligheden heraf for Ladby se s. 74). Hvorom alting er, udgravningerne *kunne* være forløbet således, at der i Flemløse, hvor der blev fundet ét

keramikskår fra ældre middelalder, var blevet fundet nul, og det til trods for at kirken er en frådstenskirke fra o. 1100. Eller således, at der i ingen by var blevet observeret keramik fra vikingetiden! Fundet i Rønninge bestod af 11 skår fra 1 eller 2 kar, mens fundet i Ladby bestod af 10 skår i en grube. Af ræsonnementet følger omvendt, at der meget muligt er keramik fra vikingetiden at finde i nogle af de landsbyer, hvor intet blev fundet.

Kommet så langt, rejser der sig, forekommer det mig, følgende spørgsmål: Hvordan kan man afgøre, om en bebyggelse, som – ifølge keramikfundene – eksisterer i vikingetiden, ikke eksisterer i den foregående periode, hvis keramik er ukendt? Sammenfattende må det siges, at Grøngaard Jeppesens tese i den skarpe form, han har givet den, muligvis er rigtig, men at den jo først og fremmest hviler på e silentio-slutninger. Det kan vise sig, at den må modificeres på linie med iagttagelserne for Nordvesttyskland således, at nogle af de i 8.-9. årh. anlagte bebyggelser atter forsvandt eller flyttede, mens andre blev liggende, blev permanente.

Det er som sagt en spændende tese og en veloplagt fremstilling, som Grøngaard Jeppesen har givet os. I et afsluttende kapitel forsøger han at give en forklaring på det iagttagne: hvorfor flyttede landsbyerne, og hvorfor holdt de op med at flytte? Erland Porsmose havde på de bebyggelseshistoriske symposier i Odense i 1977 og 1979 opstillet en teori om middelalderlandsbyens opkomst, havde i fortsættelse af Aksel E. Christensen 1969 talt om indførelse af toftesystem og bylag (fællesskab) og foreslået, at byernes fiksering var en konsekvens af indførelsen af vangebruget. Som baggrund for det hele så han bl.a. hjælplovens indførelse. Grøngaard Jeppesen forsøger at nuancere denne forklaring på følgende vis:

Middelalderlandsbyen skabtes ikke med ét slag. Ressourceområdet var for mange byer allerede fastlagt i romersk jernalder, og toftesystemet og et dermed kombineret dyrkningsfællesskab udvikledes allerede da. Efter regressionen i 6.-7. årh. fulgte vikingetidens befolknings- og bebyggelses-ekspansion. Med agerbrugets intensivering i 10.-12. årh. placeredes byerne mere centralt i agerlandet. Hjulplovens indførelse kan derimod ikke tildeles særlig forklaringskraft. Årsagen til middelalderbyens stabilitet skal ikke søges i indførelsen af et bestemt nyt element, men derimod i det omgivende samfunds krav om stabilitet.

Grøngaard Jeppesen gør ikke i bogen særlig meget ud af stednavneforskningen og stednavneproblematikken, men konstaterer blot (s. 121), at de ældste landsbynavne kun kan bruges til at vise område- og bebyggelseskontinuitet, ikke bopladskontinuitet. Samtidig påpeger han med rette, at de ældste navne angiver et minimumsbillede af bebyggelsen

fra tiden før vikingetid, og at de intet udsiger om ekspansionen i romersk jernalder og regressionen i det 6.-7. årh. (s. 145). I flere af sine tidligere arbejder har han imidlertid taget nærmere stilling til stednavneforskningens resultater, og vistnok på en sådan måde, at det måtte fremkalde det skarpe indlæg, som John Kousgård Sørensen leverede til Fortid og Nutid 1981. Denne fremhævede, at den sproglige datering af stednavnene jo gælder navnene og ikke bebyggelserne, at ingen stednavneforskere ville bygge dateringer på, at navnedannelse og landsbyanlæggelse skulle være samtidig, og at landsbyer naturligvis kunne være flyttede inden for deres bebyggelsesrevir, inden for bebyggelsesens område. Hans formuleringer viser, at arkæologi og stednavneforskning i 1981 faktisk var kommet på linie. Der er imidlertid næppe tvivl om, at vi alle, også stednavneforskere, for få år siden forestillede os, at landsbyerne normalt lå hvor de altid havde ligget. Kristian Hald mente således i Vore Stednavne (1965), at vi først ville få en datering af vore landsbyer, når der blev foretaget større arkæologiske undersøgelser i dem, og Vibeke Christensen og Kousgård Sørensen vendte sig i Stednavneforskning I (1972) imod en række arkæologers forsøg på at datere stednavnetyper uden at stille krav til ordentligt lokalt sammenfald mellem fund og bebyggelse. Fundene skulle gøres »i eller i umiddelbar tilknytning til bebyggelsen«. Formuleringen i Fortid og Nutid 1981 turde derfor betegne en præcisering nødvendiggjort af netop den arkæologiske forsknings udvikling i 1970'erne.

Det er godt, at vi har fået Grøngaard Jeppesens redegørelse for det fynske landsbyprojekts vigtigste og mest opsigtsvækkende resultat. Lad så være, at tesen næppe kan betegnes som verificeret, hvis den indebærer, at alle landsbyer flyttes så sent som i det 10.-12. årh. Men i øvrigt er den fynske undersøgelse allerede fulgt op af en undersøgelse på Stevns i 8 byer, og billedet er det samme som på Fyn (Lotte Hedeager m.fl. i Hikuin 8, 1982). Endelig bør det nævnes, at det er en meget smuk bog med instruktive tabeller, skemaer og kort. Kun savnes et stedregister. For den fremtidige forskning, herunder hele opfattelsen af vikingetid og ældste middelalder, må det fynske projekt og Torben Grøngaard Jeppesens fremstilling blive en uomgængelig inspirationskilde. Forfatteren slutter selv af med at pege på en række nye opgaver, som efter projektets gennemførelse bør tages op af den arkæologiske forskning.

Erik Ulsig

JØRGEN WÜRTZ SØRENSEN: *Bondeoprør i Danmark 1438-1441. En analyse af rejsningernes økonomiske, sociale og politiske baggrund.* Odense, Landbohistorisk Selskab 1983. 159 s., ill.

Slutningen af 1960'erne og 1970'erne var vidne til en politisk og faglig bevidstgørelse i den danske universitetsverden, og de historiske institutter udgjorde ikke nogen undtagelse i den henseende. En følge heraf var en betydelig og frugtbar fornyelse i forskningens problemstillinger, først og fremmest kendetegnet ved en øget interesse for sociale udviklinger og sociale konflikter. For middelalderens vedkommende har det ført til et vist opgør med den politisk-historiske og institutionshistoriske tradition, som har præget en stor del af den danske middelalderforskning. I sine mere radikale udgaver har dette opgør tillige formet sig som et brud med den kildekritiske, metodiske tradition, hvorved man mere eller mindre har afskåret sig fra en meningsfuld dialog med størstedelen af de danske middelalderhistorikere; men hvor nye problemstillinger bliver belyst ved hjælp af historiske teknikker, hvis videnskabelighed er almindelig anerkendt, opnås den fornyelse, som er nødvendig.

Jørgen Würtz Sørensens bog om de danske bondeoprør i årene 1438-1441 er et godt eksempel herpå. Med rette påpeger forfatteren, at bondeoprørerne hidtil helt overvejende er blevet betragtet som et element i den politiske kamp mellem kongemagt og aristokrati, de samtidige norske og svenske uroligheder tillige som led i en national kamp, mens de sociale spændinger, der udløste oprørene, ikke er blevet udforsket nærmere. Det er derfor oprørenes samfundsmæssige baggrund, han har sat sig for at undersøge i denne bog. Bogen giver i øvrigt mere end titlen lover, idet Würtz Sørensen i sit indledningsafsnit foretager en kortfattet, men instruktiv gennemgang af det lidet, der vides om tidligere danske bondeoprør, specielt urolighederne i begyndelsen af 1300-tallet.

Bogens hovedtese bliver overbevisende sandsynliggjort – en højere grad af sikkerhed tillader kildematerialet ikke. Tesen er, at det misforhold mellem udbuddet af dyrkbar jord og udbuddet af arbejdskraft, som var opstået under det 14. århundredes agrare og demografiske krise, og som havde medført en væsentlig forbedring af bøndernes vilkår, var ved at være udlignet omkring 1440, hvor det danske landbrugssamfund trådte ind i en stabiliseringsfase. Stabiliseringen kendetegnedes bl.a. ved, at godsejerstanden (inklusive kronen og kirken) nu atter kunne forsøge at presse bøndernes afgiftsbyrde i vejret, ved at forhøje forskellige landgildedydelser, ved en øget udskrivning af kongelige ekstraskatter, og fra kirkens side ved en skarpere kurs i spørgsmålet om omfanget af tiendepligten. Oprørene 1438-1441 var bøndernes reaktion imod disse bestræbelser.

Politiske mål i snævrere forstand indgik derimod ikke i bøndernes program, og Würtz Sørensen afviser, at Erik af Pommern skulle have ophidset bønderne som et led i sin strid med rigsrådet, således som det endnu er blevet antydnet af Hain Rebas (Scandia 1977). Fremlæggelsen af Würtz Sørensens hovedtese er ledsaget af en række detailundersøgelser, der får ryddet op i adskillige unøjagtigheder og mytedannelser omkring begivenhedsforløbet, som det er blevet fremstillet i den tidligere forskning.

Hermed er der ydet en værdifuld indsats, som allerede har sat sig tydelige spor i den nyere forskning i periodens historie (idet bogen er en omarbejdet udgave af et speciale fra 1974, som i manuskript er blevet benyttet af flere forskere). Der er dog også enkelte punkter i tolkningen, som ikke forekommer fuldt ud overbevisende.

En væsentlig svaghed er det, at Würtz Sørensen i sin analyse ikke lægger større vægt på at sondre mellem bøndernes ydelser til godsejeren, til kirken og til kronen. Argumentet er, at der i tiden var en stigende tendens til sammenblanding af private og offentlige afgifter, og at adelsmænd kunne optræde på én gang som kronens lensmænd, bispens lensmænd og private godsejere (s. 124). Dette argument har imidlertid kun fuld gyldighed i de forholdsvis få tilfælde, hvor bøndernes godsejer samtidig udøvede lensmandsmyndighed over dem. Det skal siges, at det i usædvanlig grad passer på 1441-oprørets arnested i Hanherred; men i de fleste tilfælde har det været en anden end bøndernes godsejer, som udøvede lensmandsmyndigheden, og der er ingen grund til at tro, at bønderne ikke har kunnet skelne mellem de forskellige former for nye pålæg, de kunne blive udsat for. Det virker f.eks. besynderligt, når Würtz Sørensen s. 22 anser oprørene i begyndelsen af 1300-årene for udslag af, at jordejerne på dette tidspunkt har forsøgt at kompensere for deres indtægtstab gennem forstærkede krav til almuen – eftersom alle de kildesteder, han citerer, klart kendetegner disse oprør som aktioner mod de kongelige ekstraskatter.

Spørgsmålet om sondringen mellem de forskellige former for afgiftsforhøjelser og magtmisbrug – statslige, kirkelige, private – er imidlertid af central betydning for at forstå hele den sociale udvikling omkring oprørene. En forøgelse af bøndernes ydelser til godsejeren kunne (i det mindste teoretisk) gennemføres af alle lag inden for aristokratiet, fra landsbyvæbner til rigsråd, lensmand og biskop. I den situation var der en klar modsætning mellem samtlige bønder på den ene side og det samlede aristokrati på den anden side. Denne konflikt krydsedes imidlertid af en anden, så snart ekstraskatter og misbrug af kongelig lensmandsstilling kom ind i billedet. Sådanne nye pålæg og misbrug ramte ikke blot

bønderne, men også de godsejere, hvis bønders ressourcer dermed blev formindsket. Herved kunne der opstå alvorlige rivninger inden for aristokratiet, mellem den del af adel og gejstlighed, som beherskede forvaltningsapparatet, og den del, som led under det; og eksistensen af sådanne modsætninger i 1400-tallets første halvdel kan anes, såvel for adelens som for gejstlighedens vedkommende. Under disse omstændigheder ville dele af lavadelen i en spændt situation kunne gøre fælles sag med bønderne mod højadelen og det kongelige embedsapparat.

Når Würtz Sørensen ikke går i dybden med dette spørgsmål, skyldes det formentlig dels hans i og for sig prisværdige prioritering af oprørens dybereliggende årsager frem for deres umiddelbare anledning, dels en mere diskutabel opfattelse af oprørernes sociale baggrund.

Det er utvivlsomt berettiget at se tendensen til forhøjelse af bøndernes ydelser til godsejer, kirke og krone som en helhed, og der kan næppe være tvivl om, at det var disse forhøjelser, der var oprørens dybereliggende årsag. Men oprørens umiddelbare anledninger har en selvstændig interesse, fordi de kan være symptomatiske for befolkningens politiske bevidsthed og organisering. Würtz Sørensen påpeger herredstingenes centrale rolle i oprørene – men det er væsentligt i den forbindelse at erindre, at i alle de tilfælde, hvor der antydes noget om oprørens umiddelbare anledning, er det kongelige skatter og lensmandsovergreb, man hører om, altså forhold, der umiddelbart angik hele herredet. Derimod synes man ikke at kunne finde eksempler på, at et herred har grebet til kollektive aktioner over for en godsejers magtmisbrug inden for godsets egne rammer. Blot tanken om en sådan optræden i 1400-tallets Danmark turde være en anakronisme; men erkendelsen heraf er væsentlig for at forstå begrænsningerne i bondesamfundets politiske bevidsthed og organisation, og derfor burde Würtz Sørensen nok have gennemført en mere nuanceret analyse af oprørens udbrud.

En anden årsag til, at Würtz Sørensen kun interesserer sig lidt for at skelne mellem godsejerens, kronens og kirkens krav, er formentlig, at han anser oprørene for at være »rene« bondeoprør, uden væsentlig adelig deltagelse – bortset fra den berømte Henrik Tagesen (Reventlow), leder af det nordjyske oprør i 1441. Argumentationen herfor er imidlertid kun indirekte, ud fra bestemmelserne i forlig og erklæringer ved oprørens afslutning, og den benytter sig til dels af svage argumenter, som når rejsningernes »bondekarakter« støttes på, at oprørernes forhandlinger foregik på tinge (hvilket på denne tid ikke udelukkede adelig deltagelse) (s. 124).

Direkte vidnesbyrd om adelig deltagelse i oprørene ud over Henrik Tagesen er ganske vist vanskelige at finde – Würtz Sørensen rejser på s.

63-66 tvivl om det eneste andet eksempel, som hidtil er blevet anset for nogenlunde sikkert. Men 1441-oprørets avancerede militærteknik (vognborgen) såvel som indtagelsen af Vardehus i 1439 og af Ågård i 1441 lader formode, at mere end én krigskyndig lavadelig har været impliceret i oprørene. Det må erindres, at den hussitiske vognborgstaktik ikke var nogen bondeopfindelse; både Jan Zizka og de fleste af de underordnede anførere var lavadelige, og det er vanskeligt at tro, at hussiternes felttog havde kunnet gennemføres med så stort held uden dette professionelle indslag i ledelsen. For de danske oprørs vedkommende må spørgsmålet om lavadelens rolle i det mindste være mere åbent, end Würtz Sørensen fremstiller det.

Forfatterens noget unuancerede opfattelse af det øgede pres på bønderne under Erik af Pommern og Christoffer af Bayern giver sig også udslag i en utilstrækkelig behandling af købstædernes betydning for oprørene. Den såkaldte Vendsherreds-erklæring, som i oktober 1440 afsluttede et mindre bondeoprør på Fyn, indeholder bl.a. et løfte fra bønderne om, at de i fremtiden ikke ville handle med forprangere i landsbyerne, men i stedet ville føre deres varer til nærmeste købstad. Erklæringen bevidnes bl.a. af Middelfarts borgmester Henrik Galin, hvis tilstedeværelse Würtz Sørensen meget rimeligt sætter i forbindelse med den nævnte bestemmelse. Han mener dog (s. 61), at det vil være betænkeligt umiddelbart at knytte bestemmelsen til de nys overståede fynske bondeoprør; i stedet skulle det være en økonomisk regulerende bestemmelse, der pegede på mere generelle problemer i tiden.

Imidlertid omtaler Erik af Pommern i sit forsvarsskrift til skåningerne og jyderne 1439, at der var opstået tvedragt mellem rigsrådet, gejstligheden, ridderskabet og *købstedmændene* på den ene side og den menige befolkning på den anden side (citeret af Würtz Sørensen s. 54). Perioden var kendetegnet ved stadige bestræbelser fra købstædernes side, med kongemagten i ryggen, på at trække alle handelsfunktioner ind i byerne. Denne politik var ikke blot rettet mod bøndernes selvstændige udlandshandel, som i nogle landsdele var ganske betydelig; mere generelt førte den til, at en del af købstadhandelens transportomkostninger og af told- og accisebyrden blev væltet over på bønderne. Når dertil lægges, at årene 1437-1439 antagelig var dårlige høstår (Würtz Sørensen s. 28), noget som gerne skærpede modsætningerne mellem bønder og kornhandlere, forekommer det rimeligt at antage, at der også har været et købstad fjendsk element i urolighederne omkring 1440.

Kildeforholdene gør, at agrarhistorie og købstadshistorie oftest bliver behandlet hver for sig, og vi véd sørgelig lidt om de økonomiske relationer mellem byerne og deres opland. Men der kan ikke være tvivl

om, at det var relationer, der havde meget stor betydning for det danske landbrugssamfund; forholdet til en kreditor i købstaden har meget muligt kunnet være lige så tyngende og konfliktfyldt for bønderne som forholdet til godsejeren. I analysen af bondeoprørernes baggrund må købstædernes rolle tænkes med i højere grad end Würtz Sørensen har gjort det.

En bredere orientering i den internationale litteratur havde formentlig kunnet bidrage til at præcisere bogens problemstilling med hensyn til de nævnte punkter. Som det er, kommer Würtz Sørensens indledende præsentation af Henry A. Landsbergers og Rodney Hiltons synspunkter på middelalderlige bondeoprør til at stå noget løsrevet fra fremstillingen i øvrigt, hvor der kun i enkelte detailspørgsmål bliver draget direkte sammenligninger med Hiltons resultater.

Hvad detaljerne i bogen angår, må man sine steder konstatere en vel upræcis brug af kilderne. Et enkelt eksempel skal nævnes, da det er af en vis betydning for Würtz Sørensens opfattelse af den kongelige beskatning. S. 39 omtales, at Skånes befolkning i et brev til kong Erik i foråret 1436 afslår at betale en ekstraskat (Anna Hude, Aktstykker s. 1). Brevet er imidlertid en indberetning til kongen fra de forhandlere, han havde udsendt til Sjælland, hvori de beretter om de samtaler, de ved den lejlighed havde med »de goden lude van Schone«. Udtrykket sigter utvivlsomt til den skånske adel, ikke til befolkningen i almindelighed. Det synes at være det samme brev, som ligger til grund for Würtz Sørensens efterfølgende påstand om, at kongen i 1437 fik afslag på en anmodning om en ekstraordinær skat (Würtz Sørensen henviser til William Christensen, Dansk Statsforvaltning s. 559, som imidlertid ikke omtaler noget sådant; kilden er vel Erslev, Erik af Pommern s. 386, som imidlertid netop bygger på Anna Hude, Aktstykker s. 1, af Erslev dateret »vist 1437«). Uanset hvordan man vil tidsfæste det udaterede brev, bør denne skattenægtelse kun ses som udtryk for det spændte forhold mellem kongen og adelen i 1436/37; det er ikke muligt at tage det til indtægt for Würtz Sørensens i sig selv lidet sandsynlige hypotese om, at Erik af Pommern skulle have undladt at udskrive ekstraskatter i større omfang i Danmark.

Inden vi forlader de kritiske bemærkninger, bør udgiverne – Landbohistorisk Selskab – også have et ord med på vejen. Korrekturlæsningen på bogen må være sparet ned til mindre end minimum, og teksten er fyldt med tildels stærkt meningsforstyrrende trykfejl (s. 19: *ørtug*, læs *rug*; s. 60 nederst mangler en linje, der dog kan rekonstrueres ved hjælp af s. 102, hvorimod en forkludret sætning på s. 88 er forblevet uforståelig for nærværende anmelder). Hverken forfatter eller læser kan være tjent med en sådan udgiverstandard.

Af de foranstående bemærkninger vil det fremgå, at Jørgen Würtz Sørensens bog næppe vil komme til at stå som den definitive fremstilling af bondeoprørene 1438-1441. Men det er en vigtig bog, som betyder et væsentligt fremskridt i forhold til den tidligere forskning, og som vil være obligat læsning for enhver, der beskæftiger sig med det danske samfund i senmiddelalderen. Man kan kun beklage, at Würtz Sørensen ikke har kunnet føre fremstillingen op til at inkludere de sidste store, middelalderlige bondeoprør i Danmark under Grevefejden.

Michael H. Gelting

MERETE BIRKELUND: Troldkvinden og hendes anklager. Danske hekseprocesser i det 16. og 17. århundrede. Viborg, Arusia – Historiske Skrifter, 1983. 171 s., 16 ill., 11 kort. 100 kr. + moms og porto.

Hensigten med denne bog om de danske trolddomsprocesser i perioden fra reformationen til omkring år 1700 er at fremlægge det kildemateriale, der beretter herom, og at vurdere, hvad man kan uddrage heraf. Merete Birkelund hævder i indledningen, at der findes tilstrækkeligt mange hekseteorier, og at det, der mangler, er kildeundersøgelser. Alligevel opstiller hun selv en række teorier om årsagssammenhænge vedrørende betingelserne for forekomsten af trolddomsprocesser. Bogens overordnede – omend implicitte – teori er, at der ikke kan peges på en bestemt faktor, der betingede trolddomsprocesserne, men at en række forskellige forhold gjorde sig gældende, og nogle af disse redegøres der for i bogen.

Af praktiske grunde er foretaget to undersøgelser, der præsenteres sideløbende; for det første en generel undersøgelse, der baserer sig på trykt materiale (eksempelvis lokalhistoriske artikler), og som indbefatter 430 processer (hvilket må antages at være en væsentlig del af det samlede antal danske processer), og for det andet en lokalundersøgelse af forfølgelserne i tre jyske len med 26 processer.

Forfatteren har fundet det nødvendigt – til indledning – dels at give en kort introduktion til hekseforskningen (afsnit 2) og til forfølgelserne i det øvrige Europa (afsnit 3), dels at give en nærmere redegørelse for trolddomslovgivningen og andre bestemmelser af betydning for trolddomsprocesserne samt for retssystemets opbygning (afsnit 6). Hvad det sidste afsnit angår, forekommer eksistensen fuldt ud berettiget, og Merete Birkelund har formået at give en letfattelig redegørelse for et ellers umiddelbart vanskeligt tilgængeligt stof. Derimod kan tilstedeværelsen af de andre afsnit ikke siges at være ligeså indlysende nødvendig. I afsnittet

om hekselitteratur nøjes forfatteren således med at foretage en grov opdeling af litteraturen i to grupper, hvor der i den ene er blevet lagt vægt på at finde en entydig forklaring på processerne, mens der i den anden snarere gøres et forsøg på at knytte processerne til deres historiske sammenhæng. Omtalen af de enkelte værker er yderst overfladisk. Bogen – og læserne – havde nok været bedre tjent med, at dette afsnit var blevet omarbejdet og bragt i form af en annoteret bibliografi. I forbindelse med dette afsnit må man i øvrigt undre sig over, at der ikke her – eller i den i øvrigt fyldige litteraturliste – henvises til Jens Christian Vesterskov Johansens historiografiske oversigt, hvori der gives en meget udførlig præsentation af den nyere hekseforskning (Tavshed er guld. En historiografisk oversigt over amerikansk og europæisk hekseforskning 1966-1981, Historisk Tidsskrift, bd. 81, 1982, s. 401-423).

Afsnittet om forfølgelserne i det øvrige Europa virker lidt tilfældigt i opbygning og indhold, og oplysningerne heri kunne måske i stedet med held være bragt i noter i de relevante sammenhænge, da formålet hermed netop er at give læserne mulighed for at sammenligne de danske trolddomsprocesser med forfølgelserne i det øvrige Europa.

Herpå følger en nøje gennemgang af alle de kategorier af oplysninger, som findes i procesmaterialet, idet der dog forinden gives en redegørelse for processernes geografiske og kronologiske spredning og en analyse af sagsudfald og domspraksis. Oplysninger om de anklagede (køn, alder etc.) og om de personer, der anklagede dem, behandles i de følgende afsnit. Yderligere gives en redegørelse for indholdet af anklagerne, for de tilståelser der blev aflagt under tortur efter afsigelse af dødsdom, for forestillingerne om hvordan trolddom udøvedes samt for de situationer, der førte til trolddomsbeskyldninger. Afslutningsvis behandles eksistensen af henholdsvis en folkelig og en lærd tradition og trolddomsanklagens funktion.

Bogen forekommer sine steder at være »overdisponeret« – en opdeling i underafsnit bør tjene det formål at lette læsningen og ikke resultere i det modsatte. Ligesådan er disponeringen ikke alle steder lige hensigtsmæssig. Det ville f.eks. have været naturligt, hvis afsnit 8 (om dommene ved de forskellige retsinstanter og domspraksis) havde været indarbejdet i afsnit 6 (om retsgrundlaget) eller bragt i umiddelbar forlængelse heraf. Det må også siges at være et minus, at et af nøglebegreberne i forbindelse med danske trolddomsprocesser, nemlig trolddomsrygte, først behandles i et af bogens sidste afsnit, hvor det i alle tilfælde ville have været på sin plads med en redegørelse herfor i forbindelse med gennemgangen af de anklagedes karakteristika. Et stadigt – omend overkommeligt – irritationsmoment er, at forfatteren »af hensyn til læseligheden« har anbragt

alle de tabeller, som de forskellige afsnits konklusioner er baseret på, som bilag, eftersom gennemgangen i afsnittene er meget »tabelafhængig«.

En mere alvorlig konsekvens af en manglende gennemarbejdelse af fremstillingen ses i forbindelse med Merete Birkelunds forsøg på at rubricere henholdsvis anklager og tilståelser som udtryk for forskellige trolddomsforestillinger. Hun hævder nemlig, at »i anklagerne ser vi, hvad troldfolkene »medborgere« beskyldte dem for, altså et vidnesbyrd om den folkelige trolddomsforståelse. I tilståelserne ser vi, hvad forhørslederne (fortrinsvis præster og fogeder) spurgte troldfolkene ud om, altså et vidnesbyrd om den lærde, teologiske trolddomsforståelse« (s. 74). Baggrunden for denne påstand er, at der indholdsmæssigt er stor forskel på anklager og tilståelser. F.eks. var det centrale i anklagerne mod de formodede troldfolk, at de forvoldte skade på mennesker eller dyr, mens tilståelserne som regel vedrørte deres forbindelser til andre troldfolk og til Djævelen. Nu var der imidlertid det særlige træk i de danske tilståelser, at Djævelen optrådte som troldkvindernes tjener og blev mishandlet efter forgodtbefindende. Da dette jo harmonerer meget dårligt med Merete Birkelunds formodning om, at tilståelserne udtrykker en lærd, teologisk opfattelse – allerede Peder Palladius afviste i sin visitatsbog forestillingen om, at Djævelen skulle være troldkvindens tjener – føler hun sig foranlediget til at foreslå, at forestillingerne om en tjenende djævel er en folkelig opfattelse, som er blevet sammenkoblet med en lærd teori om, at man indgår en pagt med ham (s. 82).

Tilsyneladende er Merete Birkelund herefter kommet i tvivl om, hvorvidt man kan opdele materialet i henholdsvis en »folkelig« og en »lærd« kategori, hvorfor hun i sit opsummerende afsnit om den folkelige og den lærde tradition (15) skriver, at »naturligvis er denne skelnen skematisk, for det er ikke muligt at sætte vandtætte skodder op mellem en »folkelig« og en »lærd« verden. Der er tale om en gensidig påvirkning: den lærde trolddomsforståelse bygger videre på nogle folkelige forestillinger og den folkelige mening er også under lærd påvirkning« (s. 104). En konsekvens af denne konklusion må være, at det ikke er muligt at rubricere anklager og tilståelser som udtryk for henholdsvis en folkelig og en lærd trolddomsopfattelse. Fremstillingen ville have vundet i konsistens, hvis forfatteren havde omarbejdet de tidligere afsnit i overensstemmelse med sin seneste vurdering.

På trods af de nævnte indvendinger må udgivelsen af denne bog, der vedrører et af dansk historieforskningens nyeste felter, absolut hilses velkommen. Bogen lever op til intentionerne om at fremlægge det kildemateriale, der eksisterer om trolddomsprocesser, og den indeholder mange nyttige informationer (i denne forbindelse skal fremhæves, at der i

et bilag er givet referater af sagerne fra lokalundersøgelsen således, at læserne selv har mulighed for at danne sig et indtryk af materialets indhold og af, hvordan en trolddomsproces foregik). Blandt bogens kvaliteter skal også nævnes, at den tilbageviser en række af de i den senere tid så populære teorier om trolddomsforfølgelser – som f.eks. at de forfulgte var jordemødre eller den tids kvindeoprørere – som værende slet og ret myter, der ikke kan findes belæg for i datidens kildemateriale. Uanset om man blot vil have et rimeligt kendskab til de danske trolddomsprocesser, eller man vil arbejde videre med de problemer, der knytter sig hertil, er denne bog ikke til at komme udenom.

Dorthe Skadhauge

OLE FELDBÆK: Tiden 1730-1814. Danmarks historie bind 4, redigeret af Aksel E. Christensen, H.P. Clausen, Svend Ellehøj og Søren Mørch. Kbh., Gyldendal, 1982. 383 s. Ill. 260 kr.

Med et lille hop henover tidsrummet fra 1648 til 1730 er Gyldendals Danmarks historie – populært kaldet Universitetsdanmarkshistorien – nu nået frem til perioden 1730-1814. Det første bind i dette værk udkom i 1977 og omfattede tiden frem til 1340, det næste, der behandlede forløbet mellem 1340 og 1648, forelå i 1980, mens dette bind udsendtes i 1982. Det betegner sig selv som bind 4, mens den oprindelige plan, der blev meddelt i forordet til første bind, opererede med et bind 3, der skulle omfatte Danmarks historie fra 1648 til 1814. Man må som bruger af dette værk afgjort håbe, at det vil lykkes redaktionen at få bragt det samlede værk til en forholdsvis snarlig afslutning indenfor så omtrentligt de afstukne rammer. Det vil fremme overskueligheden, at værket ikke vokser ud over alle grænser, og det vil kunne bidrage til en mere ligelig vurdering af værkets enkelte dele, hvis værket som sådan bredt taget kan siges at afspejle forskningssituationen i et nogenlunde afgrænset tidsrum omkring år 1980.

Som eneforfatter af dette bind står professor, dr.phil. Ole Feldbæk. Han har haft en naturlig adkomst til at påtage sig og løse denne opgave. Ole Feldbæks egen forskning siden midten af 1960'erne ligger centralt i emne og tid, og han har på en række områder bidraget væsentligt til en bedre forståelse af vigtige sider af periodens danske historie. Oprindeligt med udgangspunkt i den egentlige økonomiske historie har han efterhånden udvidet sit forskningsfelt til i stigende grad at inddrage dansk udenrigspolitik, og han har senest taget fat på et af periodens mere

dramatiske højdepunkter – slaget på Rheden 2. april 1801. Ole Feldbæk har i lighed med, hvad andre forfattere i denne sammenhæng har gjort, haft lejlighed til at afprøve fremstillingen i form af stencilater, der er blevet anvendt og afpudset i forbindelse med forfatterens undervisning. Der kan næppe herske tvivl om, at denne fremgangsmåde er kommet den endelige fremstilling til gode i form af afklaring, opsamling af »løse ender« og pædagogisk tilrettelæggelse af både tekst og apparat. Af et samlet sidetal på godt 380 er i dette bind lidt over de 100 anvendt til forsknings- og litteraturoversigter, til præsentation af kilder, referenceværker og til den omfattende bogliste.

Da der er tale om et værk beregnet netop til undervisningsbrug og som vejleder til selvstudier, så kan det være på sin plads at opholde sig lidt ved den fjerdedel af bindet, der optages af udenværkerne. Det er anmelderens opfattelse, at Ole Feldbæk her har leveret en i mange henseender mønstergyldig præstation. Som trænet arkivforsker giver han (s. 15-19 og udførligere s. 317-28) en på en gang koncentreret og informativ skildring af arkivernes indhold vedrørende 1700-tallets danmarkshistorie. Uden at det skal opfattes som en kritik af andre, så er det måske her en fordel, at Ole Feldbæk har stiftet bekendtskab med arkivmaterialet på læsesalene ud fra konkrete forskningsopgaver. Hans behandling af dette materiale anskuer det så afgjort fra den historiske »forbrugers« synsvinkel – og det er det, der er behov for i denne sammenhæng. Også litteraturen om perioden 1730-1814 behandles indgående, idet han først (s. 19-28) præsenterer og drøfter de centrale kildepublikationer og »brede værker«. I de løbende forskningsoversigter tages der så undervejs stilling til litteraturen om enkelte sider af periodens forhold, og til slut opregnes referenceværker, kildepublikationer og relevante periodica. Bindet har som de foregående en afsluttende bogliste. Den optager her godt 33 sider mod næsten 80 til bind 2 og et par og fyrrer i første bind. Det er antagelig fornuftigt at holde igen på omfanget af disse lister. De er i sig selv jo ikke meget oplysende ved de blotte data, og allerede de forløbne år (dette skrives i oktober 1983) har lagt adskillige titler til, selv om forfatteren har været omhyggelig med at medtage arbejder under offentliggørelse.

Det fremgår af de indledende bemærkninger til omtalen af bindets »apparat«, at indvendingerne mod denne del af bindet er få i forhold til den informationsfylde, der præger det. Man kan dog studse over forfatterens et par steder gentagne omtale af manglen på kildemateriale af privat proveniens til 1700-tallets danmarkshistorie. Måske er der færre privatarkiver, erindringer, dagbøger m.m. end fra 1800-tallet, men hvordan i forhold til det foregående tidsrum? Og man må i forlængelse heraf overraskes over, at Ole Feldbæk hverken i boglisten eller andetsteds

omtaler de faktisk adskillige private kilder til 1700-tallets danske samfund, der blev offentliggjort i Memoirer og Breve, 1907-27. Blandt bidragene til denne periode kan man blot i flæng nævne Portrætmalerens dagbog (Hans Hansen), Blade af Rector Joh. Henr. Taubers Dagbøger, Efterladte Optegnelser af Generalfiskal P. Uldall m.fl. Når Ole Feldbæk s. 17 noterer, at de private godsarkiver generelt er dårligt bevaret for perioden, så forekommer hans vurdering også at behøve en modifikation, og det kan ske alene på baggrund af den af ham selv omhyggeligt omtalte landbohistoriske litteratur fra ihvertfald sidste del af århundredet. Hvad selve boglisten angår, så indebærer de mere end 30 sider, at nettet har været finmasket. Der er ikke vigtige eller centrale bidrag, der er glemt. Men man kan naturligvis spørge sig, hvorfor nogle af de bedste købstads-historier skal medtages, når ikke de tilsvarende bedste sognehistorier er anført. Troels G. Jørgensen er medtaget for et enkelt arbejdes vedkommende, og vel er hans bøger ikke morskabslæsning, men hans bidrag til Højesterets historie, om enevældens retsliv og om A.S. Ørsted kunne vel have været nævnt. Også Camillus Nyrop kan forekomme lidt overset med blot to titler.

Et enkelt indslag i Ole Feldbæks apparat til fremstillingen frister dog til bemærkninger af lidt mere principiel karakter. Der anføres undervejs og til slut et mindre antal utrykte arbejder, typisk hovedfagsspecialer i historie. Det er kun rimeligt og i overensstemmelse med almindelig (?) forskningsetik anno 1980'erne at anføre, hvad man faktisk har draget nytte af, f.eks. i forbindelse med studerendes specialeskrivning. Og det gør Ole Feldbæk naturligvis her. Men anmelderen tror næppe at tage fejl, når det fortrinsvis drejer sig om specialer, hvor forfatteren selv har været vejleder. Der er altså kun tale om et udvalg af specialer omhandlende perioden – dem Ole Feldbæk så at sige tilfældigvis kender som vejleder og eksaminator. Det skal ikke bebrejdes ham, at han ikke har gennemarbejdet diverse specialebibliotekers samlinger, men som det fremstår her i denne sammenhæng, så medtages altså nogle specialer (uden tvivl væsentlige bidrag), men ikke andre. Det giver uvilkårligt en (lille) skævhed, og der er yderligere spørgsmålet om »hensynet« til den specialeskrivende. At skrive et speciale er en ting – at publicere en bog eller en tidsskriftartikel en anden. Den første er underkastet en række formelle og uformelle begrænsninger og hensyn – i den anden situation er man på det frie marked i enhver henseende. Ved optagelsen her i denne sammenhæng indgår disse specialer nu i nogle sammenhænge, der kan have været utilsigtede fra de specialeskrivendes side, selvom jeg naturligvis er overbevist om, at Ole Feldbæk har fået de pågældendes accept af omtalen.

Det er ikke noget afgørende punkt, men når anledning nu er givet, så kan der godt tiltrænges en afklaring af de skal vi kalde det forsknings-etiske normer omkring referencer til og citering fra utrykte arbejder, typisk netop specialer. De indtager jo en mærkelig dobbeltstilling, på en gang private og ved de etablerede udlånsordninger samtidig offentlige.

Om bindets yderværker kun så meget mere, at man atter må beklage, at mulighederne for at illustrere i form af kort og grafer tilsyneladende ikke er blevet udnyttet i forbindelse med dette værk (jfr. HT 80 s. 102 og 82 s. 122). Vi får her det mest fortærskede udskiftningskort (Årslev), kapitelstaksterne og Poul Thestrups opgørelser over lønudviklingen i København. Med forholdsvis beskeden indsats kunne man her have illustreret de lokaladministrative grænser ved anvendelse af kortet over amtsinddelingen i Thomas Munck: *The Peasantry and The Early Absolute Monarchy*, 1979, s. 250f. (med plads til de indtrufne revisioner), og der kunne være opnået stor illustrativ virkning, hvis man her havde benyttet Anne Riisings skemaer over de lokaladministrative systemer fra Rapporten til det nordiske historikermøde i Uppsala 1974.

Fra bindets apparat til selve de godt 300 siders fremstilling af Danmarks historie fra 1730 til 1814. De foreliggende dele af dette værk har afspejlet en iboende konflikt mellem en fremstilling, der i mangt og meget har karakter af forskningsoversigt, og så en fremstilling af et givet tidsrum, der mere eller mindre fremstår som en syntese. Det giver de foreliggende dele af værket et uundgåeligt lidt uensartet præg, når henholdsvis 3 og 4 forfattere har skullet føje deres fremstillinger sammen og de ikke har valgt det samme greb om opgaven. Ole Feldbæk har været ene mand på den opgave at behandle tidsrummet 1730-1814, og heri ligger der umiddelbart en afgjort fordel. Han beklager i sin indledende oversigt over de generelle fremstillinger af tidens Danmarkshistorie, at »den lange fredsperiode« hyppigt har været opdelt i flere afsnit og uddelt til flere forfattere. Det gælder f.eks. Politikens danmarkshistorie med sit skel ved 1784. Ole Feldbæk anskuer denne lange fredsperiode – næsten hele det behandlede tidsrum – under de to hovedsynspunkter, at der netop var tale om en fredsperiode og at den var karakteriseret ved en generel vækst, ujævn og ikke mindst ujævnt fordelt, men ikke desto mindre gennemsyrende det danske samfund med den konsekvens, at det i 1807 eller 1814 – der kan fra forfatterens side spores lidt vekslende indstilling – var et andet samfund end i 1730. Ole Feldbæk har ved løsningen af denne opgave valgt »en absolut fremstillingsform, således at forstå, at fremstillingen giver udtryk for forfatterens fortolkning og opfattelse«, og han har henvist forskningsdiskussionerne til de respektive litteraturoversigter.

Denne holdning fra forfatterens side er medvirkende til at gøre hans fremstilling let læst. Ole Feldbæk beretter klart og nøgternt om de indsigter, han har erhvervet vedrørende det danske samfund i 1700-tallet, og hans erklæring om en absolut fremstillingsform skal ikke forlede nogen til at tro, at man vil støde på stærke domme eller skarpe formuleringer a la Arups danmarkshistorie. Ole Feldbæk har en afsluttende vignette om det danske samfund år 1814 – eller rettere 1820, hvis man nu skal holde sig til hans eget udgangspunkt hos Poul Martin Møller og N.F.S. Grundtvig – hvor han bevidst giver udformningen et sprogligt sving og opridses vuer bagud og fremefter. Men ellers fornemmer man undervejs gennem de 300 siders tekst en bestræbelse for afvejning og nuancering. Han bruger eksempler (f.eks. s. 228), men med måde, og man savner egentlig ikke i dette bind et personregister, for der optræder forholdsvis få personer i hans tekst. En meget ofte gentagen figur i hans disposition af de enkelte mindre afsnit udgøres af en indledning med en ret absolut konstatering, der derefter modificeres eller nuanceres. Når Ole Feldbæk f.eks. s. 205 oplyser, at »Det danske landbosamfund var i meget høj grad selvforsynende«, eller når han lidt længere fremme erklærer, at »Danmark var et kristent land«, så hedder det umiddelbart i de følgende linier, at naturligvis var landbosamfundet ikke totalt selvforsynende, men behøvede en række varer via byerne, og i det andet tilfælde, at der ved siden af/under kristendommen eksisterede en »broget og mangfoldig forestillingsverden med dybe rødder . . . osv.«.

Afvejningen gælder også i de afsnit, hvor Ole Feldbæk kommenterer og diskuterer den foreliggende forskning. Når der tales om, at dette eller hint værk ikke bringer »egentligt nyt«, så er det udtryk for det mest negative, han har at sige. Han er villig til at medgive Allan Madsens bog om tekstilproduktionens historie fra 1978 »opmærksomhed som et konsistent forsøg på at gennemføre en historisk-materialistisk analyse«, hvad der vist er mere, end mange af Allan Madsens ideologiske meningsfæller blandt historikere er indstillet på. »Overbevisende« og »tankevækkende« er betegnelser for arbejder, hvis resultater forfatteren ofte tilslutter sig og som afspejles i hans egen fremstilling, og man bør læse hans sprogligt forsigtigt udformede, men ikke desto mindre for hans egen fremstilling helt centrale indkredsning af nogle centrale positioner i studiet af det danske landbosamfund i 1700-tallet, således som de tegner sig ved 1980'ernes begyndelse (s. 188-89).

Ole Feldbæk koncentrerer sig i alt væsentligt om det danske kongerige, idet han indledningsvis i et særligt afsnit (s. 57-63) beskriver det danske monarki i 1700-tallet, herunder den danske konges oversøiske besiddelser. Edvard Holm valgte i sit storværk at behandle Danmark og Norge,

men Ole Feldbæk har som konsekvens af værket sigte som danmarkshistorie koncentreret *samfundsskildringen* omkring det kongeriske danske samfund, mens han, når det drejer sig om *staten* nødvendigvis må indbefatte hele monarkiet. Afgrænsningen kan dog ikke gennemføres ubetinget. I opgørelsen af bybefolkningen 1801 medregnes de nordslesvigske købstæder (s. 125), og når Ole Feldbæk omtaler befolkningstætheden i landdistrikterne, så medregnes ligeledes Nordslesvig (s. 127). Importforbuddet for udenlandsk korn 1735 omtales for dets virkninger, ikke blot i Danmark, men også i Norge (s. 149), og oprettelsen af universitetet i Kiel og dets rolle i det behandlede tidsrum beskrives (s. 238). Der er næppe nogen endegyldig løsning på dette problem, at samfund og stat ikke dækker hinanden, men gennemgående må Ole Feldbæks afvejning og afgrænsning fremstillingen igennem forekomme rimelig og dækkende.

»De materielle vilkår prægede grundlæggende det enkelte menneskes liv, og levevilkårene i det danske samfund i det 18. århundrede var afgørende bestemt af udviklingsforløbet i Europa – befolkningsvæksten, prisstigningerne og de storpolitiske konjunkturer«. Det er (s. 228) en af forfatterens typiske absolutte formuleringer, der indleder afsnittet om tro, viden og holdninger. Sammen med indledningens præsentation af væksten som et gennemgående tema i forfatterens behandling af tidsrummet (s. 13–14) antyder det noget afgørende om Ole Feldbæks mere grundlæggende forestillinger bag denne fremstilling. Han placerer sig med udsagn som disse som en historiker med en materialistisk historieopfattelse – hvad der som bekendt ikke er det samme som en marxistisk! Den karakteristik, som allerede Knud Fabricius gav i 1938 (Fortid og Nutid XII, 1938 s. 157) af »Den for Tiden mest yndede Fremstillingsform af et historisk Tidsafsnit synes at være den, først at gøre rede for den økonomiske Udvikling, derpaa at opbygge den politiske Historie og den almindelige Kulturhistorie paa dette Grundlag«, kan også siges at gælde for Ole Feldbæks behandling af tidsafsnittet fra 1730 til 1814. Men han går ikke videre, således som Fabricius gør det ved at beskrive sin samtids historikers tilbøjelighed til så »endelig at sætte Aandskulturen som øverste Etage paa Huset«. Det er en danmarkshistorie uden fremstilling af udviklingen i kunst og litteratur – Holberg omtales et par gange som politisk forfatter og som eksempel på, at troen på eksistensen af overnaturlige væsener var almindelig udbredt, men ikke som komedieforfatter. Man kan også sige, at videnskabens historie er udeladt, med mindre man vil se den korteligt skitseret i indledningen til kapitlet om »Tro, viden og holdninger«. Det er i den henseende karakteristisk, at Christian VI's omfattende – og vel reelt for statens økonomi betydningsfulde – bygge-

virksomhed ikke omtales. Ole Feldbæk følger her den linie, der tegner sig i de foregående publicerede bind, hvor »åndskulturen« for nu at tale med Knud Fabricius også inddrages i det omfang, den knytter sig til lovgivning, til institutioner, der har en bred berøring med samfundet som kirke og senere skole, og som især i Ole Feldbæks periode til den begyndende offentligheds mere institutionelle former.

Ole Feldbæk indleder sin egentlige fremstilling af tiden fra 1730 til 1814 med en karakteristik af det danske samfund omkring 1730, hvor behandlingen af landbruget og landbosamfundet indtager en fremtrædende plads. I en række hovedkapitler belyses statsmagt og øvrighed, staten og samfundsudviklingen, der kan siges at fungere som et overordnet afsnit i forhold til behandlingen af landbosamfundet (til 1807) og bysamfundet (også til 1807), mens det før omtalte kapitel om tro, viden og holdninger har en lidt mere selvstændig karakter. Forholdet til udlandet trækker forløbet tilbage til 1720 og fører frem til 1807, hvorefter Ole Feldbæk i et afsluttende kapitel om krigen 1807 til 1814 også behandler dennes indflydelse på samfundet, jfr. den foran omtalte afgrænsning af kapitlerne om land- og bysamfund.

Ole Feldbæks behandling af det danske monarkis forhold til udlandet er som venteligt stramt disponeret og meget læseværdigt som den første, samlede skildring af emnet siden Edvard Holm. Med en let farve af mere samfundsvidenskabelig terminologi og synsmåde føres fremstillingen frem gennem de skiftende udformninger af dansk neutralitetspolitik, hvor Ole Feldbæk tillægger den fra dansk side førte linie et hovedansvar for konflikten i 1801, men frikender den for Danmarks inddragelse i den europæiske storkonflikt i 1807 (s. 286). Også i fremstillingen af den økonomiske politik mere specielt er forfatteren forskningsmæssigt på hjemmebane, og hans behandling inddrager udmærket i form og synspunkter og delresultater den efter hjemlige forhold blomstrende forskning i dansk økonomisk historie i 1700-tallets sidste halvdel (f.eks. s. 207, hvor Anders Monrad Møllers disputats indarbejdes). Men også Ole Feldbæks behandling af de sider af periodens historie, hvor han ikke bygger på egen forskning og dokumenteret »interesse« er fyldig, velafvejet og forskningsmæssigt ajourført. I en så gennemarbejdet tekst, som der her er tale om, er fejlene eller unøjagtighederne få og uden betydning i forhold til den informationstæthed, der præger Ole Feldbæks fremstilling. Han kan s. 85 og umiddelbart derefter s. 86 først sige om Rentekammeret, at det hovedsagelig beskæftigede sig med opkrævningen af skatter efter 1780, hvorefter det korrekt anføres, at landvæsenssagerne var kommet tilbage til det – dog først i 1773, og ikke 1770, som det anføres. Jens Arup Seips bekendte studie over den opinionsstyrede enevælde indarbejdes naturlig-

vis af forfatteren, men det forekommer anmelderen, at han s. 69 og igen i en lidt anden form s. 239-40 tilbagedaterer den til midten af århundredet, mens Seip koncentrerer sig om 1780'erne (efter regeringsskiftet), og hans eget materiale faktisk først dokumenterer begrebet som veldefineret og almindelig udbredt i 1790'erne. Når det postuleres, at skoleloven af 1814 i modsætning til loven af 1739 havde »held« med sig, bl.a. fordi gårdmændene ikke blot kunne bære det nye skolevæsen økonomisk, men »samtidig erkendte den, at skolen og dens undervisning nu tilgodeså dens egne samfundsbevarende interesser«, så er det nok at gå lige vidt nok. I sin sammenfatning af situationen 1814 noterer forfatteren, at godsejer og gårdmænd havde lukreret af udviklingen (under landboreformerne), og at dette måtte betales af landbosamfundets »største befolkningsgruppe – husmændene og landarbejderne . . . med økonomiske, sociale og retlige afsavn«, så er Ole Feldbæk her – også i forhold til sin egen tidligere fremstilling – for unuanceret og til dels upræcis. Netop her kunne han være gået lidt dybere ind i en diskussion af den generelle vækst og velstandsstigning, han indledningsvis præsenterer som periodens »resultat«.

Når Ole Feldbæk både i sin indledning og i denne afslutningsvignet taler henholdsvis om »grundlæggende ændringer« og et »i mange henseender . . . nyt land og nyt samfund«, så kan man i hans delkonklusioner undervejs nok finde udsagn, der modificerer forestillingen om den dybtgående, om ikke ved radikale midler tilvejebragte, forandring. Han bemærker som afslutning på sin behandling af ret og retfærdighed (retsplejen havde vel været en bedre overskrift), at der trods forskellige reformer var tale om forholdsvis få og overfladiske ændringer, og han stiller direkte 1683 og 1814 på niveau i forhold til et givet fremtidsmål omfattende et samfund med lighed for retten. I sin diskussion af det økonomiske udviklingsforløb i Danmark i 1700-tallet omtaler han datidens økonomi som sektoropdelt, først og fremmest i relationerne mellem hovedstadssamfundet og agrarsamfundet, og han konkluderer, at det trods regeringernes erklærede politik siden 1730 ikke var lykkedes at integrere de, som det udtrykkes, båseopdelte systemer (s. 120). En begrænsning i rækkevidden af »fornyelse« kommer ligeledes til udtryk i hans givetvis korrekte betragtninger over den både socialt og geografisk afgrænsede optagelse af oplysningstidens tankegods, hvor forfatteren peger på den urbaniserede middelklasses øvre lag (og vel også den egentlige overklasse?). I flere af værkets afsnit kan man finde tilsvarende forbehold, når det gælder virkeligt, dybtgående forandringer, og Ole Feldbæks skildring i udviklingen indenfor fattigforsorgen kan læses som en faktisk forringelse (s. 183). Det må modstilles Ole Feldbæks ihvertfald

implicitte udsagn om fornyelsen som en positiv faktor. Det er en af de få svagheder ved denne skildring og ved Ole Feldbæks disposition, at han ikke i sin afslutning så at sige griber tilbage til sin indledning og benytter lejligheden til at fundere over, hvorfor man for dette tidsrum må konstatere en forskelligartethed – til dels også modsatrettethed – i de forløb, forfatteren beskriver.

Det er en anmelders traditionelle forpligtelse at være kritisk og fremhæve de forhold, der forekommer den pågældende mindre tilfredsstillende. Denne forpligtelse har også nærværende anmelder accepteret, men de forskellige kritiske bemærkninger må ikke overskygge, at Ole Feldbæk på meget tilfredsstillende vis har løst den opgave, der er stillet ham og som han har stillet sig selv. Han har med sit bind af danmarkshistorien skabt et fortrinligt grundlag for undervisning og studier i periodens historie. Ole Feldbæk har ført fremstillingen ajour, han har nænsomt rensset ud i historieskrivningens arvegods, når det gælder 1700-tallet til fordel for en strukturering af perioden omkring centrale materielle, økonomiske og sociale faktorer i samfundsudviklingen i et samspil med en statsmagt, hvor atter udviklingstendenser og strukturer træder frem på bekostning af personer og de velkendte mere dramatiske begivenheder. Der kan naturligvis tænkes andre udformninger af periodens danmarkshistorie, men man har vanskeligt ved at rette afgørende kritik mod de valg, Ole Feldbæk har truffet med den netop foran anførte indvending som undtagelse.

Ole Feldbæks bind har gjort det umiddelbart lettere at undervise i 1700-tallets danske historie på uddannelsessystemets højere og højeste niveauer. Hans fremstilling giver den studerende og forskeren et fortræffeligt værktøj i hænderne, og man kan konkludere, at de intentioner, der har ligget bag iværksættelsen af dette værk som helhed for dette afsnits vedkommende er blevet fuldt indfrie.

Claus Bjørn

OLE H. CHRISTENSEN (udg.): *Storlandbrug under omformning. Uddrag af danske godsforvalterbreve 1784-1792.* København, Landbohistorisk Selskab, 1982. 335 s. Ill. 4 kort. 100 kr. (medlemmer 80 kr.).

Landbohistorisk Selskab har i de seneste år forsøgt at gå utraditionelle veje i udgivelsen af kilder til 1700-tallets landboreformer. Først var der Thorkild Kjærgaards stærkt kommenterende og analyserende udgave af Reventlows hoveribetænkning (1980), og nu følger denne samling af

danske godsforvalterindberetninger, hvor man er gået i modsat retning og stort set har ladet kilderne tale for sig selv. Udgiveren Ole H. Christensens indledning på ialt 44 sider indeholder en redegørelse for bogens sigte samt en yderst kortfattet og lidet problematiserende skildring af landbosamfundets omformning i 1700-tallets anden halvdel. Efter en beskrivelse af godsforvalterens rolle som varetager af den ofte fjerntboende ejers interesser, følger en oversigt over de 5 behandlede godser, og indledningen afsluttes med en kort redegørelse for de valgte udgivelsesprincipper. De 5 brevsamlinger, som udgør bogens følgende knap 300 sider, hidrører fra forvalterne på de to sydvestsjællandske godser Holsteinborg og Fuirendal, Korselitze på Falster samt Sostrup ved Grenå og Skjern mellem Randers og Viborg. Holsteinborg og Fuirendal lå til grevskabet Holsteinborg. Indberetningerne fra de to gårde er stilet til ejeren Heinrich von Holstein. Korselitze hørte til det i 1766 afhændede falsterske ryttergods. Godset erhvervedes i 1768 af J.F. Classen, der beholdt det til sin død i 1792. Indberetningerne herfra er stilet til Classen med undtagelse af nogle få breve til Classens agent i København. Endelig Sostrup og Skjern, der lå til det jyske grevskab Scheel. Indberetningerne fra disse to godser er stilet til forskellige medlemmer af familien Scheel. Bogen afsluttes med en ordliste og et navneregister.

Med denne kildesamling er dele af et stort og lidet kendt materiale fra reformperioden blevet gjort let tilgængeligt. Bag indsamlingen og redaktionen af disse godsforvalterindberetninger ligger en betydelig arbejdsindsats og en uhyre vanskelig redigeringsproces af det omfattende materiale. Så meget desto mere beklageligt er det, at bogen ikke lever op til de krav, man må stille til en kildeudgave. Ole H. Christensen har været stillet over for det vanskelige kompromis mellem ønsket om et bredt komparativt sigte og de tekniske begrænsninger for publikationens omfang. Det fremhæves indledningsvis (s. 11, jfr. s. 42), at udgivelsens formål er at vise dels dagligdagen på godset og godsadministratorens holdninger til de centrale problemer, dels at henlede opmærksomheden på godsforvalterbrevene og deres anvendelsesmuligheder. Hvad det sidstnævnte formål angår, havde præsentationen af dette kildemateriale næppe krævet en så stor bog. En komparativ analyse af indberetningerne havde sikkert givet mere. Man må håbe, at udgiveren med sit erhvervede kendskab til materialet vil få lejlighed til dette, om ikke andet, så for at give læseren mulighed for at bedømme, hvad den $\frac{3}{4}$ af stoffet, som her er udeladt, indeholder af relevans til bogens første formål. Det helt centrale problem ved denne bog er nemlig uigennemskueligheden i de udvalgte uddrag. Det er både vanskeligt at se, hvor der er skåret væk, og ikke

mindst hvad der er skåret væk. De opstillede udvalgskriterier og selektionsprincipper (s. 40f) er temmeligt intetsigende. Eneste håndfaste oplysning er her, at alt i alt er kun 25% af materialet fra de 5 gårde 1784-92 gengivet. Når det f.eks. som selektionskriterium nr. 1 lyder, at »alle oplysninger vedr. hovedgårdsdriften og landbrugsarbejdet i almindelighed [er] medtaget«, medens det som pkt. 3 fremhæves, at der »er foretaget et begrænset udvalg af oplysninger vedr. fæstegodset, udskiftninger, byggearbejder m.v.«, må man nok undre sig over, hvorledes udgiveren har båret sig ad med at skille disse ofte sammenhængende forhold fra hinanden. Som sidste selektionskriterium fastslås, at der »undertiden« er medtaget udtalelser, der kan kaste lys over forvalterens holdninger og selvforståelse«. I betragtning af denne bogs ovennævnte første formål, skylder udgiveren i høj grad læseren en nærmere redegørelse for, hvilke holdningstilkendegivelser han da har udeladt. Denne redegørelse findes imidlertid ikke, og det er derfor umuligt på baggrund af de situationsbestemte glimt, man får af personligheden bag ved de ofte tørre indberetninger, at danne sig noget billede af administratorens mere generelle holdning til reformperiodens centrale problemer.

Læserens tiltro til, at en systematisk bearbejdelse af kilderne har styret denne bog, bliver yderligere svækket, når man betragter udvalgskriterierne. Som pkt. 1 fremhæves, at »ved breve forstås . . . indberetninger«. Det er måske nok forståeligt, at man i bogens undertitel har kaldt disse indberetninger for det muligvis mere salgsfremmende begreb breve; men titlen er vildledende, da det centrale netop er, at det gengivne stof kun omfatter de informationer, som »forvalteren ifølge sin instruks er forpligtet til at sende« ejeren, »mens alle øvrige breve, private eller forretningsmæssige, ikke kommer i betragtning«. Vigtigheden af som pkt. 2 at fremhæve, at materialet skal være »fyldigt og fremkomme med en vis frekvens gennem hele den udvalgte periode«, samt pkt. 3, at indberetningerne skal stamme fra samme person gennem hele tidsrummet, er ikke tydelig, og tager man dette bogstaveligt, behøver man blot at gå til de to første samlinger for at se, at ingen af delene er overholdt: Fra Holsteinborg mangler der indberetninger fra andet halvår 1787 og hele 1788, og fra Fuirendal mellem maj 1787 og oktober 1788. De manglende indberetninger hænger sammen med et forvalterskifte de to steder. Ganske vist overgår forvalteren fra Fuirendal, A. Lange, til Holsteinborg; men da bogens disposition er således, at man først møder Lange på Holsteinborg fra 1788 til 1792, og dernæst vender tilbage til ham på Fuirendal i perioden 1784-87, bidrager denne uheldige disponering kun til yderligere usikkerhed. I andre samlinger savnes også korrespondanceregelmæssighed, uden at det kan afgøres, om dette skyldes lakuner i materialet (evt.

at ejeren opholdt sig på den pågældende gård) eller bortredigering. F.eks. slutter indberetningerne fra L. Jespersen på Sostrup uden nogen forklaring allerede i april 1791. De øvrige 3 udvalgskriterier melder indlysende almindeligheder, som at »adressaten er den andetsteds boende ejer, der er interesseret i godsdriften«, og at forvalteren »må være kompetent«.

Uden inddragelse af det originale materiale kan denne kildeudgave næppe anvendes i forskningsmæssig henseende. Forskellige muligheder for sammenligninger opfylder måske nok det komparative sigte med at udgive 5 samlinger. Men selv om det er muligt ad denne vej at få oplyst, at vejret stort set var ens i hele landet: f.eks. de enslydende klager over den hårde vinter 1785 (s. 54, 114, 187f og 278), eller at kvægpesten i 1790 ramte Sydsjælland og Falster hårdere end Midtjylland (s. 71ff, 224ff, 268 og 301), sidder man tilbage med en konstant usikkerhedsfølelse overfor de gengivne tekster. Til dels hænger dette sammen med, at man savner korrespondance den anden vej, fra ejer til administrator (et problem, der lades helt uomtalt i bogen), men først og fremmest skyldes usikkerheden de manglende oplysninger om hvad, hvor meget og hvor, der er bortredigeret.

Retfærdigvis fremhæves det tidligt i indledningen (s. 12), at dette ikke er »en kildeudgave i gængs forstand«, og det fremgår videre, at bogen også henvender sig til et bredere publikum end den professionelle historiker. Men det er spørgsmålet, om de gennemgående ret tørre og ofte trivielle indberetninger fra de her behandlede godser svarer til den almindeligt interesserede læsers ønske om »spændende og inspirerende læsning«. I så henseende er undtagelsen Korselitizes farverige forvalter Hans Smidth. Ifølge hans egne beretninger synes han at have været stillet over for nogle ualmindelig »opsætsige knægte« og stridbare husmænd og bønder, der allieret med »een skielm og een stor karnallie« af en lokal præst (s. 210) ikke blot tillod sig gentagne gange at gå til København for at klage over hoveribyrdene til Reventlow og Colbjørnsen, men endog truede den stakkels forvalter på hans liv. End ikke da Smidth giver de mest »uskionsomme bønder« prygl ved i bogstaveligste forstand at smække »dem jordebogen i hovedet« (s. 212), stopper deres klager. Tværtimod frygter han »daglig for deres voldsomme overfald«, hvilket dog kun har formået Classen til at befale »om føyelighed mod bønderne« (s. 216–17). Denne langvarige strid mellem godsadministrator og de omgivende bønder og husmænd, der optager hovedparten af de her gengivne indberetningsuddrag, er yderst underholdende og spændende læsning. Men alligevel svigtes den almindeligt interesserede læser. Ud over ordlisten og indledningens få noter er bogen blottet for henvisninger til litteratur, der kunne hjælpe den forudsætningsløse læser til at se flere

af de i indberetningerne berørte forhold omkring godsdrift, hoveriprotester, udskiftning m.v. i en større sammenhæng. J.F. Classen f.eks. er jo ingenlunde en ukendt person i Danmarkshistorien, ligesom problemerne på Korselitze behandles flere steder, bl.a. i C. Nyrops store Classenbiografi fra 1887 (s. 236ff).

De fremførte kritiske bemærkninger skal dog ikke fordunkle den kendsgerning, at de gengivne forvalterindberetninger fra 5 danske godser på flere punkter yder et værdifuldt bidrag til den mere nuancerede opfattelse af reformperioden, der efterhånden er ved at slå igennem. For den almindelige læser er det dog spørgsmålet, om man ikke havde gjort bedre i at indskrænke udgivelsen til en mere fyldig gengivelse af Hans Smidths indberetninger, der tilmed fremhæves som den korrespondance, der »bedst lever op til denne publikations intentioner« (s. 33). Dette ville måske også have gjort et kort indholdsreferat af det udeladte stof overkommeligt at udarbejde. Omvendt havde den professionelle læser måske været bedre tjent med en dybtgående komparativ analyse af det omfattende materiale. Den analyse, som historikeren næppe vil være i stand til at gennemføre på grundlag af de her publicerede uddrag.

Niels Peter Stilling

SØREN MØRCH: Den ny Danmarkshistorie 1880-1960. Billedredaktion
KNUD RYG OLSEN. Kbh., Gyldendal, 1982. 428 s.

Søren Mørch havde nok så godt kunnet kalde sin bog »Det ny Danmarks historie«. Han søger jo at give en totalskildring af vor samfundsudvikling fra den tid, da kampen for dagligt brød endnu var en fast og dominerende faktor i almindelige folks liv, og frem til nutidens grundvilkår – at »faren for at komme til at lide fysisk nød – uanset hvordan man teede sig – blev mindre end chancen for at vinde den store tolv i tipning« (som det hedder side 402 med en af forfatterens festlige utilbørligheder). Den faktisk valgte titel »Den ny Danmarkshistorie« stiller naturligvis andre krav m.h.t. originalitet i synsmåde, vurdering og arbejdsmetode. De opfyldes ikke bare ved den overraskende disposition i en ganske lang stribe af ræsonnerende oversigter over sektorale udviklinger, der følges hele vejen 1880-1960, – eller ved anvendelse af mere afslappede udtryksformer og bevisførelsesregler (som kendt i vore nabofag) – eller ved et stort opbud af kætterske og »uartige« men sjældent ganske nye tolkninger af hændelser og trends. Jeg skal her efterprøve, om bogen lever op til sådanne forventninger, men forinden kort opridse dens indhold og type.

Hovedlinjen i Danmarks Historie fra 1880 til 1960 er ifølge Mørch, at industrialiseringen betingede, ja fremkaldte en støt og stærk forøgelse af produktionen og den materielle levestandard; derved – og desuden – udløste den flere andre afgørende ændringer i vore leveforhold, samlivsmønstre og tankeformer: urbanisering, stordrift og organisationsdannelser – funktionspecialisering i erhvervsliv, forsorg og styrelse – afpersonalisering og kommercialisering af tilværelsen uden omkring kernefamilien – udbredelse af bykulturens abstrakte, foranderlige samfundssyn og menneskevurdering, med basis først i borgerskabets rigide stands- og rolleseparation, senere i de urbaniserede arbejderfamiliers mere egalitære og afslappede livsmønstre, der sluttelig sejrede helt med reklamen og massemedierne.

I modsætning til vor tids røde, blå og grønne salonmasochister nærer Mørch ingen tvivl om, at denne udvikling i sin helhed og på næsten alle konkrete punkter indebar mægtige forbedringer af folkets livskvalitet. Han understreger, at sejren over fattigdommen ikke bare betød at livet blev mindre kort, slidsomt og spartansk – det indebar (eller betingede?) også nedbrydning af mangfoldige retsregler, moralforskrifter og tabuforestillinger, der indskrænkede glæden, friheden og livsudfoldelsen i det gamle samfund. Fremskridtene udsprang af produktionens teknologi og organisation over en bred front, båret frem af de mange tusinders flid og dygtighed. Erhvervslivets og kapitalens stormænd har spillet en ret tvivlsomt rolle, uden for deres egne felter dog ikke nogen stor rolle, bortset fra »højkapitalismens« korte sommer 1914-22. Men fremskridtene i vore levevilkår er heller ikke skabt af hverken fagforeninger, folkebevægelser eller politikere, indrømmes det klart og åbent – en indsigt, der jo har været gængs blandt fagfolk, men normalt dølges diskret i fremstillinger af folkeligt tilsnit. Det hedder, »at arbejderklassens organisering var et resultat af den forbedrede levestandard«, og »at den skal betragtes som et bevidsthedsfænomen« (s. 99). Og senere: »Interessemodsætningerne mellem samfundets medlemmer opstår ikke i den politiske institution og de opløses eller forliges heller ikke der« (s. 191).

Bestemmende for bogens tilsnit og emnefelt er også sigtet mod et bredt publikum, der indebærer en frisk sprogtone og en vis slentrende essayistisk fremstillingsform samt tilbageholdenhed med både metodiske problemer og dokumentation (stort set begrænset til en elleve siders litteraturoversigt bagi). »Socialhistorie« kan man kalde det, fordi det meste handler om folks ressourcer og forbrug af varer, tid og omhu, deres relationer til andre mennesker på arbejdet, i familien og udadtil, med synsvinkler »nedefra«. »Kulturhistorie« rammer også godt, fordi forfatteren særligt har interesseret sig for de gængse opfattelser af hvad der er

nødvendigt, moralsk, smukt og normalt i menneskers behandling af sig selv og andre. Både landbrug, industri/håndværk samt handel/transport får hver en snes sider tekst, men det er særligt de deraf skabte klassesdelinger, arbejdsroller og miljøer, der interesserer. Og behandlingen af politik, der foregår i to særlige kapitler samt mange spredte indskud, tager snarere sigte på former og funktioner i »det politiske liv« i almindelighed end på lovgivningsarbejdet og partipolitikkens historie gennem perioden. Snarest genkender man da det grundmønster, som adskillige amerikanere har brugt til at skrive en »History of American Civilization« – en totalhistorie bygget ud fra forfatterens personlige og nutidige skøn over, hvilke forhold, der spillede en rolle i folks tilværelse i en vis periode. Selv om Mørch som omtalt har og udtaler en bestemt forklaring på ændringerne, er det ikke den, som han problematiserer eller nærmere udvikler gennem bogen.

Den består som antydnet af en lang række forskelligt formede kun delvis samordnede træk af vor *Welt von Gestern* og dens gradvise omformning mellem 1880 og 1960. De 400 sider, hvoraf en fjerdedel optages af et prisværdigt varieret og ikke-fortærsket billedstof, giver en forbavsende righoldig mosaik med mange glimt af sider af livet og samfundet, der ellers overses eller isoleres i totalfremstillinger af dette format – elektriciteten, sprogets udvikling, renovation og kødkontrol, politisk protektion, fængselsvæsen, reklamevirkninger, bønnemøder, påklædningsvaner, måltider, tjenestepigevilkår, synet på børneopdragelse, onani, sindssyge, kønsforskelle, arvelighed, døden o.s.v. Mange af bogens fortjenester hviler netop på, at Mørch selv har truffet sine valg, og at han gennemgående har set og skrevet med åbent sind, ubesværet af konventionelle ideer om, hvilke sammenhæng, tingene skal ses i, hvilke spørgsmål det ikke nytter at stille, og hvilke svar de fleste ønsker at høre.

Det spørgsmål, der her må stilles, er om Mørch ved denne fremgangsmåde har givet den sine læsere et billede, der som helhed er sandt, klart og sammenhængende. Problemer med sandheden har bogen for det første i sin anden halvdel, der navnlig handler om folkekultur, dannelse, hverdagsliv, familie og moral. De generalisationer, vi møder her, falder pænt ind i det nu etablerede almene indtryk af det højborgerlige eller senviktorianske samfund, som vi altid behandler med en blanding af nedladende bedreviden, nådesløs latterliggørelse og moralsk forargelse. Overensstemmelsen er desværre ikke tilfældig, for Mørch bygger tilsyneladende på samme grundlag som vore tv-serier, teaterstykker og romaner d.v.s. stort set bare impressionistisk nærlæsning af netop sådanne reklamer, billedopsætninger, vejledninger og udtalelser, der umiddelbart kan vække eftertidens nyfgenhed, moro eller afsky, fordi de afviger fra

vore egne udtryksformer. Dette er som bekendt en overordentlig gyngende grund at befærde, fordi netop mangelen på klart formulerede regler for både udvalg og tolkning af det overleverede gør det ret umuligt at undgå cirkelslutning tilbage til vore medbragte forestillinger, der herved ikklædes falsk autoritet. Faghistorikerens opgave må være den stik modsatte – at problematisere de kendte forestillinger og underkaste dem (og logiske alternativer) systematiske falsifikationsforsøg. Ellers burde vi selvfølgelig straks og helt vige pladsen for journalistiske kronikører, der i en håndvending kan levere et lynkursus i serien »brush up your stereotypes«.

Som eksempler kan nævnes: Side 262 f. læser vi, at der før århundredskiftet fandtes en fremherskende tro på dybe biologisk betingede forskelle mellem forskellige menneskeracer i henseende til karakter og intelligens. I mit eksemplar af Nordisk Conversations-Lexicon bind III (1860) hedder det side 100 om »Folkeslagene« bl.a. »Forskjellighederne imellem Folkeslagene gaar heller ikke i væsentlig Grad ud paa Aandens høiere Egenskaber. I denne Henseende opdages tvertimod en saa stor Liighed, at alle Folkeslag vise sig t.Ex. modtagelige for den samme religiøse og politiske Oplysning«. Og sammested, at »De Nationer, som vi maae indrømme den høieste Fuldkommenhed, og som tillige formere sig stærkest, ere de meest blandede«. Hvilket jo er det stik modsatte af Mørchs påstand. Den kan selvfølgelig ikke tilbagevises med et sådant citat – men den kan heller ikke tages alvorligt, så længe den ikke ses baseret på systematisk og kritisk udvælgelse og læsning af de mest relevante kilder. Inden for samme emneområde noteres, at Mørch meget hastigt (s. 361 jfr. 389) gør troen på erhvervede egenskabers arvelighed til del af en konservativ etik eller højreorienteret ideologi. Mig bekendt har kun to politiske trosretninger haft stærke og ensformede meninger om dette spørgsmål her i landet – nemlig nazisterne, der netop svor til »blodet« og den biologiske arv, og kommunisterne, der en tid gjorde nedarvelse af ind- og tillærte evner og holdninger til en progressiv mærkesag. Sagen er vel, at disse indsigter vendes og bruges af demagoger efter behov. Historikere bør ikke gøre ligeså.

Som led i sin almindelige tro på, at kernefamilien op mod 1960 var på vej til at blive »funktionstom« og overflødig i materiel forstand (jeg husker det nu ellers, som om vi havde nok at gøre, når vi kom hjem til to små børn) hævder Mørch s. 315, at den almindelige modstand mod skolebespisningen omkring 1948 skyldtes husmødrenes kamp for at »dokumentere deres eksistensberettigelse« og ikke »miste endnu et greb om familien«. Jeg kan meddele fra egen erindring, at den nævnte fremgangsrige kamp mod institutionaliseringen havde sit udspring

blandt børnene. Forstandige læsere vil med rette finde, at grundlaget for begge påstande er svagt og løsagtigt.

Et tredje eksempel er: »Den almindelige opfattelse før Freud var, at kvinder ikke havde seksualitet medmindre de var blevet forført« (s. 312), og at »Det mandsdominerede landbrugssamfund stemplede alt vedrørende forplantning og kønsliv som laverestående ja urent« (s. 311). I mit føromtalte Nordiske Conversations-Lexicon fra 1860 omtales ingen sådan forskel, og mit »Allers illustrerede Konversationsleksikon«, der ikke var skrevet for professorer og heller ikke nævner Freud, siger, at »Kønsdrift . . . findes hos alle organiske Skabninger . . . Hos Mennesket opstaar den ved Pubertetens (Kønsmodningens) Indtræden . . . hos Kvinden tidligere end hos Manden . . .« (bind III, 1908, s. 492). Selv om adskillige af de romaner, jeg har læst fra samme tid, peger i samme retning, skal jeg ikke hævde, at dette var den fremherskende mening. Men den støttedes af mange, alt for mange til at Mørch – uden i øvrigt at forsage en stileffekt som at kalde herrernes spadserestok for et fallossymbol (s. 382) – bør viderebringe den fladtrådte moro over bedstemors snerperi, hvis skjulte underbudskab er, at sand viden, fornuft og harmoni først er opnået under vor egen oplyste samfundsform . . .

Disse og adskillige andre kulturhistoriske, eller om man vil mentalhistoriske generalisationer bliver ikke mindre problematiske ved at Mørch alt for ofte undlader en rimeligt præcis identifikation af tid, sted og subjekt. Det er altid et meget vanskeligt emne at behandle forsvarligt, men en historiker, der vil lade det indtage en så central plads i fremstillingen, må fastlægge både kildematerialet og metoden til at tolke det. Mørch synes at nære en sund og rigtig interesse for f.eks. annoncerne, men han benytter dem kun eksemplarisk og vælger i sidste ende at bruge massemedierne og reklamen som årsager til folks tanker snarere end som afspejlinger af dem. Der skabes ingen vej i det vanskelige terræn.

Der er også problemer i det mere konkrete stof, hvor man finder oplagte fejl. Således, at regeringen Deuntzer faldt på Albertis pryglelov (s. 152), at regeringen Estrup-Ingerslev med vilje bremsede jernbanebyggeriet til 1894 (s. 109), at lovfæstelse af mæglingforslaget i Kanslergadeforliget var en hjælp til arbejdsgiverne (s. 179) m.v. Jeg skal nærmere gå ind på fire punkter, der spiller en væsentlig rolle for fremstillingens helhed.

Husmandsbruget var ikke, som det hævdes side 36 karakteriseret ved at familiemedlemmerne måtte arbejde for andre for at ernære sig – som det ses hos Warming (Danmarks Statistik 1913, s. 196ff.) og mange andre. Bogen har overhovedet, i sin afbildning af landbosamfundet i meget mørke farver, overset den opstigning mod en menneskeværdig

tilværelsesform for titusinder af fattige, som lå i udviklingen af det moderne husmandsbrug i mejeridriftens tidsalder. Så det er netop ikke rigtigt at sige, at »de folk, der ikke var gårdejere, faldt i to store grupper, tyende og daglejere« (s. 52). Og bl.a. derfor er det også svært at acceptere Mørchs meget håndfaste fiksering af hele landbopolitikken på klassepræmisser – og resultatet af at »gårdejeren overtog regeringsmagten« i 1901 o.s.v. Eet sted går hans fod helt igennem isen – nemlig s. 37 da han spinder en ende over konflikten mellem gårdejere og godsejere i Estruptiden som bestemt af forskelsbehandling i jordskatterne – den var nemlig blevet ophævet med »hartkornsegaliseringen« (Lov af 20. juni 1850). Trådene mellem materiel egeninteresse og partipolitik var også dengang mere spegede end det kunne læses af »Social-Demokraten«. Mørch indser, at konflikten mellem land og by var nok så stærk i 80erne som klasse modsætningerne senere blev det (s. 135) – men hvorfor så ikke tage det næste skridt med og spørge om det overhovedet drejede sig om interessekonflikter, der styrede politikken?

Det er ihvertfald forkert at hævde, at manglende toldbeskyttelse, udsprunget af landbovældet, i væsentlig grad hæmmede udviklingen af dansk industri, der endda »Efter 1894, hvor priserne steg . . . gik bag af dansen« (s. 62). Men ifølge de foreliggende beregninger af Svend Aage Hansen (Økonomisk vækst i Danmark II s. 226 ff.) steg den danske industris bruttofaktorindkomst (målt i 1929-priser) 1865-75 med 93% (mens priserne steg d.v.s. beskyttelsen under vægttoldsatserne faldt), 1875-85 med 40% (mens priserne faldt), siden med 75 á 80% i hvert af tiårene 1885-95, 1895-1905, 1905-15, da priserne først stabiliseredes og siden steg moderat. Væksten var altså kraftig og solid, upåvirket af toldbeskyttelsens moderate niveau (gsntl. 10-15% a.v.) og upåvirket af dens variationer over tid. Toldloven af 1863 kunne heller ikke være et stykke agrarisk klassepolitik, da den var vedtaget af et rigsråd og en regering domineret af embedsmænd. Den var også – som forgængerne siden 1797 – opbygget og opretholdt på den almene forståelse, at det danske erhvervsliv – og størsteparten af de danske industrier som dele heraf – kun kunne udvikles rigtigt som led i en tæt arbejdsdeling med omverdenen. Denne sandhed illustreres når man følger vækstprocenterne for industriens bruttofaktorindkomst i faste priser videre gennem tiden: Fra de 75-80% pr. tiår før 1914 faldt tallet til 39% i 20erne under de vekslende import- og valutaforhold, til 36% i 30erne under afspærring og depression, hvorpå man nåede godt 50% i 40erne og 50erne, men hele 85% i 60erne under den store handelsfrigørelse i Europa. Mørch har ikke rigtigt sans for dette forløb, skønt han jo ellers fremhæver industriudviklingen som udviklingens hoveddrivkraft. Han falder endda for fristelsen

til at fremhæve 30erne med deres tilløb til statsstyring. Men selv om Ole Hyldtoft og andre har vist, at der også var lyspunkter og nybrud i 30-erne, var helhedsbilledet mørkt, som det også fremgår af de førnævnte tal.

Mørch tillægger eksplicit landets lidenhed en væsentlig indflydelse på dets udvikling, og han peger også på de vigtige civilisatoriske påvirkninger der kom til os ude fra – efter 1945 hovedsageligt fra U.S.A., tidligere bl.a. fra Tyskland (hvis dominans dog ingenlunde var så klar og vedvarende som han hævder flere steder s. 224, 227, 276). Som materialist burde han nok i højere grad have betonet de meget konkrete sider af vore forbindelser med udlandet – indførsel og udførsel af varer, arbejdskraft, kapital, teknologi som hovedforudsætning for forløbet. Så kunne vi til gengæld have undværet de 20-30 siders behandling af dansk forsvars- og neutralitetspolitik, besættelsen, retsopgøret og NATO, thi her tager forfatterens personlige indtryk og meninger helt overhånd.

Bl.a. i forbindelse med besættelsestiden giver bogen oplysninger om reallønsudviklingen, der heller ikke kan betragtes som rigtige. Mørch skriver at arbejdernes realindkomst faldt som følge af pariføringspolitikken 1925-26, til fordel for landbruget – at den steg i 30erne, men faldt mere end andre befolkningsgruppers under besættelsen (s. 130, 132f., 222, 230). Dette strider klart mod tidligere fremstillinger, således oplysningerne i Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen »Dansk socialhistorie« VI s. 177 og 361, bd. VII s. 31, 41ff. Sidstnævnte må idag betragtes som udgangspunkt, og oplysninger i anden retning må ske i kritisk dialog hermed under påpegnig af alternativt talgrundlag eller alternativ tolkning.

Vigtigere for bogens hovedlinjer er dog nok den påstand, at »husmænd, landarbejdere, dag- eller ugelønnede i byerne . . . i tiden før 1920 . . . sultede« (s. 317 jfr. flere andre steder). Hans Chr. Johansen skriver (delvis ud fra Poul Thestrups undersøgelser) at det gennemsnitlige forbrug af både kalorier og proteiner allerede i 1700-tallets København lå over sultegrænsen, og at levnedsmiddelforsyningen derefter blev noget mere rigelig og varieret, mens reallønnen fordobledes 1820-1870 (Dansk Socialhistorie 4, s. 213ff., jfr. 192f.). Og Jørgen P. Christensen m.fl. andre har jo vist, at selv om arbejdstiden i industrien faldt med halvanden time om dagen (før nogen kunne frygte den russiske revolution, som Mørch anser for banebrydende på dette punkt), skete der alligevel igen godt og vel en fordobling af reallønnen mellem 1870 og 1911 (»Lønudviklingen inden for dansk håndværk og industri 1870-1914«, s. 210-16). Uanset hvordan Mørch søger at dække sin effektfulde generalisering med alle begrebers relativitet, er det umuligt at forlige påstanden om sult som et massefænomen med en firedobling af reallønnen fra et niveau der ligger

over sultegrænsen. En nærmere læsning af forbrugsundersøgelsen 1909 viser også dette (Stat. Medd. 4-40-1, 1912). Forbruget for de 99 faglærte og ufaglærte arbejderfamilier i provinsbyer på gsnrl. 1442 kroner svarer efter de priser, der opgives sammesteds og i Statistisk Aarvog 1910ff., godt og vel til de varemængder, som rationeringen i 1948 tildelte familier med to større børn og et mindre. Folk sultede på ingen måde i 1948, så lidt som i 1945, da ernæringseksperter og modstandsmanden professor Rich. Ege udtalte, at ernæringssituationen var udmærket, nærmest bedre end i de rigere tider før krigen. Og de 99 arbejderfamilier repræsenterer udmærket den brede befolkning omkring 1909. Som undersøgelsen anfører, må man med en vis periodisk arbejdsløshed antage, at en typisk årsløn uden overtid kun ville være 1080 kr. (d.v.s. små 150 kr. lavere), men til gengæld hjembragte hverken hustruen, børnene eller mandens overarbejde i disse »pristalsfamilier« noget nævneværdigt beløb. Og selv om manden havde drukket sig godt fuld hver dag med f.eks. tre bajere og en hel flaske brændevin, havde det kun kostet 220 kroner om året og ikke indebåret nødvendigheden af at spare på ernæringsrigtig mad, husleje, varme, skat, forsikringer eller andre nødvendige udgifter.

Meningen med denne indvending fra min side er ikke at afvise, at mange mennesker (især de ubeskæftigede og landarbejderne) levede meget fattigere i 1909 end vi kender til nu, men at understrege, at set i et længere historisk og i et videre geografisk perspektiv var danskeres levestandard ved århundredskiftet i almindelighed et meget langt stykke over eksistensminimum. Selv om mellemkrigstiden som omtalt indebar en vis stagnation også på dette punkt, kan man godt med Mørch tale om hele dette århundrede som een lang fremgangsperiode. Men set i et længere perspektiv var vort samfunds opstigning fra bundløs fattigdom – dets spring fra underudviklingens onde cirkel og den malthusianske fælde (som vi nok hører for lidt om) – klart på vej i 1800-tallets slutfase. Ja ved nærmere eftersyn må man nok konstatere, at hovedbetingelserne for vækst, velfærd og et civilisatorisk fremskridt var tilstede flere årtier før 1880: vi havde fået et nogenlunde pålideligt og kompetent forvaltnings- og retssystem, relativt rationel organisation af landbrug, handel og transport, begyndelsen til en levedygtig industri, en læsekyndig og ganske aktiv befolkning og flere andre af de basisfaktorer, som u-lande stort set må undvære også her ved slutningen af det 20. århundrede.

Det kan være et bekvemt pædagogisk trick at lade Danmark fremstå som et u-land for netop hundrede år siden, men det er ikke sandt. Vor økonomi var forlængst kommet i bevægelse hen imod et højere niveau, væsentligst baseret på udviklingen i landbruget og integrationen i den dynamiske europæisk-nordamerikanske økonomikreds. Mørchs Dan-

markshistorie er materialistisk i sit grundsyn, men den giver ikke nogen forklaring på de økonomiske sammenhænge i vækst- og industrialiseringsprocessen. Bl.a. fordi også periodiseringen derved bliver svag og uklar, kommer man da til at savne en nærmere funktionel sammenhæng mellem de observerede holdnings- adfærds- og samlivsmønstre på den ene side og produktions- og indkomstudviklingen på den anden. Vi lades ikke i tvivl om – men har vel på den anden side heller ikke i forvejen været i tvivl om, at der er en sammenhæng mellem de nævnte udviklinger. Men vi kommer ikke meget nærmere til sammenhængens art og styrke end spredte common sense observationer af den naturlige sammenhæng mellem knappe ressourcer, store indkomstforskelle, streng opdragelse, hårde straffe og aflåste spisekamre.

Disse sammenhænge mellem produktionsform, levestandard, socialstruktur, moral, kultur og viden, der vel er den egentlige genstand for en civilisationshistorie, kan ikke nås med en så formløs behandling. Eksempelvis er det ret umuligt her at skelne den komponent, som ligger i udviklingen af videnskabens, elitens og befolkningens indsigt i naturen og menneskelivet, fra de ønsker og interesser, der udgår fra bestående produktions- og fordelingsmønstre. Søren Mørch forkaster kronologien som fast ramme for analysen af en dynamisk udvikling uden at sætte nogen anden model i stedet. Derfor har han ikke skabt en historisk syntese, der berettiger ham til brug af titlen »den ny Danmarkshistorie«.

Utvivlsomt vil nogen mene, at denne omtale skyder gråspurve med kanoner og utidigt fremhæver svaghederne i det metodiske grundlag og den aktuelle informationsværdi. Men forfatteren og forlaget bærer i så fald en meget stor del af skylden, fordi det ikke er blevet klargjort, hvad bogens nærmere sigte måtte være – en første indføring for store børn eller ældre voksne, en hurtig oversigt for forsømte studenter, supplerende interessant aftenlæsning for alment dannede? Jeg har fundet det rigtigt her at give så megen oplysning om indholdet, at folk nogenlunde klart kan se, at der er meget bogen ikke kan bruges til.

Men sjo er den nu alligevel.

Niels Thomsen

KIRSTEN GEERTSEN: Arbejderkvinder i Danmark. Vilkår og kamp 1924-1939. SFAH Skriftserie nr. 13. Kbh., 1982. 398 s., ill. 150 kr. (120 kr. for medlemmer).

I kølvandet på den nye kvindebevægelse i begyndelsen af 70'erne fulgte

nogle år senere de første kvindehistoriske specialer og udgivelser.¹ Det er karakteristisk for denne første kvindehistoriske forskning, at dens emnekreds er *arbejderkvinder* og specielt de arbejderkvinder, der var de første til at *organisere sig* i slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede. Det var kvinder, der skilte sig ud fra mængden, og det var kvinder, der opponerede mod i hvert fald det kapitalistiske samfund og ofte også mod mandsvældet.

Dette emnevalg skyldes flere forhold. Den nye kvindebevægelse forholdt sig ligesom studenterbevægelsen til marxismen og til den marxistiske kvindeteori og dens praktiske konsekvenser i partier og fagforeninger. Det var fra arbejderkvinderne, at kritikken af det bestående samfund måtte udgå. Når de studerende eller universitetslærerne ikke selv opfattede sig som arbejdere, så kunne de nærme sig arbejderkvinderne ved at forske i dem og hale dem frem af glemslen for at pointere, at kvinderne også havde været med og måtte være med.

Den *kapitallogik*, som gik sin sejrsgang på universiteterne i midten af 70'erne, har derimod ikke været voldsomt mærkbar i den kvindeforskning, som fandt sted på de historiske institutter og nærmest slet ikke eksisterende på Historisk Institut på Københavns Universitet.² For den kvindehistoriske forskning har været empirisk orienteret og meget lidt teoribevidst. Snarere samlede interessen sig om den form for *ideologikritik*, der består i at udrede Marx' og Engels' kvindeteori og dens videreudvikling af specielt Clara Zetkin og Alexandra Kollontai – for at undersøge afstanden mellem en sådan teori og eksempelvis det danske socialdemokratis og DKP's teori og praksis.³ I slutningen af 70'erne skete der imidlertid et brud med den hidtidige tematisering, idet arbejderkvinder-

¹ Bente Rosenbeck og Tinne Vammen har i »Arbejderkvinderne bliver synlige« analyseret 70'ernes kvindehistoriske arbejder, se Fremad og aldrig glemme. Ti års forskning i arbejderbevægelsens historie. Status og perspektiver. SFAH Skriftserie nr. 11, 1981.

² Signe Arnfred og Karen Syberg (red.): Kvindesituation og kvindebevægelse under kapitalismen. Nordisk Sommeruniversitets Skriftserie nr. 4, 1974 – var kapitallogisk i sin tilgang, og værket satte sit tydelige præg på 70'ernes kvindeforskning.

Kapitallogikken kan også spores i de to trykte specialer: Birte Broch: Kvindearbejde og kvindeorganisering. Kvinder i konfektionsindustrien 1890-1914. SFAH Skriftserie nr. 6, 1977 og Kirsten Geertsen: Arbejderkvinder i Danmark 1914-24. SFAH Skriftserie nr. 5, 1977.

³ Hanne Caspersen: Oppositionen inden for Kvindeligt Arbejderforbund 1925-38. En undersøgelse af Arbejderkvindernes Oplysningsforening og den revolutionære fagopposition i Kvindeligt Arbejderforbund. Speciale v. KU, 1976.

Annelise Hansen og Ulla Kleisdröff: Den tidlige kvindelige socialistiske arbejderbevægelse 1871-78. Udvikling og teoridannelse. Opgave v. KU, 1976.

Annelise Hansen og Ulla Kleisdröff: De kvindelige tobaksarbejdere i København 1871-1900. En undersøgelse af kvinders stilling i forhold til produktion, lønorganisering og kampformer. Speciale v. KU, 1978.

nes liv uden for produktionen, i *reproduktionen* eller i hjemmet blev inddraget.⁴ I den retning var *Kirsten Geertsens* speciale fra 1977 *Arbejderkvinder i Danmark 1914-24* udtryk for nytænkning, idet hun forlod det rent organisationshistoriske til fordel for en helhedsopfattelse af arbejderkvinders liv, som både indeholder produktion og reproduktion.⁵ Denne intention viderefører hun i sin seneste udgivelse fra 1982 om arbejderkvinder i mellemkrigstiden. Denne udvidede forståelse for, hvad en arbejderkvindes liv består af, er blevet fulgt op af en række kvindelige historikere.⁶ Opfattelsen af, at et kvindeliv altid består af reproduktion og ofte også af produktion, har siden holdt sig i forskningen. Kvinders liv ses nu som et skæringspunkt mellem produktion og reproduktion. Beskæftigelsen med reproduktion eller intimsfære betød i hele den historiske kvindeforskning – ikke kun for faget historie – en teoretisk orientering dels i retning af offentlighedsteoriene, dels i retning af forsøg på at diskutere forholdet mellem kapitalisme og patriarkat i relation til kvindeundertrykkelsen. Det betød således også en kredsen omkring bevidsthedsmæssige fænomener og deres materielle forankring.

I løbet af de sidste 3-4 år er der endvidere sket et *skift i temavalg*. Nu samler interessen sig om andre lønarbejdergrupper: lærerinder, sygeplejersker, kontordamer, d.v.s. de grupper, som sent udviklede en lønarbejderbevidsthed. Det er samtidig også kvindegrupper, som forskerne lettere kan identificere sig med end med arbejderkvinderne. Men ikke blot nye lønarbejdergrupper er blevet forskningsobjekter. Det gælder også *anonyme* kvinder som tjenestepiger og husmødre, som ikke har udmærket sig i offentligheden og alene af den grund ikke tidligere har været synlige i historieskrivningen.

Skyldes skiftet i temaer og (i mindre grad) i metoder nu bare modestrømninger, eller ligger årsagerne dybere? I svaret kommer man ikke udenom den tyske kultursociolog Ulrike Prokops forfatterskab med hendes kobling af produktion og reproduktion og hendes politisering af kvinders hele liv, der har givet nye identifikationsmuligheder i kvinde-

⁴ Birte Broch og Lis Højgaard har i »Mellem arbejderbevægelse og kvindebevægelse« analyseret de første kvindehistoriske specialer og udgivelser omhandlende perioden 1870-1920, se *Historievidenskab* nr. 16, 1978. Disse arbejder udforsker netop ikke reproduktionen i hjemmet.

⁵ Kirsten Geertsens: *Arbejderkvinder i Danmark 1914-24*. SFAH Skriftserie nr. 5, 1977.

⁶ Birgitte Possing: *Arbejderkvinder og kvindearbejde i København ca. 1870-1906*. AUC Serie om kvindeforskning nr. 2, 1980. Birgitte Geisler m.fl.: *Fagbevægelse og kvindeliv. Analyse af et forbunds varetagelse af kvinders interesse i produktion og reproduktion fra århundredskiftet til 30'ernes krise – belyst gennem Dansk Tekstilarbejderforbund*. AUC Serie om kvindeforskning nr. 8, 1981. Else Knudsen og Ruth Nissen: *Da arbejderkvinderne blev mødre. Disciplineringen af de danske arbejdere til forsørgere omkring 1900*. *Historievidenskab* nr. 21, 1980.

forskningen.⁷ Det er blevet legitimt i den kvindelige historikers selvforståelse at historisere en nutidig oplevelse af kvindeundertrykkelsen, at se kvinders liv som en helhed og se de konflikter og potentialer, der er i et kvindeliv. Kvindebevægelsen har gennem sit slogan: det private er politisk, pilleret ved politikbegrebet, og kvindeforskningen er fulgt efter ved at politisere det private.

Dette skal ikke tolkes som om, der er lutter enighed blandt kvindeforskere om denne helhed. Langtfra! Der er således uenighed om det politiske formål med forskningen. Den norske sociolog Kari Wærness skelner mellem *elendigheds-* og *værdighedsforskning*.⁸ Denne sondring har vundet genklang i den samfundsvidenskabelige og historiske kvindeforskning. Hun karakteriserer den første kvindeforskning som elendighedsforskning, fordi den kun omhandler kvindeundertrykkelsen og kvinders mangler, og mener at tiden er inde til at anlægge et positivt syn på kvinders situation, nu da gennemsnitsselendigheden er beskrevet. Min indvending er her, at kvinders historie hverken skal gøres til elendigheds- eller værdighedshistorie, men at det er kvinders *virkelighed*, der skal analyseres – så vidt som teori, metode og materiale muliggør dette. En form for værdighedsforskning er den forskning, der pointerer ligestilling mellem kønnene. Man taler ikke så meget om undertrykkelse som om mandens og kvindens komplementære roller og deres gensidige afhængighed af hinanden. Værdighedsforskning har vind i sejlene i øjeblikket. Der er åbenbart et behov for positive kvinde billeder og identifikationsmuligheder i historie.

En langt dybere uenighed ligger latent i nyreligiøsitetens opdukken i kvindeforskningen. I øjeblikket kan der skimtes en polarisering, fremprovokeret af ekstremer som gudindebevægelsen, der introducerer en anden form for helhedsopfattelse i kvinders liv gennem en fornægtelse af den »mandsskabte dualisme« til fordel for den »kvindelige holisme«.⁹

Som det måtte være fremgået, eksisterer der hverken én kvindevidenskab eller én metode. Der er også delte meninger om ønskeligheden heraf.¹⁰ Det er heller ikke så entydigt, hvad kvindeforskning eller kvindehistorie er. Enigheden rækker til, at genstandsområdet er kvinder. Men flere argumenterer for, at det også drejer sig om forskning *af* kvinder og *for* kvinder, hvorved de sonderer skarpt mellem den kvindelige og den

⁷ Ulrike Prokop: *Kvindelig livssammenhæng*, dansk oversættelse. Randers, GMT, 1978.

⁸ Kari Wærness: *Kvindeforskningens dilemmaer*. Information 6.6. 1979.

⁹ Lene Sjørup: *Du er gudinden*. København, Hekla, 1983.

¹⁰ Ikke mindst i det svenske »Kvinnovetenskaplig tidskrift« har der fundet en livlig videnskabssteoretisk debat sted. Se især nr. 1 fra 1980.

mandlige videnskab. En konsekvens af dette kan være en udskillelse af særlige forskningsmiljøer eller institutter for kvinder.

Kirsten Geertsen har i modsætning til de fleste kvindelige historikere en tilgang, der er præget af kapitallogikken, omend hun allerede i sit speciale fra 1977 forholdt sig kritisk over for de dele af den politiske økonomi, som angår husarbejde. Hun placerede sig som nævnt også blandt dem, der så kvinders liv som en helhed af produktion og reproduktion. Dette ses endnu tydeligere i hendes bog *Arbejderkvinder i Danmark. Vilkår og kamp 1924-1939*. Men hun lader ikke til at være inspireret af den Prokopske tendens. I hvert fald henviser hun ikke til Prokop eller til andre kvindehistoriske teorier overhovedet. Hun forholder sig således heller ikke til Kari Wærness' målsætning, men hun giver i sit arbejde husmoderen ny værdighed.

I det *teoretiske* afsnit gør KG rede for sin egen opfattelse af husarbejds politiske økonomi, og hun gennemgår den internationale og nationale debat om husarbejde. Endvidere diskuterer hun forholdet mellem kapitalisme og patriarkat (s. 2-38). Her ser hun kapitalen som den stærkeste, idet patriarkatet må vige eller omformes efter kapitalens behov (s. 35). Hun bidrager ikke med en særskilt diskussion om patriarkat, men væver den ind i diskussionen om husarbejdet. I England og USA har der i højere grad end her i 70'erne været ført en teoretisk diskussion om husarbejde. Debatten, der har forholdt sig til begreber hentet fra den politiske økonomi, kan groft opdeles i dem, der ser husarbejdet og husmoderens arbejde som havende *brugsværdi* og dem, der ser husarbejdet og husmoderens arbejde som *værdiskabende*, evt. *merværdiskabende*.¹¹ I Danmark er det foruden Peder Lærke Nielsen¹² primært KG, der har bidraget til denne diskussion. Hendes tese er, at husarbejdet (og her taler hun om arbejderfamilierne) er en *værdiskabende vareproduktion*, at den menneskelige arbejdskraft er en vare, og hvis man accepterer det, må man deraf logisk slutte, at arbejdskraften som en hvilken som helst anden vare skal fremstilles et sted, og at den kræver en regulær arbejdsindsats, en produktionsproces at fremstille. Samtidig understreger hun, at det ikke er merværdiskabende arbejde, fordi det ikke er en kapitalistisk vareproduktion (s. 3-4). KG gør dermed op med forsørgerideologien, idet

¹¹ Her skal blot som eksempel på de første nævnes Jean Gardiner: *The Role of domestic Labour* og Margaret Coulson m.fl.: »Women and the Class Struggle« – begge i: *New Left Review* nr. 89, 1975; og som eksempel på de sidste: Dalla Costa and Selma James: *The Power of the Women and the Subversion of the Community*, 2. udg., 1972 og Wally Secombe: *Housework under Capitalism*. *New Left Review* nr. 83, 1973.

¹² Peder Lærke Nielsen: *Arbejdskraftens reproduktion og reproduktionsform*. En rapportserie fra Sociologisk Institut nr. 1, Kbh. 1979.

hun vil hævde, at kvinden er blevet *betalt* af sin mand, fordi hun har fremstillet hans arbejdskraft: »Skal man forstå arbejderkvindernes historiske muligheder for at klare sig ved hjælp af det eneste, de har at klare sig med: deres arbejdskraft, nytter det ikke at ty til et uholdbart forsørgerbegreb for at forklare deres overlevelse. Kun fordi husarbejderen skaber værdi, som realiseres ved salget af den vare – *hans* arbejdskraft, hun har fremstillet, er det muligt for hendes mand at betale hende« (s. 38).

KG's teori er konsistent, men den er efter min mening ikke uangribelig. Når kvinden sørger for mandens mad, tøj, at der er rent og opryddet omkring ham, når hun sørger for, at hjemmet er et aflastnings- og opladningssted inden næste arbejdsdag, så reparerer hun arbejdskraften, hun holder den ved lige, så han kan gå på arbejde næste dag. Husmoderens arbejde er et samfundsnødvendigt arbejde, for så vidt som arbejderen ikke kan sælge sin arbejdskraft uden denne reproduktion af arbejdskraften. Men det er og bliver en konstruktion, at hævde, at kvinden fremstiller en vare, nemlig mandens arbejdskraft. Efter min opfattelse udspringer KG's teoretisering af husarbejdet af et ønske om at opprioritere det husarbejde, kvinderne udfører. Det benægter hun dog i et politisk efterskrift til sin bog (s. 392). Hun påstår, at hun synliggør husarbejdet mest muligt gennem sin teori. Det er oplagt, at synliggørelse af husarbejdet er nødvendigt for at indfange kvindernes hverdag. Men det betænkelige er *ligestilling af husarbejde og erhvervsarbejde*. Jeg kan godt sætte mig ind i, hvorfor KG gerne vil slå fast med syvtommersøm, at husmødre udfører et stykke arbejde, og at det bør accepteres som nødvendigt arbejde. Men opnår man ikke det samme ved at se husarbejdet som samfundsmæssigt nødvendigt arbejde og så synliggøre det gennem at forske i det? Selv om kvinden får husholdningspenge af sin mand til gengæld for det arbejde, hun udfører for ham, er hun alligevel økonomisk afhængig af ham. Det er politisk vigtigere, at hun er afhængig af sin mand og af ægteskabsinstitutionen, end at hun får udbetalt penge. Endelig kan man også kritisere KG for, at hun med sin teori ikke afslører, hvad der er strategien for kvinders liv. Skal kvinder arbejde ude eller hjemme? Eller begge steder? Skal husarbejdet samfundsmæssiggøres eller skal mand og kvinde dele arbejdet? Disse spørgsmål ligger begravet i teorien, men KG stiller dem ikke.

Til trods for teoridannelse om husarbejde er KG's arbejde imidlertid overordentlig *empirisk* orienteret. Hidtil har der ikke været en samlet fremstilling af arbejderkvindernes historie i mellemkrigstiden. Den, der i sin emnekreds nærmer sig mest KG's, er »Kvinden i Samfundet«, red. af Kirsten Gloerfelt-Tarp, udkommet første gang i 1937, anden udgave er

fra 1953. Den omhandler dog ikke kun arbejderkvinder, men alle kvindegrupper, og den opfylder ikke de krav, historikere vil stille til årsagsforklaringer og emnets historiske placering. Med KG's bog har vi fået en egentlig *grundbog* til kvindehistorie i mellemkrigstiden. Ganske vist primært om arbejderkvinder, men specielt den grundige gennemgang af lovstof indeholder generel kvindehistorie. Den er lige ved at være en egentlig *håndbog*, hvis det ikke havde været for dens uoverskuelighed, den tyngende dokumentation i selve fremstillingen og manglen på et register. Den fyldige indholdsfortegnelse opvejer ikke denne mangel. Men hvis man er tålmodig, får man faktisk meget nyt at vide i den næsten 400 sider lange bog.

Det empiriske afsnit falder i 3 dele: arbejderkvindernes vilkår i håndværk og industri, i hjemmet og endelig i det politiske og kulturelle liv. Endvidere forsøger KG at trække kvindernes reaktion på vilkårene frem. Jeg vil især fremhæve hendes kortlægning af udviklingen på det kvindelige arbejdsmarked og i de mest betydningsfulde kvindebrancher: beklædnings- og tekstilindustrien og nærings- og nydelsesmiddelindustrien, hvoraf det fremgår, at kvindernes udearbejde var en forlængelse af de indlærte pigefærdigheder. Vigtigt er det også, at KG punkterer myten om, at alle arbejderkvinder, også de gifte, havde lønarbejde. På baggrund af officielt statistisk materiale konkluderer hun, at i 1940 solgte 18-20% af de gifte arbejderkvinder deres arbejdskraft, mod 10-12% i 1930 (s. 50). Dette understreger to vigtige forhold: at kvindearbejdet steg trods krisen, men at det ikke var det normale, at gifte kvinder arbejdede. Som jeg vil vende tilbage til, var der nok flere gifte kvinder med lønarbejde, end det fremgår af statistikken, men tendensen er klar: de fleste arbejderkvinder var fortrinsvis husmødre. I afsnittet om husmødrene er der fokus på *lovgivningen* omkring ægteskabsinstitutionen, fødsler og aborter, således at husmoderens rettigheder og rammerne for hendes arbejde fremstår tydeligt. På det lovgivningsmæssige område har KG været det hele igennem, rigsdagsdebatterne inklusive, således at vi eksempelvis omkring svangerskabsloven af 1937 bliver klogere på vedtagelserne og intentionerne bag dem (s. 312-319).

Både i lovgivningen og på arbejdsmarkedet blev kvinderne opfattede som *forsørgede*. Som omtalt plæderer KG for, at kvinden, hvadenten hun var husmor eller lønarbejder, forsørgede sig selv gennem sit arbejde.

Det *materiale*, som KG benytter, består først og fremmest af en omfattende statistik. I tilsyneladende kønsneutrale tabelværker er der kønsspecifikt stof, det gælder også i lovgivningen. Litteraturlisten opregner en lang liste over anvendte tabelværker (erhvervs- og folketællinger), statistiske efterretninger og meddelelser, betænkninger og love. Det er

virkelig et imponerende stort stof, KG har haft fingrene i og formidlet i sin bog. Men hun bruger statistikken for ukritisk og stiller for få spørgsmål. Det gælder særligt i bedømmelsen af omfanget og arten af kvinders erhvervsarbejde. I folke- og erhvervstællingerne findes naturligvis kun det registrerede arbejde. Men der er begrundet formodning om, at især gifte kvinder havde løst og uregelmæssigt arbejde, som heller ikke blev opgivet til skattevæsenet. Dette er KG godt klar over (s. 39), men det får ikke konsekvenser undervejs. Jeg er ikke i tvivl om, at normen var, at manden arbejdede ude, og kvinden arbejdede hjemme, men jeg mener, at KG undervurderer det udearbejde, som var nødvendigt i forbindelse med mandens arbejdsløshed, sygdom eller død eller i andre situationer, hvor det enten var umuligt at leve for mandens løn, eller hvor man havde et ønske om en højere levestandard.

Et andet eksempel på manglende problematisering er spørgsmålet om og i givet fald i hvilken udstrækning, kvinder fungerede som arbejdskraftreserve i mellemkrigstiden, ikke mindst under den økonomiske krise. Vi får at vide, at der både absolut og relativt kom flere kvinder i arbejde (s. 50), vi får også at vide, at i 30'erne var kvindernes arbejdsløshed mindre end mændenes (s. 27), bl.a. fordi regeringen støttede hjemmemarkedsindustrien, som var kvindeindustrier (s. 47 og s. 128). Men dette diskuteres ikke nærmere. I dag sættes der ofte lighedstegn mellem krise og kvindearbejdsløshed, således at krisen rammer kvinder, fordi de er kvinder. Det var altså ikke rigtigt i 30'erne (og er det heller ikke i dag!).

KG skriver i indledningsafsnittet: »At komme på sporet af forskellige grupper arbejderkvinders reaktion på de forhold, der blev budt dem, vil blive en væsentlig del af undersøgelsen« (s. 1). I undersøgelsen holder KG dog ikke fast ved denne målsætning. I overskrifterne bruges den bestemte form: arbejderkvinderne, men kun undtagelsesvis er flere grupper repræsenteret. »Arbejderkvindernes Oplysningsforening« (AO), som var en faglig opposition i »Kvindeligt Arbejderforbund«, samlet omkring afd. 5 bliver talerør for arbejderkvinderne, af og til sat op imod den ret betydningsløse socialdemokratiske klub (et modstykke til AO) og i enkelte tilfælde »Kvindeligt Arbejderforbund«. Både metodisk og indholdsmæssigt er det en svipser. AO er glimrende til at kontrastere både regeringens og »Kvindeligt Arbejderforbunds politik«, men AO dækker ikke arbejderkvindernes holdninger, kun de mest aktive og de oppositionelle, som var et meget lille mindretal. Således postulerer KG også om arbejderkvinderne i sammenfatningen: »Arbejderkvinderne tog kampen op på mange fronter. Så mellemkrigstidens arbejderkvindehistorie er også historien om store arbejderkvinde-gruppers faglige og politiske indsats. Om arbejderkvindernes ufattelige humør, deres omsorg for

børnene, for hinanden og for klassen. Deres tro på at det kunne nytte at gøre oprør mod deres vilkår, nytte at stille krav, organisere sig, arrangere møder og demonstrationer, udgive blade og pjecer etc.« (s. 381). Den opfattelse af arbejderkvinderne dokumenterer hun kun fuldstændigt for AO's vedkommende. Fremstillingen nærmer sig fællesskabsromantisk værdighedshistorie.

KG skal ikke kritiseres for, at arbejderkvinderne ikke kommer til ordre i hendes bog. Hun har koncentreret sig om, hvad *officielt* og publiceret kildemateriale kan give af viden. Og det har givet meget i dette tilfælde. Andre må så i gang med at interviewe og indsamle erindringer. Med Kirsten Geertsens bog kan vi virkelig få noget at vide om omfanget og arten af kvinders udearbejde i industrien og om de økonomiske og politiske rammer for erhvervsarbejde og husarbejde.

Følgende liste omfatter *kvindehistoriske specialer* skrevet ved faget historie ved Københavns Universitet i årene 1980-83. For specialer før 1980, se Tinne Vammens og Bente Rosenbecks artikel, note 1 ovenfor.

Andersen, Birgitte: En undersøgelse over husholdningsskolernes oprettelse og arbejde 1895-1920. 1981.

Bech, Birgitte og Dyrhagen, Åse Lilian: Københavnske kvinders udvandring til Nordamerika 1892-1914. En historisk undersøgelse af baggrunden for kvindernes udvandringsbeslutning. 1983.

Decker, Hanna: Kvinder i kalkmalerierne – forestillinger om kvinder i de danske senmiddelalderlige kalkmalerier. 1981.

Hansen, Anette Eklund: Landarbejderfamiliens materielle vilkår ca. 1870-1900 og disses indflydelse på familiens størrelse og struktur belyst ved et lokalstudie. 1982.

Hansted, Birgit Svane: En »ulden affære«. Om uld, om byer og om kvinder med tilknytning til den flamske tekstilindustri i højmiddelalderen. 1981.

Jensen, Birthe Skov: Gymnastikken på N. Zahles skole 1864-1899. En undersøgelse med særlig henblik på at klarlægge de faktorer, der medvirkede til den kvindelige gymnastiks udvikling på skolen. 1983.

Johnsen, Vibeke Thorngvig: En undersøgelse af børn og kvinders forhold i Danmark fra 1100-1600 tallet. 1982.

Kochendorff, Jessie: De københavnske kommunelærerinders organisering og kamp for ligestillingen. 1891-1921. 1983.

Laursen, Leif og Skjøt-Pedersen, Lise: De kvindelige butiks- og kontorfunktionærer 1918-1940. 1982. (Jfr. Hist. Tidsskr. bd. 84:1, s. 32-52).

Madsen, Astrid: Strejkemønsteret blandt kvinderne i hovedstaden 1911-30 og dets baggrund. 1981.

Madsen, Grete: Lønarbejderfamilien i Frankrig 1945-75. En analyse af familiens vilkår set i forhold til det lønnede og det ulønnede kvindearbejde og de kvindepolitiske initiativer. 1983.

Meyland, Helle Hammer: Lønarbejderfamilien i Italien 1945-80. En analyse af familiens vilkår – set i relation til det lønnede og det ulønnede kvindearbejde og de kvindepolitiske initiativer. 1983.

Mikkelsen, Lindis Hagen: En analyse af de kvindepolitiske strategier i 30'erne. 1982.

Mørkholm, Annette: Sundhedsplejerskeordningen i 30'erne og 40'erne. 1983.

Nielsen, Margaret og Sørensen, Vibeke: Arbejderklassens levevilkår i København i perioden fra 1. verdenskrigs slutning og frem til 1930, belyst gennem bryggeriarbejderne. 1982.

Poulsen, Else-Marie: Kvindebilledet i engelsk historieskrivning 1100-1175. 1980.

Winkler, Helle: Kvinderne i Københavns Indre Mission. En undersøgelse af påvirkning og vilkår indenfor nogle af bevægelsens sociale institutioner i perioden ca. 1875-1900. 1982.

Hanne Caspersen

WILHELM CHRISTMAS-MØLLER: Christmas Møllers politiske læreår. København, Vindrose, 1983. 220 s. 158 kr.

Det er et ofte tilbagevendende udsagn, at den politiske biografi har trange kår i dansk historieskrivning. Noget er der vel om det, også selvom dr. Sjøquist har bødet på det ved sine biografiske værker om P. Vedel, P. Munch og Erik Scavenius, og Ole Karup Pedersen har tegnet sit billede af P. Munch. En række af det parlamentariske Danmarks mest fremtrædende politikere har ikke tiltrukket sig den forskningsmæssige interesse, som deres politiske gerning eller personlighed kunne berettige til. Det gælder politikere, der har haft et regeringsansvar i længere tidsrum som J.C. Christensen, Niels Neergaard, Th. Stauning, Hans Hedtoft, H.C. Hansen, Viggo Kampmann eller Jens Otto Krag for nu alene at bevæge sig på statsministerniveau. Og det gælder politikere, som især kom til at øve indflydelse fra oppositionsbænkene eller fra lavere rangerede ministerposter. Edvard Brandes, Bertel Dahlggaard, Oluf Krag, Torkild Kristensen, Per Hækkerup, Poul Sørensen kan tjene som – i flæng –

nævnte eksempler på politikere, som burde være tillukkende emner for biografisk forskning.

Set på denne baggrund er det overordentligt fortjenstfuldt, at Wilhelm Christmas-Møller har påtaget sig den opgave at skildre sin onkel, John Christmas Møller (JCM) som menneske og som politiker. Det første bind af, hvad der er planlagt som en 2 binds biografi, foreligger nu og lader sig bedømme for sig, også selv om bindet ikke bringer læseren frem til den periode, hvor JCM havde egentlig politisk indflydelse.

Således som bindet er opbygget og hele værket planlagt, rejser det tre hovedspørgsmål: 1. Spørgsmål om biografens vægtning, set i forhold til hovedpersonens liv, 2. Spørgsmålet om den rette indgang til forståelsen af JCM og 3. spørgsmålet om – og det er mere generelt – forholdet mellem personlighed og politik. Anmeldelsen vil centrere sig om disse tre spørgsmål.

»Denne bog handler om den konservative politiker JCM's læreår«. Således lyder bogens første sætning. Det vil i praksis sige årene fra 1911 til 1920. »Det er min hypotese, at væsentlige elementer til forklaring af Christmas Møllers karriere skal søges i hans politiske læreår. Han var Kiddes elev. Både den teknisk-håndværksmæssige side af politik og den programmatisk-ideologiske lærte han af ham. Den 4. januar 1919 på Bispebjerg Kirkegård lovede han at gøre det til sin livsopgave at søge de mål realiseret, som Kidde havde udpeget, og som han selv tilsluttede sig helt og fuldt. I 1948 skrev han – formentlig få dage før sin død – » . . . idet jeg så det som min gerning at føre Aage Kiddes arbejde videre . . .«. Således afgrænser forfatteren (s. 16) sin opgave i 1. bind. Meget taler for, at denne afgrænsning – og dermed den stærke vægtskiftning – over mod ungdomsårene er velvalgt. Der er rimeligt belæg for, at JCM's personlighed var af denne helstøbte karakter. At han så at sige forskrev sig til en opgave og søgte at løse den. Fra JCM's ufuldstændige erindringsværk, fra mange af hans tidlige politiske artikler, og fra et interview i Dagens Nyheder den 1. april 1934 henter forfatteren belæg for, at JCM i særlig grad beundrede J.C. Christensen (»en stærk vilje er en meget nødvendig ting i politik«, s. 32). Det er denne stærke vilje, som han tilstræbte, og som – hvis han havde den – dannedes i ungdomsårene. Dannelsesprocessen foregik i Studenterforeningen og først og fremmest i samværet med den mærkeligt tiltrækkende Aage Kidde. JCM's politiske skoling skete med Aage Kidde som vejleder, hvad enten det drejede sig om senioratspolitik i Studenterforeningen, i Konservativ Ungdom eller i det undertiden lidt operetteagtige forhold til Sønderjylland. Han trænede til at tåle modgang og var egentlig ikke nogen særligt vellykket studenterforeningspolitiker. Han trænede til at respektere viden og

arbejde som basale forudsætninger for en politisk gerning. Han var Kiddes mand.

Alt dette er overbevisende skildret. Det er mærkbart, at forfatteren selv har en fortid i Studenterforeningens konservative fraktion, også selv om han siden har lagt afstand til det miljø. Han har sans for at vurdere minipolitikken i dens – for de involverede personer – vidtspændende betydning. Han kender indefra de scenerier, som onklen 40 år tidligere var aktør i. Alligevel er det, som om noget i fremstillingen halter. Der mangler en dimension, som kort kan beskrives som livet uden for Studenterforeningens tykke mure. Det konservative Folkeparti dannedes i 1915, men denne dog bemærkelsesværdige begivenhed omtales egentlig ikke i fremstillingen. Den synes – efter forfatterens opfattelse – ikke at have gjort indtryk under JCM's dannelsesproces. Senioratsvalget i 1915 tillægges langt større betydning, og hele bindet igennem er det Studenterforeningen og dens miljø, der er JCM's base. Det kan naturligvis være en korrekt vurdering. Typen kendes, men alligevel forekommer det mig, at forfatteren vil komme i vanskeligheder, når han – i næste bind – skal sætte JCM ind i en bredere politisk sammenhæng. Forfatteren lader Aage Kidde være »socialiseringsagenten«, og han bygger sin fremstilling op således, at det første bind skal besvare spørgsmålene: 1. *hvem*, 2. *lærte hvad*, 3. *af hvem*, 4. *under hvilke omstændigheder*, mens det næste bind skal besvare spørgsmålet: *med hvilken effekt* (s. 19). Hvis forfatteren heroverfor havde sat et andet sæt af spørgsmål: 1. *hvilke politiske omstændigheder*, 2. *påvirket af hvem*, 3. *skabte de vilkår*, 4. *hvorunder konservative politikere formedes* under partiets dannelsesår, ville han sandsynligvis have fået en yderligere, anden indgang til sin forståelse af JCM. Det ville for mig at se have ført til, at periodiseringen kunne være blevet en anden. Meget kunne tale for at trække det første bind frem til 1926 eller 1929, blandt andet fordi læreårene næppe var – politisk – afsluttede, førend det tidspunkt, hvor han fik lejlighed til at prøve sin magt – sin stærke vilje.

Der kan således rettes kritik mod den vægt, som er lagt på Studenterforeningstiden. JCM er i eftertiden fremstillet som studenterforeningspolitikerens par excellence. Wilhelm Christmas-Møller har bekræftet denne fremstilling, også selvom han (s. 142) konkluderende skriver: »Fremfor de fleste er Christmas Møller blevet betegnet som studenterforeningspolitiker. Betegnelsen er korrekt i den forstand, at han lagde meget arbejde i foreningen, og han lærte utvivlsomt også meget dér. Men betegnelsen er på den anden side misvisende, for han lærte aldrig at beherske studenterforeningspolitikens særlig vanskelige form. Derfor oplevede han sin politiske læretids største nederlag og bitreste skuffelser i Studenterforeningen«. Hvad enten det drejer sig om arbejdet i KU, om arbejdet med

den sønderjyske sag eller om det spirende landspolitiske arbejde som folketingskandidat, så er det Studenterforeningens *miljø*, han bevæger sig i eller udfra. Dette *miljø* er bogens tyngde, og tyngden virker lidt som en byrde for læserens forståelse af personen, når scenen skifter til den landspolitiske. På side 176, hvor overgangen sker, hedder det: »Den 3. april 1919 fyldte Christmas Møller 25 år. Han blev dermed valgbar til Folketinget, og i juni samme år blev han opstillet i Odense 1. kreds« (min fremhævelse). Men hvordan kom han i forbindelse med Odense 1. kreds? Hvilke kræfter arbejdede for hans opstilling? Hvem i partiet støttede ham? Hvorledes bevægede han sig fra scene til scene? Bogen giver ikke noget egentligt svar.

For at finde en svarmulighed er det nødvendigt at bevæge sig over i det andet af de spørgsmål, som jeg indledningsvis opstillede: spørgsmålet om den rette indgang til forståelsen af JCM. Forfatteren fremlægger den opfattelse, at »alle læreprocesser – og næppe den politiske mindst – fortsætter livet igennem. Men der hersker på den anden side blandt psykologer også enighed om, at takten tager af. Vor modtagelighed og dermed vor evne til indarbejde nye påvirkninger mindskes med alderen« (s. 19). Heri har han givet ret. Men hvis målet er at forstå den *politiker*, som JCM var eller blev, er det nødvendigt i højere grad end fremstillingen gør det at give læserne mulighed for at følge opbygningen af Det konservative Folkeparti, således som det skete så at sige for øjnene af JCM. Efter fremstillingen ser han det nærmest gennem Kiddes øjne og gennem de erfaringer, som han høstede i Konservativ Ungdom. Men hvor skrøbeligt partiet end var, så skete der trods alt en homogenisering af opfattelser, som førte det gamle Højre over i en ny tid. Jeg tror, at det ville have gavnet fremstillingen også at trække denne dimension op. Det ville have givet den større politisk fylde, også selvom meget af stoffet måtte hentes uden for JCM's direkte rækkevidde. Han »slumpede« sig jo ikke ind i politik. Han forberedte sig til at blive politiker. Han må have gjort sig tanker om det parti, som han ønskede at arbejde for, og han må have kendt det nærmere og tættere, end bogen lader komme til udtryk. Den rette forståelse af JCM skal efter min opfattelse søges i en kombination af »persondannelsen« og partidannelsen. Forfatteren har nok ret i, at JCM kun havde, hvad man kunne kalde et partielt forhold til Det konservative Folkeparti, men han blev trods alt dets mand, da han i 1920 valgtes til Folketinget.

Det er den politiske biografis hovedopgave at tegne et billede af personen som *politiker*. Den skal kunne forklare, hvorledes den enkelte kan sætte sit præg på politikken, og hvorledes politikken sætter sit præg på udøveren. Der er tale om en vekselvirkning. Forholdet mellem

personlighed og politik – for at komme til det sidste af mine spørgsmål – skal stå i en art årsagsforhold til hinanden. Der er i bogen overordentligt mange iagttagelser, som belyser dette dobbelte årsagsforhold. Særlig klart trækkes forholdet op i bogens afsluttende bemærkninger om JCM's beslutningsstil (s. 198f). Her karakteriseres JCM overbevisende som den, der ønskede at være »kaptajnen på broen – den ensomme, ansvarsbebyrdede – der lagde kursen og gav sine ordrer til en besætning, der undertiden kunne føle sig drevet til kanten af mytteri«. Han arbejdede på at gøre sig uundværlig for derved at føle sig tryk i en lederrolle.

Det var JCM's skæbne, at han ville gøre sig til kaptajn på et skib, der havde en særdeles broget besætning, og som ikke uden videre ville underlægge sig hans lederskab. Det ville have gavnet fremstillingen, hvis også skibet allerede fra et tidligt tidspunkt var kommet på forfatterens tegnebræt. Vi har nu fået en meget velskrevet beskrivelse af en ung mands dannelsesproces. Han er formet på sine egne betingelser. Men han har i bogen endnu ikke mødt det parti, som han ville prøve at forme. Derfor kan det hævdes, at der er brugt ganske mange sider på at bringe læseren derhen, hvor det egentlige spil begynder. Det *kan* udnyttes i det følgende bind, men man må med spænding vente på, om forfatteren da breder synsvinklen ud, således at der bliver mere plads til beskrivelsen af, hvorledes den politiske virkelighed satte sit præg på politikeren JCM. Hvis det ikke sker, bliver det en biografi, der i for høj grad bevæger sig på det personlige plan og i for ringe grad på det politiske. »A political biographer should show how the world looked to his subject, in order to explain why he took the decisions he did, and should assess as objectively as possible his proper place in the history of his country and his times«, skrev Philip M. Williams i sin gode Hugh Gaitskell-biografi (1979). Det kunne tjene som en opskrift for det resterende arbejde.

Knud Larsen

INGER DÜBECK: Statsmagt og arkiver. Det offentliges ret til arkivalier. Kbh., Rigsarkivet, 1982. 178 s. incl. bilag.

Bogen må ses som en fortsættelse af samme forfatters *Dansk arkivret* fra 1980. Gennem de to bøger er der lagt et fundament for en vistnok ny juridisk disciplin i Danmark, som kaldes »arkivret«. Forfatteren er da også juridisk konsulent for Rigsarkivet. Begrebet arkivret har muligvis eksisteret herhjemme tidligere, men Dübeck er tydeligvis inspireret af især den tyske arkivretlige tradition.

Karakteriseringen af bøgerne som retsvidenskabelige bidrag fritager dog næppe historikerne og andre historisk interesserede fra at forholde sig til dem. De, der arbejder med arkivalske kilder eller måske kommer til det, må selvfølgelig have interesse i arkivvæsenets stilling i samfundet, afleveringsregler, tilgængelighedsproblemer o.s.v., fordi deres forskning til syvende og sidst er afhængige af disse – samfundsmæssige – relationer. Inger Dübeck kalder dem som jurist for *retlige* problemer og behandler dem ud fra den eksisterende lovgivning og den juridiske litteratur, men hun er naturligvis klar over arkivrettens betydning for den historiske forskning. Ikke desto mindre gør bøgernes opbygning og konkrete indhold, at de fleste historikere næppe vil vise dem den helt store interesse. De er som megen jura skrevet i en snørklet cancellistil, og de trækker skarpe grænser for de emner, de behandler, og kommer derved til at virke snævre både i sigte og indhold. De vil formentlig have størst betydning for de politikere og embedsmænd, der vel inden alt for længe skal udarbejde en ny arkivlov til afløsning for A.D. Jørgensens fra 1889, og såvidt jeg kan se, er det også bøgernes hovedsigte.

Denne retligt-politiske funktion er ikke alene legitim, men gør det endda så meget mere nødvendigt, at andre end jurister tager »arkivretlige« problemer op. Ikke mindst historikerne. Men det er påfaldende under læsningen af Dübecks bøger, at kun meget få historikere – og kun historikere ansat i arkivvæsenet – har beskæftiget sig med arkivproblemer i en overordnet samfundsmæssig sammenhæng. I forrige århundrede var det teologer og filologer, der gjorde det – specielt Monrad og Madvig, der udkastede principperne for et moderne arkivvæsen efter 1849 – i dette er det altså jurister. De fleste rigsarkivarer har dog været sig de samfundsmæssige problemer omkring arkiverne bevidst. Ikke mindst A.D. Jørgensen.

Det vidner Dübecks bøger også om. Især i *Statsmagt og arkiver* spiller A.D. Jørgensen en rolle. Han var nemlig tidligt klar over nødvendigheden af at markere statens ejendomsret til arkivalier af offentlig proveniens, forårsaget af private besidderes, især godsejeres, handel med eller krav om hævd på dokumenter og aktstykker, som oprindeligt udsprang af deres eller deres forgængeres funktioner som embedsmænd før 1849. Det var på Jørgensens initiativ, at Justitsministeriet i 1885 udstedte et cirkulære »om statens vindikationsret til sine arkivalier«, et cirkulære, der ifølge Dübeck stadig gælder, men i praksis næsten er gået i glemmebogen. Cirkulærets centrale passus er, at da »Justitsministeriet må anse det for en selvfølge, at alle de aktstykker, protokoller og regnskaber osv., som indkommer til eller fremgår af statens administration i videste forstand, altså såvel rettens pleje i dens forskellige grene,

hvorunder den tidligere patrimonielle skiftejurisdiktion indbefattet, som administrationen i strengere forstand, er statens ejendom . . . skal Justitsministeriet henlede alle auktions- eller skifteretters samt politimestres opmærksomhed på denne genstand med anmodning om . . . derom at gøre indberetning til det kongelige Geheimearkiv, for at derfra foranstaltning kan blive truffet til efter omstændighederne at gøre statens ejendomsret gældende« (bilag 7, s. 148 f.).

Cirkulæret fik ikke større praktisk betydning, og et egentligt vindikationsøgsmål er aldrig søgt gennemført fra statens side. Man har i stedet dels set gennem fingre med privat besiddelse af (ældre) statsakter, dels har arkiverne, især landsarkiverne, truffet bekvemmelighedsaftaler med besidderne, der stadig overvejende er godsejere. Man har enten betalt for arkivalierne eller fået dem deponeret med løfte om tilbagelevering, såfremt det ønskes. I visse tilfælde er de stadig i privat besiddelse. Inger Dübeck finder denne tilstand meget utilfredsstillende og ønsker, at landsarkiverne skal markere, at det drejer sig om offentlig ejendom, som evt. er deponeret hos en godsejer, men aldrig omvendt. Der kan ifølge hende aldrig vindes hævvd på disse arkivalier, her gælder juraens almindelige vindikationsregel, nemlig retten til at få udleveret en genstand af den, der uretmæssigt sidder inde med den, også hvor det uretmæssige er ukendt for besidderen.

Denne diskussion kan måske forekomme noget akademisk; selvfølgelig bør private ikke monopolisere offentlige arkiver, men man kunne spørge, om ikke det afgørende må være, at arkiverne opbevares omhyggeligt, og at der er adgang til dem for interesserede. Det er åbenbart den målestok, landsarkiverne hidtil har brugt. I tilfælde hvor arkivalierne misrøgtes eller er lukkede, forekommer statens eller Rigsarkivets krav om en overførsel dog velmotiverede.

Inger Dübecks hovedsynspunkt er, at staten har en ret til »sine arkiver« – hvad enten denne ret er af offentligretlig eller privatretlig art, og at den i sidste instans kan hjemføre dem via retsmaskineriet. Hermed mener hun: få dem anbragt under Rigsarkivet. Dette synspunkt forekommer berettiget, men hvis det tænkes helt igennem, må det alligevel fremkalde en del skepsis. Dette hænger først og fremmest sammen med accessionsproblematikken, men også med de historiske formidlingsproblemer der eksisterer, således som arkivinstitutionen på centralt plan faktisk virker.

Accessionen først. Dübeck skriver i et afsnit om arkivalier fra centraladministrationen, der ikke er endt på RA: »Omkring 1880'rne opdagede geheimearkivaren, at Det kgl. Bibliotek var i besiddelse af nogle arkivalier af offentlig proveniens i sin håndskriftsamling. Trods modstand fra

biblioteket lykkedes det at få arkivalierne overført til Geheimearkivet. Arkivet havde til fordel herfor anført, at arkivalier burde opbevares i forbindelse med de rækker, de administrativt hører sammen med, og ikke specielt i forskellige private brevsamlinger. Der var desuden også et hensyn til forskningen . . . Der kan næppe herske tvivl om, at Rigsarkivet også i dag kan gøre tilsvarende synspunkter gældende over for biblioteker, kommuner, lokalhistoriske arkiver eller private, som måtte komme i besiddelse af arkivalier af offentlig proveniens. Dog vil man næppe kræve overført statslige arkivalier fra Folketingets arkiv til Rigsarkivet, selv om visse arkivalier måske rettelig burde ligge i Rigsarkivet« (s. 52 f.). Dette lyder jo som god moderne rationaliseringsfilosofi, bortset fra at Folketingets arkiv åbenbart får lov at indtage en særstilling. Men implikationerne lægges ikke frem. De samlinger, som Det kgl. Bibliotek eller Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv – for at nævne to vigtige samlinger – har modtaget og bygget op, udgør jo en helhed, som ikke kan opdeles uden alvorlige følger – også for historieforskningen. Hertil kommer, at disse institutioner især rummer privatarkiver og ofte netop får disse tilbudt, fordi de ikke så direkte er underlagt statsmagten, således som RA er det. Det kgl. Bibliotek ser det som en opgave at varetage private arkivaflevereres interesser, bl.a. med hensyn til tilgængelighed, og disse interesser vil Biblioteket ikke kunne forsvare seriøst, hvis der består en risiko for opsplnitning af privatarkiverne og overførsel af statsligt materiale til RA. I nogle tilfælde vil alene truslen herom kunne medføre, at meget værdifulde privatarkiver, der også rummer materiale fra offentlige myndigheder, slet ikke bliver afleveret. Jeg har kendskab til to tilfælde, hvor arkivbesidderne – der i en periode har spillet en væsentlig rolle i Danmarkshistorien – hellere ville undlade at aflevere deres arkiver til offentlige institutioner end »risikere«, at de blev overtaget af RA. Dette er motiveret med politisk kritik af RA, dets rolle i historieformidlingen og tilgængelighedsreglerne. I sådanne tilfælde er det lykkeligt, at der er alternativer til den rene statslighed, nemlig mere uafhængige institutioner med en bredere, mere »pluralistisk« accession. Også f.eks. politikere fra arbejderbevægelsen må kunne aflevere deres papirer til Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv uden at frygte en central inspektion og evt. overførsel af arkivet til RA. Hvis Rigsarkivet ikke farer med lempe her, kan det komme til at ødelægge mere, end det redder, både m.h.t. aflevering og benyttelse af arkiverne. Denne fare har RAs juridiske konsulent slet ikke øje for, og det må naturligvis virke foruroligende på de institutioner, der muligvis opbevarer »uretmæssigt« materiale, ligesom det næppe vil befordre samarbejdet mellem dem og RA. Også her må man som historiker give *den faktisk eksisterende offentlighed* forrang for det

juridisk mest korrekte, også selv om det kan være besværligt at gå fra det ene arkiv til det andet for at finde det relevante materiale.

Rigsarkivet er statens arkiv og har aldrig haft (relativ) autonom status på samme måde som visse andre kultur- og forskningsinstitutioner. Hos Inger Dübeck fremstår staten som *almenvællets personificering*, hvorfor hun heller ikke opererer med mulige modsætninger mellem almenvellet eller befolkningen og så staten. Det forekommer imidlertid forbløffende, at der ikke i en bog med titlen »Statsmagt og arkiver« findes blot en antydning af refleksion over reelle eller potentielle modsætninger mellem arkivbenytternes og statens behov. Inger Dübeck har lov til at afvise kritik af kassationspraksis, tilgængelighedsregler o.s.v., men at lade som om RA eller ministerierne problemløst tilgodeser den historiske interesses og forskningens behov er blot at springe over det lavest tænkelige gærde. En for statsapparatet langt væsentligere mening med arkiverne kommer kun direkte frem, når hun f.eks. i en billedtekst konstaterer: »Buret«, Rigsarkivets ekspedition til ministerierne, vidner om denne symbiose mellem centralforvaltning og rigsarkiv, som er ret enestående i arkivverdenen« (s. 46). At bruge RA som fjernarkiv til interne formål var naturligvis lige til i dag statsapparatets hovedformål med sit arkiv. I forhold hertil har arkivarerne, universiteterne og forskerne i almindelighed (også de ikke-akademiske) fået opbygget en anden side: nemlig arkivet(-erne) som kultur- og forskningssteder. Det var en proces, der startede på A.D. Jørgensens tid. Inger Dübeck betegner da også arkivalierne som alment kulturreje. Men der er stadig både reelle og potentielle spændinger mellem statsformålet og forskningsformålet, og de viser sig f.eks. klart i reglerne for adgang til samtidshistorisk materiale, hvor RA's holdning er helt politisk bestemt. Eksempelvis kan arkivet ikke selv tage stilling til dispensationsansøgninger for adgang til justits- forsvars- og udenrigsministeriets område inden for 50–100 års tilgængelighedsreglen. Det er en ren politisk/administrativ afgørelse. Den tilgængelighedsstatistik, som RA nu udarbejder, indeholder således ikke de tilladelser, hhv. afslag, der kommer direkte fra centraladministrationen.

Endnu et vidnesbyrd om symbiose – eller måske snarere afhængighed/dominans – mellem statsapparatet og RA (som ret beset vel er en del af samme, selvom det juridisk har karakter af en »anstalt«, se ovennævnte *Dansk Arkivret*) foreligger i det hartad forbavsende faktum, at der først med en kulturministeriel bekendtgørelse af 20. februar 1976 blev regelsat en *afleveringspligt* for centraladministrationen af arkivalier til RA. Institutionerne skal efter denne bekendtgørelse aflevere deres arkivalier til RA eller landsarkiverne, når de er 30 år gamle, »med mindre der i gældende love, bekendtgørelser, cirkulærer m.m. er fastsat andre frister« (bilag 11,

s. 154). Der er også andre forbehold, tilbagelån o.s.v., som ikke gør reglen håndfast, men det er naturligvis korrekt, når Inger Dübeck i sin sammenfatning konkluderer, at »reglerne om aflevering repræsenterer forvaltnings- og arkivsystemets hovedprincip, mens den særlige vindikationsregel repræsenterer undtagelsen« (s. 121).

Rigsarkivet ønsker, med Inger Dübeck som juridisk talsmand, en ny arkivlov. Det er en god bestræbelse at ville sikre arkivalierne på statens hænder, gøre dem tilgængelige for forskningen m.v. I det hele taget at anskue arkiver, og ikke blot mindesmærker og arkæologiske fund, som befolkningens kulturarv og ejendom. Men det er ikke nok, at juristerne deltager i debatten herom. Historikerne, fra middelalderforskere til samtidshistorikere, må også høres. Og de almindelige mennesker, der vil arbejde historisk med arkivalierne. Desværre er der ikke så meget lyd fra historikerne. Men det er måske, fordi ingen spørger.

Claus Bryld

JØRGEN MØLLER: Historieundervisning i gymnasiet gennem de sidste 100 år. Kbh., Gad, 1983. 261 s.

Gymnasiet og gymnasieundervisningen står ofte for skud i den offentlige debat. Skoleformen erklæres afvekslende for »døende«, »død« og »stendød«, og dens undervisere er for nylig karakteriseret som »en gruppe artige, selvcensurerende voksne«. ¹ Mere nuancerede betragtninger forekommer naturligvis, men pessimismen er overvældende i den offentlige og til at tage og føle på i den interne debat. Forslag til ændringer har karakter af velmente, undertiden inspirerende, men oftest utopiske genoplivningsforsøg.

Går man til den mere jordnære faglige, tværfaglige og (tvær)fagligt pædagogiske debat, er tonen stadig krisepreget, men mindre mistrøstig. Den foreliggende bog er da heller ikke ment som et monument over et centralt fag i en afdød skoleform. Den er resultat af et ønske i Statens Humanistiske Forskningsråd om at få forsket i forholdet mellem den humanistiske, egentligt videnskabelige forskning og forskningsresultaternes brug i samfundet. Man fandt i slutningen af 1970'erne frem til nogle unge forskere med de nødvendige forudsætninger – hvordan, og med

¹ Dola Bonfils i pjecen »Gymnasiet – en film om en skoleform«, udg. af Statens Filmcentral til filmen »Gymnasiet – en skoleform«, 1984, s. 4.

hvilke forudsætninger siges ikke. Jørgen Møllers bog er rapporten fra et af »delprojekterne«.²

I titlen tales beskedent om *historieundervisning* i ubestemt form. Reelt er der tale om den første, dybtgående behandling af forholdet mellem forskerfaget og undervisningsfaget. Med begrundelsen, at lærebøgerne »nu engang er det nærmeste, vi kan komme til den enkelte – forgangne – historietime« (s.19), gøres lærebogsmaterialet til genstand for en nøjere undersøgelse. Forskningsrådets spørgsmål bliver i denne snævrere sammenhæng til: I hvilket omfang finder nye forskningsresultater vej til lærebøgerne i historie? Bogen besvarer spørgsmålet, men dokumenterer først og fremmest, i hvilket omfang lærebøgernes indhold bestemmes af andre hensyn.

Selve rapporten rummer fire hoveddele: En *meget* kort indledning med redegørelse for formål, materiale og undersøgelsesmetoder; dernæst to afsnit, som tilsammen giver en oversigt over, hvad man kunne kalde »fagets kulturhistorie«, dels en beskrivelse af undervisningsfagets funktion, indhold og udvikling i de seneste hundrede år, dels en gennemgang af undervisningsbestemmelserne fra perioden og debatten omkring dem; små 100 sider er viet tyngdepunktet i undersøgelsen, gennemgangen af gymnasiets lærebøger, hvortil følger sig en mere summarisk redegørelse for kildesamlinger til undervisningsbrug. Sidstnævnte afsnit og et 50 sider stort bilag med en oversigt over lærebøgernes udbredelse 1900-1972 er udarbejdet af *cand.mag. Sven Clausen*. Oplysningerne stammer fra skolerens årsberetninger, mens disse endnu indeholdt de enkelte klassers pensaaopgivelser.

Foran i bogen er sat en essay-lignende indledning ved daværende medlem af forskningsrådet, *professor Søren Kjørup*, som rimeligt nok præsenterer projektet og – hvad der måske er mindre rimeligt – opsummerer nogle af Jørgen Møllers hovedkonklusioner. Men herudover får vi – titlen er »Humaniora i forskning og formidling« – en velgørende kort og klar præcisering af den humanistiske forsknings særpræg og særlige opgave. Sammenlignet med naturvidenskaberne og samfundsvidenskaberne er de humanistiske videnskaber mindre anvendelsesorienterede, mere *tolkende* og *traditionsformidlende* med den opgave at skabe *forståelse* af menneskets placering som kulturelt væsen i tilværelsen »gennem redegørelser for nutidens kultur som den udtrykkes i sproget og dagliglivet, i opfattelser og normer, i kulturelle produkter som litteratur og kunst – altsammen på baggrund af historien« (s. 12 f.).

² Samtidig er udgivet en anden rapport, Simo Køppe, *Psykologiens udvikling og formidling i Danmark i perioden 1850-1980*, Kbh., Gad 1983. 251 s.

Som antydnet kommer overvejelserne over relationerne mellem forskningsfag og undervisningsfag til at stå en smule i skyggen af det bredere sigte med bogen, som Jørgen Møller formulerer i *sin* indledning: at belyse det historie-, verdens- og samfundsbillede, som bibringes eleverne gennem undervisningen, især for så vidt angår myndigheders og lærebogsforfatteres andel heri. Forfatteren er naturligvis klar over det problematiske ved at slutte fra bestemmelser m.v. og lærebøger til den daglige undervisning og udnytter sin tredje materialegruppe, debatstoffet, fint og forsigtigt til i et vist omfang at bøde herpå. Det er i det hele taget imponerende, hvilken følelse denne historiker uden større (?) undervisningserfaring har med gymnasiefaget.

Jørgen Møller starter sin undersøgelse med en kort oversigt over udviklingen i gymnasiets funktion i samfundet: fra den klassiske dannelses »lærde« forskole til universitetet – med få relationer til det omgivende samfund – til en skoleform med stigende interesse for mere umiddelbart anvendelig undervisning, hvilket viste sig ved indførelsen af nye »realfag« og ved større vægt på et almentdannende aspekt. De nye sider af gymnasiets undervisning skulle tilgodese skolens socialiseringsfunktion, dvs. samfundsborgeropdragelsen i bred forstand, og måtte selvfølgelig ændre karakter i takt med, at samfundet ændrede sig. Dette illustreres f.eks. ved den indholdsmæssige ændring, begrebet almindelig undervisning: redskabsaspektet trængte frem på bekostning af holdningsaspektet. Man noterer sig, at forfatteren her – som overalt i bogen – holder sig til den ideologiske overbygning. Den fra 1960'erne udbredte betragtning, at investering i uddannelse er ensbetydende med investering i kvalificeret arbejdskraft, der atter er en forudsætning for økonomisk vækst, omtales ikke, ligesom interesseorganisationerne som nye deltagere i debatten om gymnasiet ikke nævnes.

Som gymnasiets funktion således også historiefagets. Jørgen Møller opererer her med tre perioder på basis af hovedtendenser, som dominerer hver sin periode uden dog at være begrænset til denne: klassisk opdragelse, medborgerdannelse og færdighedsopklæring. I *den klassiske opdragelse* danner færdrelandsdyrkelsen tyngdepunktet, men bliver kontroversiel omkring 1. verdenskrig. På det tidspunkt slår modsætninger på Københavns Universitet (Arup-Friis) igennem i gymnasiedebatten, men naturligvis kun i anden række som et forskningsformidlingsproblem. Udenadslæren som dannelsesfundament var et andet hovedpunkt. Forfatteren afslører her som andre steder sin faibles for engageret og engagerende undervisning med holdning og bid.³

³ Dette gælder dog ikke dén marxistiske holdning Gads nyeste lærebogssystem, *Fundamental Historie*, rummer.

Fra slutningen af 1890'erne til og med 1950'erne er *medborgerdannelse* målet. Ikke ganske i overensstemmelse med de objektivistiske principper i periodens bestemmelser undervises ud fra deisen, præcist formuleret af forfatteren: »Ud fra evolutions-opfattelsen fremstår det nuværende samfund som det (hidtil) bedste af alle; eleverne bibringes indsigt i dets forudsætninger og opbygning – oplæres til rollen som (sympatisk indstillede) medborgere (almendannelse)« (s. 39).

1960'ernes og 70'ernes nøgleord er pluralisme, tolerance og *færdighedsop-læring* med – også efter forfatterens mening – overdreven vægt på kildekritiske analyser – eller forsøg derpå.

At fagets indhold bestemmes af fagets funktion demonstreres dernæst klart med hensyn specielt til periodefordeling, geografisk og emnemæssig fordeling. Hermed har forfatteren lagt strukturen for sine senere lærebogsanalyser. Mod slutningen af kapitlet gør han foreløbig sin skyldighed over for Forskningsrådets spørgsmål: Hvordan ligger det med forbindelsen mellem forskning og undervisning? Her er det mere de kloge betragtninger over vores allesammens dilemma: pædagogik contra fag, der interesserer, end de meget forsigtige konklusioner.

Kapitlet »Formalia« giver en let overskuelig oversigt over de forskellige bestemmelser, der har været gældende for faget siden 1850, og ser dem som »en væsentlig kilde til besvarelsen af spørgsmålet: Hvilket historie- og samfundssyn ønskede/ønsker myndighederne videregivet til eleverne?« (s. 60). Konklusionerne adskiller sig ikke væsentligt fra Ingrid Markussens i en tilsvarende oversigt fra 1979, som ikke figurerer i bogens litteraturliste.⁴ Gennem sin behandling af materialet bekræfter Jørgen Møller, hvad vi nok allesammen har anet i forvejen, at gymnasieundervisningen i historie i høj grad og til enhver tid har været påvirket af de herskende politiske strømninger i Danmark. Hvis der kan være tvivl om, hvor hurtigt og hvor kraftigt videnskabelige resultater er slået igennem i historieundervisningen, synes der at herske mindre tvivl, når det gælder de mere direkte politisk prægede holdninger. Dette skyldes naturligvis, at de to former for påvirkning har meget forskellige betingelser, når det drejer sig om at præge undervisningen. De videnskabelige resultater må nøjes med en indirekte og lidt tilfældig påvirkning gennem lærebøger, kildesamlinger og lærere, sådan som det fremgår af Jørgen Møllers bog. Derimod kan et overordnet historiesyn komme mere direkte til orde igennem de bekendtgørelser, der udskiftes med jævne mellemrum efter

⁴ Ingrid Markussen, Tendenser i historieundervisningens opgave og indhold i det 20. årh. på baggrund af den samfundsmæssige og skolepolitiske udvikling: »Historie i det 12-årige uddannelsesforløb«, udg. af Dansk Historielærforening og foreningen af gymnasie- og hf-lærere i historie, 1979, s. 3-28.

politisk beslutning. – Dog må man tilføje, at én ting er de officielle bestemmelser, noget andet kan være den faktiske virkelighed ude omkring i klasseværelserne. Jørgen Møller er specielt inde på denne betragtning i forbindelse med 1935-bekendtgørelsen, som han formoder er den mindst realiserede af de bestemmelser, han omtaler. »Den rette jordbund var simpelt hen ikke til stede«, siger han. »Lærertallet var imod« (s. 67).

Det måske allerklareste eksempel på, at formalia omkring gymnasiets undervisning er en afspejling af samtiden, ser Jørgen Møller i den nugældende bekendtgørelse fra 1971:⁵ »Væsentligst er (altså) evnen til – her og nu – at løse problemer, mens den historiske viden er reduceret til »indsigt« i samfundsforhold . . . i fortid og nutid. Historien er blevet unyttig (måske endog ubekvem)« (s. 72, jfr. Ingrid Markussens formulering: Gymnasiet nærmer sig en tilstand, hvor »historieundervisningen er samfundskundskab i globalt og historisk perspektiv«).⁶

Som det ses, er forfatteren – måske med rette – ikke ganske tryk ved den tendens, han ser til at gøre historieundervisningen ahistorisk. Men han søger trøst i de nye strømninger inden for folkeskolen og konkluderer – netop med henvisning til folkeskolen – at »der er grund til at formode, at 1971-bekendtgørelsen/vejledningen for faget historie blev *den* mindst »historiske« (s. 73).

Hvad selve analysen af undervisningsmaterialet angår, er valget af metode udogmatisk og velbegrunderet. Kun m.h.t. omfang, fordeling på perioder, geografiske områder og emner anvendes den kvantitative metode; et bilag bringer lærebøgernes procentvise fordeling af indholdet på politik, samfunds- og kulturhistorie. Ellers arbejdes der ud fra en kvalitativ analyse, som – dens svagheder ufortalt – giver mulighed for at gå tæt på lærebøgerne for at nå frem til, hvad forfatteren kalder »interessante resultater« (s. 26). Det er vor opfattelse, at dette i vidt omfang lykkes på den måde, at Jørgen Møller formår at tegne nogle skarpe portrætter af de forskellige lærebogssystemer.⁷ Om man kan lide resultaterne vil nok afhænge af, i hvilket omfang bogens vurderinger

⁵ Den seneste bekendtgørelse er ganske vist fra 1981, men rummer få ændringer og er en ren gentagelse for faget histories vedkommende.

⁶ Anf. arb., s. 21.

⁷ De analyserede lærebogssystemer er for verdenshistorien: S.B. Thrige og V.A. Bloch – Johan Ottosen og Ludvig Schmidt – A. Ræder/ H. Schjøth og Chr. L. Lange – P. Munch – Paul Holt – Preben Arentoft – Karen Margrethe Carstens – Erik Lund – Gads historie for gymnasier og seminarier – Gyldendals Verdenshistorie – Gjellerups Verdenshistorie – Fundamental historie (Gad). – For Nordens historie: Johan Ottosen – Peter Ilsøe – P. Kierkegaard og K. Winding – Maria Nielsen – Hovedlinier i Nordens historie (Gyldendal) – Haue m.fl.: Det ny Danmark 1890-1978 (Munksgaard) – Torben Peter Andersen: Produktion og samfund (Fundamental historie, Gad).

falder sammen med ens egne.⁸ Det bør i øvrigt fremhæves, at *alle* lærebogssystemernes udgaver er gennemgået, hvorved talrige nuancer fremkommer, og visse, især ældre systemers meget lange levetid lettere forstås.

Det vil være på sin plads her at nævne, at lærebogsundersøgelser har vundet stærkt frem siden DASF åbnede ballet for offentligheden med sit debatoplæg om skolebøgernes indhold i 1972.⁹ Uafhængigt af nærværende bog – hvortil manuskriptet forelå færdigt i juni 1980! – har en gruppe studerende ved Københavns Universitet udarbejdet et interessant, omend på snævrere præmisser baseret speciale: »Historiografi og Gymnasiebøger«,¹⁰ og et par fra holdet arbejder i øjeblikket videre med et projekt af samme karakter.¹¹

Som en sammenfattende vurdering af Jørgen Møllers bog kan man sige, at den måske er mere interessant for undervisere i historie i gymnasieskolen end for folk, der ønsker svar på forskningsprojektets hovedspørgsmål. Noget helt præcist svar på, i hvilket omfang nye forskningsresultater finder vej til lærebøgerne i historie, kan vel ifølge sagens natur ikke gives, selv om lærebøgerne i Nordens historie ikke overraskende er klart bedre på højde med forskningen, end de verdenshistoriske. Generelt får forskningsresultaterne dog en beskedent plads i det samlede billede (med en enkelt undtagelse),¹² mens andre hensyn som f.eks. det overordnede historiesyn, herunder opfattelsen af fagets funktion, spiller en væsentlig rolle i udarbejdelsen af lærebøger. Men som Jørgen Møller også skriver, er lærebogens – eller som det hedder i dag:

⁸ Den foreløbige modtagelse af bogen viser stor lyst hos anmelderne til at citere de markante vurderinger, som harmonerer med anmeldernes opfattelser, klarest hos Jørgen Granum-Jensen (*Noter, udg. af foreningen af gymnasie- og hf-lærere i historie, nr. 79, marts 1984*), i nogen grad hos Vagn Skovgaard-Petersen (*Berlingske Tidende 21.3.1984*), mindst hos Henrik Skovgaard Nielsen (*Gymnasieskolen nr. 23, 15.12.1983*).

⁹ Undersøgelser af overvejende ideologikritisk tilsnit findes f.eks. i »Gymnasiet og faget historie«, *Den jyske historiker 5* (1975). *Noter* har i sine seneste numre bragt en strøm af indlæg, som tager fagets grundbøger under behandling fra mange forskellige synsvinkler.

¹⁰ Ingelise Andersen, Otto Christiansen, Olav Feldbo, Anders Hundahl, Lise-Lotte Olsen: *Historiografi og Gymnasiebøger*. Med udgangspunkt i den radikale historikertradition opbygges et teoretisk analyseapparat med det formål at beskrive primært den ideologiske udvikling i gymnasiale historiebøger i det 20. århundrede. Københavns Universitet, Historisk Institut (1983). Et sammendrag er offentliggjort i *Noter nr. 79, marts 1984, s. 32-40*.

¹¹ Anders Hundahl og Otto Christiansen. Oplysningerne er velvilligt stillet til rådighed af sidstnævnte. Arbejdet omfatter analyse og traditionsbestemmelse af danmarkshistoriebøger i gymnasiet (bøger og kilder udkommet efter 1972) og forventes afsluttet vinteren 1984/85.

¹² Gads historie for gymnasier og seminarier, som for de fleste afsnits vedkommende karakteriseres som »forskningsorienteret«. Eksemplerne på forskningsmæssig ajourføring er dog ikke imponerende.

grundbogens funktion som centralt omdrejningspunkt i undervisningen reduceret væsentligt i den seneste halve snes år,¹³ og det vil da være et spørgsmål, hvor meget en fokusering på lærebøger vil kunne udsige om forholdet mellem forskningen og undervisningen i gymnasiet i dag. For slet ikke at tale om, at store og dyre lærebøger skal kunne holde i lang tid – i nogle tilfælde fristes man til at sige: alt for længe.

For undervisere i gymnasiet må bogen imidlertid være en lækkerbidsken. På en overskuelig måde får man her mulighed for at blive konfronteret med en række markante analyser af indhold og opbygning af de forskellige lærebogssystemer, som er gængse i dag, samtidig med at man får noget nyttigt at tænke over med hensyn til historiefagets udvikling og funktion i gymnasiet. At bogen måske i visse af sine aspekter giver udtryk for synspunkter, der ikke er lige populære alle steder, heller ikke inden for gymnasieskolens egne vægge, skal forfatteren ikke lastes for.

Helge Land Hansen og Klaus Brygger Møller

¹³ Det har længe været almindeligt at basere (dele af) periodelæsningen på flere, oftest to fremstillinger, hvilket naturligvis er bevidst undergravende for lærebogens autoritet. Karakteristisk for udviklingen – og måske en parallel til den nu nogenlunde overståede, overdrevne vægt på kildekritiske »analyser« – er en artikel i *Noter*, nr. 78, dec. 1983, af Torben Winkler: »En teknik ved analyse af fremstillinger«. Endvidere har det længe været tilladt at lade dele af en klasses kildeopgivelser erstatte af »synspunktlitteratur«. Den oplødning af materialebegrebet, der her er tale om, kan forventes at slå yderligere igennem i en ny undervisningsvejledning for gymnasiet, som skal skrives til efteråret, således som det er sket i den HF-vejledning, som træder i kraft august 1984 (se *Noter*, nr. 80, juni 1984).

Kortere anmeldelser

ALMINDELIG HISTORIE

STÅLE DYRVIK: Historisk demografi. Ei innføring i metodane. Oslo, Universitetsforlaget, 1983. 214 s. Ill. 120 N.kr.

Befolkningshistorie eller – som faget nu almindeligvis hedder – historisk demografi har gennemløbet en rivende udvikling de sidste 20-30 år og indgår i dag som et vigtigt element og redskab i mange socialhistoriske undersøgelser. Den øgede demografiske interesse skyldes navnlig fremkomsten af den såkaldte familierekonstitutionsmetode, der siden 1960 har givet os et stadigt sikrere billede af Europas befolkningsforhold 1500-1800 – i tiden forud for folketællinger og en egentlig statistik – og et vigtigt indblik i den enkelte families levevilkår. Ved rekonstruktionen kombineres kirkebøgernes oplysninger om fødsler, vielser og dødsfald i et begrænset område (et enkelt eller nogle få sogne) i en længere årrække, ofte 100 år eller mere. Selvom kildematerialet er ufuldstændigt har man på grundlag af de rekonstruerede familier kunnet afdække grundlæggende demografiske mønstre og strukturer: fødselshyppighed, giftermål og dødelighed, herunder børnedødelighed. Et væsentligt resultat har været påvisningen af et særligt (vest)europæisk ægteskabsmønster med en relativ høj gennemsnitsalder ved indgåelsen af første ægteskab, hvorved antallet af fødsler blev betydeligt begrænset. Der foreligger i dag et større antal demografiske analyser, også fra 1800'erne, i de fleste europæiske lande (i Danmark repræsenteret bl.a. ved Hans Chr. Johansen og Anders V.K. Frederiksen) – så mange, at man nu kan sammenligne befolkningsudviklingen og -strukturen i de forskellige egne af Europa (jfr. Michael W. Flinn: *The European Demographic System 1500-1820*, Brighton 1981).

Den norske historiker Ståle Dyrvik, ansat ved Bergens universitet og medforfatter til bl.a. *The Demographic Crisis in Norway in the 17th and 18th Centuries*, 1976, har med nærværende bog villet give en metodisk indføring i det praktiske arbejde med historisk demografi, en slags demografiens teknik, ledsaget af kritiske vurderinger af det foreliggende, norske kildemateriale. Bogen er særdeles pædagogisk i sit anlæg. Den kan læses af folk uden særlige matematiske og statistiske kundskaber og er fyldt med eksempler fra norske undersøgelser, herunder flere universitetsspecialer. Den vil derfor kunne være en god vejledning for den, der gerne vil stifte bekendtskab med et relativt nyt og fascinerende emne. Og for den, der selv vil forsøge sig med en demografisk lokalundersøgelse er der mange praktiske anvisninger. Da de fleste eksempler vedrører norske forhold, hvor de kildemæssige problemer formodentlig ikke er væsentligt forskellige fra danske, vil bogen med held kunne konsulteres af danske læsere.

Forfatteren har tilpasset familierekonstitutionsmetoden efter norske forhold, men dog så lempeligt, at norske (og danske) brugere vil kunne sammenligne resultaterne med andre europæiske undersøgelser. Det er en af metodens

svagheder, at den kun dårligt belyser befolkningens vandringer (migration). Ståle Dyrvik har derfor forsøgt at udbygge rekonstruktionen til et helt befolkningsregister (kap. 10), en registrering af befolkningens totale tilgang og afgang i undersøgelsesområdet under inddragelse af andre kilder: kommunikantlister, kirkebøgernes flyttelister, emigrantprotokoller, dåbslisternes faddere samt skifteprotokoller. Flere af disse kilder dækker dog ikke tiden før 1800, andre vil formodentlig være meget tidskrævende at anvende. – Rekonstitutionsarbejdet indebærer under alle omstændigheder en meget tidsrøvende dataindsamling og en omfattende behandlingsindsats før informationerne kan overlades til computeren. Grænserne for metodens anvendelighed sættes i 16-1700'erne af kirkebøgernes mangelfuldheder, i 1800'erne, hvor der er mange kilder at øse af, af den tid, der er til rådighed.

Niels Jørgen Poulsen

BENT JØRGENSEN: Dansk stednavneleksikon. Jylland – sydlige del, Fyn med omliggende øer. Kbh., Gyldendal, 1983. 160 s. Ill. 99 kr.

Stednavnenes store værdi for historikerne skyldes som bekendt især at de er velegnede som data for bebyggelsehistoriske problemstillinger i ellers kildefattige perioder. Men stednavneforskning er ikke hver mands sag som den drives af en række specialister med særlig tilknytning til Institut for Navneforskning ved Københavns Universitet. Dette miljøes rige forskningsresultater er forudsættningen for nærværende håndbog der sammen med to tilsvarende, allerede foreliggende bind for det nordlige Jylland og øerne øst for Storebælt ønsker at blive den populære alfabetiske indføring i danske stednavne. Det er den også blevet. I en smuk typografi og et godt sprog oplyses om navnene på landsbyer og naturlokaliteter, købstæder, herregårde og slotte, men også på større områder som herreder og farvande, ja selv Danmark får en artikel.

I hver artikel meddeles navnets tidligst kendte form, og der gives en sproglig opstilling og oversættelse af de(t) led navnet består af. Hertil kommer forklaring på navnets betydning på tilblivelsestidspunktet, evt. suppleret med realoplysninger (Danmark, »Danskernes grænseskov«, sandsynligvis om grænsen mod saxerne i Holsten). Værdifulde er også en række tematiske artikler der indgår i den alfabetiske rækkefølge. Jeg nævner i flæng »datering af stednavne«, »marknavne« og »sted«. Alt virker ajourført (med er dog ikke at Frederiksgave nu igen hedder Hagenskov), præcist og lettilgængeligt. Det gælder også litteraturvejledningen for de videbegærlige. Bogen er populærvidenskab af bedste klasse.

Esben Albrechtsen

Kortregistrant over Storstrøms amt indtil omkring 1900. Matrikelarkivet. Udgivet af Museet Falsters Minder ved DORTE FALCON MØLLER. Nykøbing F., 1983. 119 s.

Gamle norske kart. Red. ROLF FLADBY, LEIF T. ANDRESSEN, ALFHILD NAKKEN, LIBÆK OG TERJE SCHOU. Bd. 1-18. Udgivet af Norsk Lokalhistorisk Institutt. Oslo, Universitetsforlaget, 1979-.

ROLF FLADBY OG LEIF T. ANDRESSEN (red.): Våre gamle kart. Udgivet af Norsk Lokalhistorisk Institutt. Oslo, Universitetsforlaget, 1981. 82 s.

At folk, der beskæftiger sig med lokalhistorie eller historisk geografi, har stort behov for kort over deres undersøgelsesområder, er der egentlig ikke noget nyt i, selv om det må erkendes, at kort er en noget overset kildegruppe i mange lokalhistoriske arbejder. Både i Danmark og Norge har det derfor været følt som en hindring ved mange undersøgelser, at der ikke findes nogen samlet fortegnelse over de utrykte kort. I Danmark går det for så vidt problemsfrit, når det drejer sig om udskiftnings- og matrikelkort som findes velordnede i Matrikeldirektoratets arkiv i København, men det er naturligvis et problem, at disse kun er registrerede i en intern fortegnelse. Nøjagtigt det samme gælder for Det kgl. Biblioteks og Rigsarkivets kortsamlinger samt for landsarkiverne med undtagelse af Landsarkivet for Sjælland, hvorfra der er udgivet en registratur.

Landbohistorisk Selskab har i en årrække forsøgt at frembringe en fælles registratur over utrykte kort, men det har ikke været muligt at fremskaffe de fornødne ressourcer. Det er derfor meget glædeligt, at Museet Falsters Minder ved museumsinspektør Liselotte Mygh har taget initiativ til at få fremstillet en registrant over lokale, utrykte kort over Storstrøms amts område. Opgaven er udført af Dorthe Falcon Møller på en udmærket måde, når man tager i betragtning, at det er stærkt begrænsede midler, som Amtsmuseumsrådet har kunnet stille til rådighed for opgaven. Det er således kun kort i Matrikelarkivet, der er registreret, og det er kun »unormale« kort, der er optaget i bogen, netop fordi de er de vanskeligste at finde, medens de »normale« matrikelkort let kan søges. Der er herved gjort en god begyndelse, men naturligvis er det beklageligt, at registreringen ikke har kunnet omfatte de andre offentlige arkiver for slet ikke at nævne de mange private samlinger, hvor der givetvis gemmer sig særdeles interessante kort. Som bruger af bogen må man dog komme med et enkelt pedantisk suk: Når man laver så stort et arbejde, så burde det have været forsynet med et alfabetisk register over ejerlavnavne. Det eksisterende sogneregister kræver faktisk at brugerne går omvejen over Trap, med mindre de i forvejen kender lokalitetens sognetilhørsforhold.

Ligesom i Danmark accentuerede Det nordiske Ødegårdsprojekt i Norge behovet for en samlet fortegnelse over lokale, utrykte kort. Norsk Lokalhistorisk Institutt tog opgaven op i 1969, og 10 år efter begyndte de første fylkes-bind at udkomme. Man har måttet foretage ret voldsomme indskrænkninger i forhold til de oprindelige ambitiøse planer. Instituttet registrerer således udelukkende utrykte kort af lokal karakter, kun de kort, der findes i offentlige samlinger, og ydermere kun sådanne, der i forvejen er katalogiserede i institutionerne. Til trods for disse begrænsninger er værket svulmet voldsomt op, men er givetvis et fortræffeligt service-instrument for alle der arbejder med lokalhistorie.

Registreringen omfatter foruden de vigtigste norske institutioner også kortsamlinger i Sverige og Danmark (således Det kgl. Bibliotek, Søkortarkivet og ikke

mindst Hærens Arkiv af hensyn til de mange militære kort før 1814), og det skønnes, at man har registreret ca. 50.000 kort.

De enkelte fylkebind indeholder dels selve registraturen med oplysninger om kort over de enkelte lokaliteter (ordnet kommunevis), således at man umiddelbart kan se hvilke kort der findes over hver by eller gård, målestoksforhold, kortets alder og i hvilket arkiv, det findes (med katalogsignatur). Derudover indeholder publikationen fotografiske smagsprøver på de forskellige korttyper og et nyttigt kort over den administrative inddeling omkring år 1900 og i 1980.

I tilknytning til registraturen (eller samkatalogen, som den kaldes) har Norsk Lokalhistorisk Institutt udgivet et lille skrift, der beskriver de forskellige former for kort og deres anvendelse i historiske undersøgelser. Som det fremgår af Håkon Hovstads artikel i bogen om udskiftningskortene, blev det først i 1857 bestemt for Norge, at der skulle udarbejdes kort i forbindelse med udskiftninger, og at originalen skulle indleveres til centraladministrationen. En tilsvarende bestemmelse blev allerede udstedt ved forordningen af 23/4 1781 for Danmarks vedkommende, så det er evident, at de danske udskiftningskort ofte tillader større grad af retrospektive analyser end de norske.

Yderst interessante er kapitlerne af Arne Hoem om trykte lokalkort før 1773 og af Roald Aanrud om teknikken bag den ældre norske kortfremstilling, som unægtelig havde vanskeligere kår end den tilsvarende danske. Således blev i 1779 to officerer sendt til Norge for at udlægge en basis for trianguleringen, på samme måde som det kort tid forinden var sket på Amager Fælled. Men man kunne ikke finde et tilstrækkeligt stort plant område i Norge, så officererne forsøgte sig med røgsignaler fra to fjeldtoppe for på den måde at bestemme den nøjagtige afstand imellem den. Det var dog først, da man den følgende vinter fandt på at udmåle basis ved hjælp af træstænger på den frosne Storsjø, at der kom gang i Norges videnskabelige kortlægning.

Det er ikke passende i en anmeldelse at give udtryk for misundelse over, at man i Norge kan løse en opgave, som for længe siden burde have været løst i Danmark. Men måske kan de enkelte bind fra den norske samkatalog bruges som bilag til kommende ansøgninger om et lignende dansk projekt.

Karl-Erik Frandsen

CARL-JOHAN BRYLD OG HARRY HAUE: Det agrare Danmark 1680-1980'erne. Historiske kildehefter. Herning, System, 1982. 332 s., ill. 110 kr.

Forfatternes hensigt med bogen er »at forklare nogle hovedlinier i dansk landbrugs historie i de sidste 300 år og dermed bidrage til en historisk begrundet forståelse af landbrugets vilkår i dag«. Denne opgave har de søgt at løse ved i bogens indledning at give et rids, mere kan man næppe kalde det, af landbrugets vilkår og problemer fra 1700-årene og frem til LR-80 bevægelsens opkomst. Den øvrige del af bogen omfatter ialt 3 kildeamlinger: a) landboreformperioden 1750-1800, b) landbrugsomlægningen og andelstiden ca. 1870-1900, samt c) det industrialiserede landbrug 1945-82. De 3 kildeafsnit er forsynet med realkommentarer og vejledende spørgsmål.

Det er glædeligt, at der med denne og andre kildeudgaver (herunder parallelemnet: Det industrielle Danmark 1840-1914, anm. i *H.T. bd. 83, s. 327 ff.*) er givet

eleverne på det gymnasiale uddannelsestrin bedre muligheder for grundigt at sætte sig ind i den nyere tids økonomiske og sociale historie, vel at mærke på grundlag af dansk materiale og i bredere sammenhæng end tidligere. Imidlertid står det ikke klart, om forfatterne forestiller sig at brugerne skal læse indledningen i forbindelse med en bredere orienteret grundbog i danmarkshistorien, eller om den skal stå alene? Vælges den sidste løsning, kan det næppe undgås, at læseren får et noget forenklet billede af den historiske udvikling, i hvert fald for de sidste 200 års vedkommende.

Hvad kilderne angår, omfatter de et bredt udbud af muligheder, såvel inden for de tre delemner som tværgående. Men netop antallet har ofte nødvendiggjort en beskæring af den enkelte kilde, der i en del tilfælde nærmer sig det betænkelige og i hvert fald gør tilegnelsen af stoffet vanskelig uden en meget kyndig lærerhjælp. Som kilderne præsenteres, kan de kun bruges i én bestemt sammenhæng. Et eksempel herpå er i afsnittet om landboreformerne: hoveriet og bondens retsstilling, hvor der nærmest er gjort vold på kildematerialet i en sådan grad, at den oprindelige mening går tabt. Dette gælder således både forordningen om stavnsbåndets ophævelse 1788, der jo netop ikke gav bønderkarlene total frihed, og de jyske proprietærens »tillidsskrift« til kronprinsen 1790, hvis egentlige ærinde snarere var at forhindre hoveriets ophævelse end at kritisere, endsize tilbagekalde, forordningerne fra 1787-88.

Når bogen bringer uddrag af kilder på helt ned til én linie, rejser det unægteligt spørgsmålet om meningen med at bringe disse? I bogens sammenhæng skal de vise én bestemt ting, altså være illustrative. I mange tilfælde er dette i og for sig meget rimeligt og vel også mere elevvenligt end det »metodeskoleridt«, der en overgang i 1970'erne plagede gymnasiet; men forfatterne kunne ofte med fordel have givet de samme oplysninger i fremstillingsform, enten i indledningen eller i kommentarer til nogle færre, men til gengæld længere kilder. Meningen med at læse kilder må vel være, at give læserne et passende »authentisk« indtryk af et dokument eller en beretning, d.v.s. at fornemme selve begivenheden eller situationen, som kilden er udsprunget af. At dette kan lade sig gøre, fremgår af bogens andet kildeafsnit, hvor debatten i »Sorø Amtstidende« om oprettelsen af et andelsmejeri i Skælskør giver læseren en god fornemmelse af at sidde på første række.

De to første kildeafsnit afsluttes med en forskningsoversigt over hovedtrækkene af den faghistoriske debat. Eleverne havde nok været bedre tjent med nogle uddrag af denne, hvorpå de så kunne øve materialekritik. Derfor er der til gengæld gode muligheder i det sidste kildeafsnit om de mere aktuelle landbrugsforhold, hvorom den historiske sagkundskab endnu ikke har talt.

Alt i alt er der dog med »det agrare Danmark« tilvejebragt en omfattende materialesamling, der kommer langt omkring og som kan give læseren en god første indføring i de mange problemkomplekser.

Torben Hansgaard

PETER HOXCER JENSEN, LEIF HAAR, MORTEN HAHN-PEDERSEN, KAARE ULRICH JENSEN og AXEL DAMSGAARD-MADSEN: Dansk kolonihistorie, indføring og studier. Århus, Historia, 1983. 222 s.

I årene efter krigen har man både i og udenfor Europa kunnet iagttage en stærkt stigende interesse for de oversøiske områders historie. Dette forhold kan på grund af Danmarks fortid som kolonimagt også påvises herhjemme, hvor det konkret har udmøntet sig i et stigende antal arbejder i form af monografier, tidsskriftsartikler og ikke mindst studenterafhandlinger. Men enhver, der er trængt blot lidt dybere ned i dansk kolonihistorie, har måttet erkende, at kildematerialet er geografisk spredt og relativt svært tilgængeligt. Derfor har man i højere grad indenfor dette emne følt savnet af hjælpemidler til bl.a. biblioteker og arkiver. Dette forhold er der nu i vid udstrækning rådet bod på med udgivelsen af »Dansk kolonihistorie, indføring og studier«.

Bogen består af en indføring og en samling på seks forkortede studenterafhandlinger. Tyngdepunktet ligger i indføringen. Efter en indledende placering af dansk kolonihistorie i det globale perspektiv ud fra en ideologisk/metodisk indfaldsvinkel (s. 1-17) følger den egentlige gennemgang af kilder og litteratur (s. 19-98). Denne er delt op efter geografiske kriterier: Dansk Vestindien (s. 19-60), Dansk Ostindien (s. 61-78) og Dansk Guinea (s. 79-90). Indenfor hvert af disse afsnit finder man underafsnit med historisk »brødstof«, forskningsoversigter, henvisninger til værker og afhandlinger samt vigtige kildesamlinger af både dansk og udenlandsk oprindelse. Det omtales også, hvor der er huller i vor viden, og hvor yderligere forskning vil lønne sig. Endelig afsluttes med en værdifuld adresseliste over de museer, arkiver og biblioteker i både ind- og udland, som kan bidrage med materiale til dansk kolonihistorie (s. 91-98).

Det vil føre for vidt her at gå ind på hver enkelt af de seks studenterafhandlinger, som udgør bogens anden halvdel (s. 99-214). Det skal blot fastslås, at de er særdeles læseværdige, og at de bringer nye forskningsresultater. Når udgiverne har valgt at bruge så megen plads på afhandlinger, der er så geografisk og emnemæssigt spredte, som tilfældet er, må det nærmest ses som en illustration af studenterafhandlingernes niveau og karakter – samt som belæg for den utvivlsomt rigtige påstand (s. 8), at disse afhandlinger ofte bringer værdifulde resultater. Alligevel må man indvende, at pladsen ville have været langt bedre udnyttet, hvis man havde ofret afhandlingerne og i stedet udbygget de teoretiske afsnit og kommenteret de anførte titler mere udførligt – en kritik der sættes så meget mere i relief, når man ser, at Hoxcer Jensen i sin vejledning selv anfører pladsmangel som begrundelse for ikke at bringe egentlige forskningsoversigter (s. 8). En anden indvending, ganske vist fra småtingsafdelingen, er, at bogens titel »Dansk kolonihistorie, indføring og studier« er lovlig bred. Den bruger, som påtænker at lade sig indføre i grønlandske, islandske eller færøske aspekter af kolonihistorien, må gå forgæves, eftersom nærværende indføring kun omhandler de tropiske kolonier.

Tilbage står imidlertid, at vi her har fået en overordentlig nyttig og anvendelig håndbog med en meget bred målgruppe. Der ligger et imponerende arbejde bag, som bringer brugeren ud i mange krinkelkroge. Der er således kommet væsentlig mere samling på den danske kolonihistories litteratur og kildemateriale, hvorved bogen afgjort dækker et behov.

Leif Calundann Larsen

JOSEPH ZITOMERSKY (ed.): *On Making Use of History. Research and Reflections from Lund. Lund Studies in International History.* Lund, Studentlitteratur, 1982. 206 s.

I forhold til deres danske kolleger har historikerne ved Lunds Universitet gennem den sidste halve generation været mere præget af inspirationen fra nyere amerikansk samfundsvidenskab. Det er blevet demonstreret i værker af f.eks. Carl-Axel Gemzell, Bo Hultdt, Göran Rystad, Hans F. Petersson og Sven Tägil, at de lundensiske samtidshistorikere ikke blot har taget del i debatter om vigtige internationale historiske problemer, men også i høj grad har søgt at anvende de generaliserende samfundsvidenskabers teorier, metoder og begrebsapparater. Når flertallet af deres danske kolleger ikke i samme grad eller på samme måde har ændret deres tilgangsvinkler, hænger det måske ikke blot sammen med styrken i den danske historiske tradition, men også med en vis skepsis over for nytten af de nye problemstillinger og metoder. Denne skepsis er stedvis blevet begrundet med enkelte eksempler på oplagte vildspor eller urimeligheder i den ganske omfattende svenske produktion, men egentlige sammenligninger mellem resultaterne af de divergerende tilgange savnes.

Det foreliggende bind demonstrerer nogle af den lundensiske traditions gode sider. Det består af 5 artikler om noget forskelligartede emner, søgt sammenfattet ved en længere introduktion, og det henvender sig således ikke til læsere interesseret i et bestemt emne, men må snarere ses som en præsentation overfor den engelsksprogede verden af eksempler på emneområder, problemstillinger og metoder, eller i hvert fald som fremlæggelse af artikler af høj kvalitet, der ikke på anden måde har kunnet offentliggøres.

I introduktionen, *Changing Historical Study in Sweden and Lund*, gør amerikaneren Zitomersky opmærksom på det internationale stade, den lundensiske historievitenskaber finder sig på, og de moderne samfundsvidenskabelige og kvantitative metoder, der har vundet indpas. Derimod argumenterer han knap så overbevisende for, at netop de her publicerede artikler i særlig grad skulle understrege historiens nytteværdi, som bogens titel lægger op til. En nytteværdi, der består i de generaliserende samfundsvidenskabers brug af historiske data til afprøvelse af teorier og metoder vil mange historikere nok finde utilstrækkelig, og det er svært at se, at netop de i dette bind fremlagte emner skulle give særlig nyttige erfaringer til nutiden.

De 3 første artikler tager store internationale projekter og debatter op. I Kristian Gerners *History as Qasi-Laboratory: Reflections on the Stanford Studies of the Crisis of 1914* gives en udmærket oversigt over de store forsøg på at forklare udbruddet af 1. verdenskrig ved samfundsvidenskabelig teori, som Nazli Choucri, Ole Holsti, Robert North, Dinah Zinnes og andre har været i gang med siden begyndelsen af 1960'erne, og af den kritik af kildeudnyttelsen og af de kvantitative metoders muligheder for at etablere væsentlige nye udsagn, som dette projekt har været mødt med. Gerners konklusion går – efter min mening med rette – i retning af skepsis over for generaliseringsmulighederne, i hvert fald ved storpolitiske kriser. Samspelet af talrige faktorer på mange planer kan vanskeligt rummes i en model, der skal gøre årsagerne almene og forløbet forudsigeligt. Og da kriser kan sætte kræfter i bevægelse, der spiller en ganske stor rolle for de længere og bredere forløb, må forsøgene på at etablere overskuelige forklaringer tages med store forbehold. Nyten af det store 1914-projekt bliver således især erfaringerne med,

hvilke vanskeligheder, de samfundsvidenskabelige modeller møder, når de virkelig grundigt skal prøves på det historiske materiale.

Robert William Bennett & Joseph Zitomersky's artikel, *The Delimitation of International Diplomatic Systems: 1816-1970. The Correlates of War Project's Systems Reconstructed*, tager også udgangspunkt i et af de store amerikanske projekter, her David Singer's og Melvin Small's forsøg på at indsamle umådelige datamængder om historiens krige og deres deltagere for at finde frem til krigenes og den internationale politik årsager ved statistikens hjælp. Det er der hidtil kommet en hel del ikke altfor givende oversigter ud af, og Bennett & Zitomersky bringer næppe det store projekt meget nærmere målet ved deres minutøse korrektur til Singer's & Small's opregning af det internationale systems statslige aktører siden 1816. Der er ca. 467, viser det sig – heraf eksempelvis 37 tyske, 25 nigerianske og 67 indiske – når man regner dem allesammen med efter et meget liberalt repræsentationskriterium for diplomatisk aktivitet. Det skal blive spændende at se, hvad generaliserende samfundsforskere kan få ud af det; traditionelle historikere vil nok anlægge et pragmatisk syn på disse aktørers eksistens, når de arbejder med konkrete problemstillinger; og politologer, der strækker det statslige aktørbegreb så vidt, vil sikkert hurtigt inddele aktørerne i ganske mange undergrupper, hvis de skal finde karakteristiske fælles træk.

Lars Niléhn diskuterer kortfattet konfliktteorier i sin artikel *Theories, Territory and Teleology. On Two Attempts to Present a General Theory of History*. Han gennemgår Kenneth Boulding's hypoteser om staters magtcentre, deres indflydelsesområder og deres indbyrdes afstand (som Ib Damgaard Petersen introducerede her i landet i 1969) og advarer mod en mekanisk anvendelse af den simple model og understreger vanskelighederne ved at kvantificere og sammenligne staters magt. Lige så kort omtaler han traditionen for geopolitisk tænkning, her exemplificeret ved Lars-Erik Nymans Sinkiang-studier. Han advarer mod forklaringer, der reelt bygger på resultaterne af et forløb, når årsagerne til dets igangsættelse skal findes. Som i Gerner's artikel er kritikken af de generaliserende samfundsvidenskabers teorier og deres anvendelsesmuligheder vel ikke ny, men den er også her præcist formuleret og belyst ved velargumenterede eksempler. Hvordan sådanne teorier kan modificeres, eller hvad man kan sætte i stedet, er i mindre grad uddybet.

Bogens 2 sidste artikler har en lidt anden karakter. Her søges de samfundsvidenskabelige metoder ikke så meget diskuteret som positivt anvendt, ganske vist i mere beskedne målestok og ikke på internationale men på svenske historiske problemer. Birgitta Odén giver i *An Historical Perspective on the Risk Panorama in a Changing Society* et foreløbigt, statistisk baseret forsøg på at opstille og forklare udviklingen i den personlige risiko, en svensker har for at komme ud for et fatalt ulykkestilfælde i perioden 1860-1970. Den totale risiko for en dødsulykke er forbløffende konstant, men ulykkesårsagerne varierer uægtelig, og spørgsmålet bliver, om man kan opstille generelle forklaringer herpå. Ingvar Elmroth søger i *Demography as History. A Study of the Living Conditions of the Swedish Nobility from 1600 to 1800* at give en statistisk oversigt over de ny-adledes og adelens erhverv, sociale mobilitet og familiemæssige forhold, uden at det dog på det foreliggende grundlag har været muligt at trænge dybere ned i årsagerne til adelens demografiske problemer. Begge disse to artikler bærer præg af at være interessante oplæg til videre studier, men de illustrerer måske samtidig afstanden fra de første artiklers teoretiske politologiske debat til nogle af socialhistorikernes mere jordbundne dataindsamling og forsigtige hypoteser.

Som helhed viser dette bind – måske lidt på tværs af udgiverens intentioner – at de lundensiske historikere nok er stærkt optaget af den internationale samfundsvidenskabelige diskussion, som de kan deltage kompetent i, men at de bestemt ikke har mistet historikernes traditionelle skepsis overfor teorier og metoder, og at de i høj grad er optaget af fortiden i sig selv og ikke blot den nytteværdi, den måtte kunne tillægges.

Carsten Due-Nielsen

Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til POUL ENEMARK. Arusia. Historiske skrifter II. Viborg, 1983. 368 sider. Ill. 135 kr.

Festskriftet til universitetslektor, dr.phil. Poul Enemark i anledning af hans 60-års dag er usædvanligt på to områder. For det første giver det med sine talrige bidrag fra elever udtryk for en *lærers* givende virke, og for det andet er det i usædvanlig grad centreret om et bestemt emne. Der er tale om en velovervejede titel: den overvejende del af de 22 afhandlinger ligger i tid i hundredåret mellem 1450 og 1550, og der spores en klar nordisk profil. De fleste forfattere behandler konge og aristokrati og forholdet dem imellem. Man mærker sig i denne forbindelse Kai Hørby's nyvurdering af dokumenterne fra Kalmar 1397 og Erik Ulsigs oversigt over kronens forsøg på at holde på krongodset i 12-1300-tallet. Thelma Jexlev opfordrer i en afhandling om tre adelskvinder fra senmiddelalderen til fordybelse i periodens kvindehistorie. Her er imidlertid også afhandlinger om byer og handel, gods- og landbrugshistorie, samt om litteratur. Troels Dahlerup beretter historien om storkøbmanden Hans Vale og hans fallit. Metodisk interessant, men muligvis diskutabelt, er Peter Hoxcer Jensens forsøg på en applicering af 'centralstedsteorien' på de danske byer i perioden 1536-1660. Skriftet afsluttes med bibliografien over Enemarks forfatterskab, herunder en oversigt over hans lange række af udtømmende artikler skrevet til Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder. Festskriftet har sin force ved at vise bredden af den aktuelle forskning i senmiddelalderen og Poul Enemarks andel heri.

Bjørn Poulsen

Festskrift til KRISTOF GLAMANN. Redigeret af OLE FELDBÆK og NIELS THOMSEN. Odense Universitetsforlag, 1983. XXIV, 419 s. Ill. 244 kr.

En kreds af fagfæller og tidligere kolleger fra hele Norden har ønsket at markere prof. Kristof Glamanns 60-årsdag med et festskrift. De godt en snes bidrag fra nordiske økonomiske historikere, som festskriftet indeholder, spænder nødvendigvis vidt og kan ikke samlet gøre krav på nogen anden karakteristik end den, der normalt er festskrifter – som genre betragtet – til del.

Naturligt nok – i betragtning af Glamanns egentlige forskningsindsats – ligger afhandlingernes emnemæssige tyngdepunkt på handelshistorien, og inden for dette felt særligt den merkantile udveksling mellem hinanden fjerntstående kulturkredse, og her ikke mindst dennes mere uåndgribelige aspekter. I så henseende er *Ole Justesens* artikel om mulatkøbmanden Henrich Richter på

Guldkysten i det 19. århundredes første tredjedel karakteristisk for synsvinklen. Den afroeuropæiske mellemhandler og foretager i de danske etableringer på Guldkysten fremtræder ikke blot som en formidler mellem den europæiske og afrikanske kulturkreds, men som en person, hvis kommercielle karriere stod og faldt med tilstedeværelsen af en overgangszone mellem de to kulturer og en balance mellem disses politiske systemer.

Handelens og handelsmagtens forhold til den politiske magt er også temaet i *Ladewig Petersens* artikel om Skandinavien og de europæiske kapitalmarkeder 1550-1650; artiklen fortsætter tidligere studier over kongelige udlån og adelens gældsstiftelse og fremhæver handelskapitalens betydning for etableringen af den enevældige stat. Med mere begrænset og nutidigt perspektiv gennemfører *Ove Hornby* og *Carl-Axel Nilsson* en strigent analyse af den danske tankskibsflådes udvikling, og *Ernst Söderlund* giver en samlet vurdering af forretningsbankernes betydning for den svenske økonomiske udvikling fra 1850-1930. – I sit bidrag har *Hans Chr. Johansen* søgt at vurdere Østersøområdet forsyning med amerikanske varer i det 18. århundrede, mens et større, kontinentalt perspektiv ligger bag *Artur Attmans* opgørelse over ædelmetallernes rolle i verdenshandelen mellem vest og øst fra år 1000 til 1800, en vurdering af den vældige kapitaleksport, der i århundreder som en kontinuerlig strøm fra vest til øst udlignede Vesteuropas importoverskud i handelen med Østeuropa og Asien.

Her er lange linier, men som *Niels Steensgaard* anfører om interessen for den oversøiske historie i de sidste 20-30 år, bundet sammen af ønsket om at tilføje den ikke-europæiske dimension til det traditionelle eurocentriske billede. Det er helt i tråd hermed, at *Benedicte Hjejle* i sit bidrag til festskriftet afdækker Kiplings Mowglihistorier som en parabel om det britisk-indiske samfund efter Sepoyoprøret og inden imperiets opløsning og præsenterer forfatteren i overgangszonen mellem den indiske forestillingsverden, han var opdraget i, og den engelske imperialisme, han i udpræget grad blev talsmand for.

Hans Kryger Larsen

Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til HARALD LANGBERG. Kbh., Nationalmuseet, 1979. 308 sider.

Blandede festskrifter er altid et problem for en anmelder. Da det er umuligt at gå ind på de ofte talrige, og ofte spredte bidrag, nøjes man som regel med at angive titlerne på de enkelte afhandlinger – og tilføjer måske så, for 117. gang, hvor vanskelig en opgave det er at sige noget sammenfattende . . . Her er der tale om 16 afhandlinger til lederen af Nationalmuseets 2. afdeling, Harald Langberg; titlen på festskriftet spiller selvsagt på Langbergs hovedværk, *Danmarks bygningskultur* fra 1955. Bidragyderne er alle ansat ved Langbergs afdeling eller ved *Danmarks kirker*, og det giver faktisk de (overvejende arkitekturhistoriske) bidrag et ikke ubetydeligt enhedspræg. Fælles for dem er den velkrevne soliditet, og når jeg her indskrænker mig til at nævne fem af dem, ligger der ingen relativ kvalitetsvurdering bag, snarere anmelderens subjektive interesser: Ebbe Nyborg: »Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri« (37-64), Elna Møller: »Er moderen jævngammel med døtrene? Ribe domkirkes alder og betydning for jysk kirkebyggeri« (83-98), Niels Jørgen Poulsen:

»Kalkbrænderne ved Mariager fjord. Omrids af jysk kalkbrænding i tiden mellem reformation og enevælde« (111-126), Erik Skov: »Almuebænk og herremandsstol. Bidrag til kirkestolens historie i Danmark« (235-249) og Hans Stiesdal: »At rejse med Hugo Matthiessen« (263-277). Festskriftet er rigt illustreret og smukt produceret, og rummer en bibliografi over Harald Langbergs forfatterskab fra 1942 til 1978 ved Hanne Errebo-Knudsen og Marianne Poulsen.

Jens Rahbek Rasmussen

OLDTID OG MIDDELALDER

JØRGEN JENSEN: Nordens guld. En bog om oldtidens rav, mennesker og myter. Kbh., Gyldendal, 1982. 187 sider. Ill.

'Nordens guld' er et fornemt eksempel på formidling af komplicerede empiriske undersøgelser. Med rav som katalysator og rød tråd i fremstillingen lykkes det Jørgen Jensen på relativt få – i øvrigt yderst velskrevne – sider at lægge endnu en række brikker til forståelse af oldtidens socialhistorie. Selve fremstillingen er kronologisk bygget op og dækker perioden fra omkring 6000 f.Kr. til 1200 e.Kr. med hovedvægten på tiden omkring 2000 f.Kr. til ca. 500 e.Kr. Danske fund fra denne periode, opfattelser af den sociale struktur i samme tidsrum samt viden om forholdene i Central- og Syd-Europa formes af forf. til et sammenhængende billede af en række forskellige økonomiske systemer, som indgår i et samspil, der er vanskeligt at erkende. Medens beskrivelsen af den nordeuropæiske region, hvor vareudvekslingen (bl.a. mod rav) har til formål at give en allerede etableret hierarkisk struktur yderligere status, prestige og dermed magt, virker overbevisende, forekommer indsigtene vigende, når forf. overskrider *limes*. Her undervurderes det romerske imperiums heterogene karakter, men det er på den anden side klart, at en diskussion heromkring ville medføre en uheldig vægtforskydning i fremstillingen; dog kan efter anmelderens mening den idealtipe, forf. anvender i sin beskrivelse af den nordeuropæiske region, med fordel appliceres på i alt fald Donau-provinserne i 1. og 2. århundrede e.Kr. *Limes* har måske ikke så stor betydning i sig selv. Ganske vist reguleres grænsehandelen mellem Romerriget og Barbaricum – told opkræves også – men måske op mod 90% af befolkningen dybt ind i de daværende provinser Dacien, Pannonien, Noricum og Raetien lever ganske uanfægtet heraf videre i den oprindelige – for det meste keltiske – stammestruktur. Bortset fra enkeltstående tilfælde (Scarbantia, Savaria, Juvavum?) kan byudviklingen i dette område ikke begrundes i vareudveksling, men i det romerske imperiums behov for at sikre en rimelig administration af området bag *limes*. At der ubestrideligt er blevet ført forsyninger frem til legionslejrene og vel slaver o.a. samt rav over Aquileia mod Italien fra Barbaricum, kunne snarere give anledning til at fokusere på de *fora*, som synes at have eksisteret ved de fleste legionslejre (tydeligst ved Köln, Carnuntum og Aquincum (Budapest)). Petrikovits, Vittinghoff's og Mócsy's studier heromkring sammenholdt med eksempelvis Polanyi's tanker omkring 'ports of trade' kunne underbygge en hypotese om en række *emporia* ved *limes*, hvor en reguleret og af romerne beskattet og beskyttet vareudveksling/handel har fundet sted. Således betragtet er *limes* primært et

forsvarsværk og mødested for ellers fjendtlighedsindede grupper, ikke nødvendigvis en adskillelse af to økonomiske systemer. Afgørende derimod er sikkert – som ofte fremhævet – at i modsætning til de nordlige regioner handles såvel fødevarer som jord indenfor rammerne af det juridiske fællesskab, som romerriget også er et udtryk for. Vel netop i sikring af ejendomsret til jord og denne jords afkast ligger en væsentlig årsag til fremvækst af den centraliserede magt, staten om man vil, selv om anm. kun ugerne benytter denne term i forbindelse med det romerske imperium.

Ovenstående betragtning kan ingenlunde rokke ved de afgørende linjer i Jørgen Jensens fremstilling. Dennes styrke er solidt forankret i dens kohærens. Opfattelsen af vareudveksling som en gavegivning – senere koblet ind i et redistributivt system, kædes elegant og kyndigt sammen med primært gravfund, stedvis litterære kilder og udgravninger af byborgere. Plausible forklaringer og årsager gives til dette systems evolution og devolution frem mod byen og den fremvoksende stat. Det lykkes forf. at skabe historie af arkæologi, men man kan vel spørge, i hvor høj grad Jørgen Jensen egentlig graver denne historie op af jorden? Kohærens kræver et bindemiddel, og naturligvis kan ikke kun rav forklare udviklingen. Som antydet ovenfor arbejder Jørgen Jensen under inspiration fra Weber med idealtyper, og implicit heri ligger en hypotetisk deduktiv metode. Dette, sammenkædet med tydelig påvirkning fra fransk sociologi og antropologi (Lévi-Strauss, Clastres) og Polynyi's opfattelse af de prækapitalistiske samfunds fundamentale forskellighed fra de moderne, fører i Jørgen Jensens fremstilling til en tilbagevendende advarsel mod at benytte moderne – især økonomisk terminologi som e.g. handel, penge etc. og nutidens verden og kultur i en beskrivelse af oldtiden.

Moses I. Finley har med et lignende udgangspunkt skabt et nybrud i studiet af antikkens historie, og disse nyere linjer i arkæologi og historie har med den stærke koncentration om det sociale og økonomiske skabt mulighed for et langt nærmere samspil mellem de to fag end hidtil. Dog arbejder den antikke historiker primært med litterære kilder og epigrafisk materiale, og de idealtyper, som han forsøger at opbygge, kan derfor i de fleste tilfælde etableres i den samme kronologiske og geografiske ramme, som det undersøgte tema senere skal placeres i. Derimod forekommer det mig problematisk – og betegnelsen model er vel mere velvalgt end idealtype i så fald – om resultater fra et studium af et nutidigt primitivt samfund kan sammenstykkes til en model/forklaringsskitse/idealtype og benyttes i et andet geografisk og kronologisk rum. En stor del af Jørgen Jensens begrebsapparat især omkring e.g. gavegivning og denne handlings motiver og konsekvenser synes hentet fra socialanthropologien og ikke fra dansk sten- og broncealder. Følgelig er den fase (detailanalysen/empiriske studier/testcases) af inducerende karakter, som er idealtypens nødvendige fortsættelse, hvis den skal indpasses i et historisk forløb eller struktur, ulige mere vanskelig for de perioder, som ligger før såkaldt historisk tid. Den kræver en meget sikker viden om det totale fundmateriale og en meget stram disciplin i tolkningsfasen og i syntesen. Jørgen Jensens bog opfatter anmelderen som en detailanalyse, hvor en række idealtyper afprøves på et specifikt kildemateriale med ravet som styrende princip; den kan således tages som et udtryk for den fuldt gennemførte forskningsproces og må følgelig vurderes primært som en helhed. Bogen lægger ikke op til detailkritik (e.g. omkring Magdalensberg, s. 142 f.), men kan med sine velvalgte illustrationer og levende fremstilling tages til indtægt for bærekraften i de nye

linjer i dansk arkæologi, som forf. repræsenterer. Det kan tilføjes, at fremstillingen er fortræffeligt illustreret.

Peter Ørsted

HEIKO STEUER: Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, philologisch-historische Klasse dritte Folge nr. 128. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1982. 613 s.

Dette nye bind i Göttingenakademiets snart berømte serie er spændende både for historikere og arkæologer. Forf. er arkæolog og sammenfatter sine fagfællers meninger og theser, idet han forsøger at bestemme arkæologiens ståsted over for opgaven at rekonstruere sociale strukturer og at finde ud af, hvad der kan udforskes. Bogen er en »Bestandaufnahme der methodischen Ansätze« baseret på deduktiv metode og med modelformulering som mål. Udgangspunktet er forfatterens interesse for merovingertidens sociale forhold siden 1960'erne.

De første 110 af 521 tekstsider bruges til definition af problemstillinger, af begrebet socialstruktur, tolkningsproblemer for de arkæologiske kilder og terminologi samt definition af de forskellige kildegrupper: gravfund, offerfund, borge og bopladser.

Forsøget på at udforske socialstrukturer med arkæologiske midler tager 215 sider, hvor den hidtidige forskning gennemgås ud fra 5 problemstillinger igennem bronzealder og jernalder med tyngdepunktet i romersk jernalder og merovingertid, incl. karolingertid. Problemstillingerne er: Hvilke arkæologiske kriterier kan benyttes til inddeling af samfundet? Hvilke grupper i samfundet har forskningen interesseret sig for? Hvilke begreber har man inddraget til forklaring af de sociale grupperinger? Hvordan er talforholdet mellem de enkelte udskilte grupper? Hvad blev resultatet for socialhistorien, hvordan blev de arkæologiske og historiske kriterier sammenknyttet?

De sidste 100 sider skildrer forfatterens modeller og these. Steuers these lyder: I et lagdelt samfund med adel lader gravskikken næppe forskelle komme til syne på anden måde end i et egalitært samfund. I et åbent samfund struktureret efter den enkeltes eller hans families placering vil den opnåede rang også udtrykkes i gravkulen. Den udtrykker værdimålere og levevis og samfundets forestilling om sig selv, men ikke dets forfatning.

Problemet arkæologi/historie fremstår tydeligt ved brugen af begreber som fyrstegrave, adelsgrave o.l., hvor arkæologerne bruger historiske begreber, også i perioder hvor der ikke er historiske belæg, og hvor indholdet ikke kan forventes at være det samme. Efterkrigstidens enorme udgravningsmateriale tvinger til eftertanke, og Steuer har ikke set det som sin opgave at skrive en ny germanernes socialhistorie, men at skabe en sikrere basis for fremtidig forskning.

Den arkæologiske kildeanalyse er rimeligt veludviklet, men tolkningen af kilderne sker intuitivt, bestemt af arkæologens ståsted i nutiden – hvilket nok er særligt tydeligt for en tysker med det delte lands stærkt modstillede holdninger dagligt for øje. Ikke desto mindre er socialhistorien blevet en hovedopgave på begge sider jerntæppet.

Titlen lover mindre end bogen giver. Både bronze- og jernalder er med skønt

de er forhistoriske perioder, og hverken i disse afsnit eller senere skelnes der mellem Sydsandinavien og Mellemeuropa. Der er derfor meget af direkte interesse også for dansk forskning, så meget mere som de mange enkeltanalyser virker sunde og skaffer et hurtigt overblik over den seneste forsknings resultater – eller postuler.

Som arkæolog finder jeg bogen særdeles nyttig, og det må den også være for historikere. Steuer har samlet et ellers uoverskueligt stort stof, alene de 1375 henvisninger til navnlig 70ernes litteratur er særdeles brugbare.

Henrik Thrane

ARILD HVIDTFELDT: *Kulturernes Korsvej. Politikens verdenshistorie 7*. København, Politikens Forlag, 1983. 336 s. 268 kr. (kun i subskription).

Det 7. bind i Politikens Verdenshistorie skal dække hele Sydasiens historie fra slutningen af det 2. årt. f.v.t. frem til ca. 1250 e.v.t. Det er både i geografisk og kronologisk henseende en gevaldig mundfuld, og for at opnå en vis sammenhæng har forfatteren fornuftigt nok valgt at bygge fremstillingen op omkring ét gennemgående tema, verdensreligionernes opståen og udbredelse. I et kort, indledende kapitel om religionens plads i samfundet understreger han, at religion ikke må ses isoleret, men i sammenhæng med de politiske, sociale og materielle forhold.

Denne målsætning lever værket ikke op til. Religionerne præsenteres snævert som dogmer og ritualer, ikke som bevidsthed i bredere forstand. Skildringen af religiøse bevægelser tjener intet sted som udgangspunkt for en sammenkædning af forskellige variable til forklaringer på det historiske forløb. Ikke engang religionernes funktion som kilde til autoritet og legitimering af politisk magt diskuteres, hvilket ellers ville have været oplagt i betragtning af, at fremstillingen er struktureret omkring storrigerne i Indien, Iran, Sydøstasien og den muslimske verden. Hvad læseren får, er derimod den traditionelle opremsning af konger, dynastier og krige tilsat eksempler på religiøs og kulturel diffusion. Der gøres kun sporadiske forsøg på at forklare dynamikken bag de mange politiske omvæltninger. I betragtning af den betydning, forfatteren tillægger de persiske statsdannelser, fordi de fungerede som bro for kulturformidlingen mellem øst og vest, er det utilfredsstillende, at den eneste forklaring på Sassanidestatens fald er en bemærkning om, at »riget var opløst indefra« (s. 220). Læseren vil lede forgæves efter omtale af teknologiudvikling, landbrugets organisering, demografiske forskydninger, nomadernes plads i samfundet o.s.v.

Der knytter sig særlige problemer til at skrive sammenfatninger af Asiens historie, fordi der er mindre forskning og teoridannelse at trække på, end det er tilfældet for Europas vedkommende. Så meget mere uforståeligt er det, at forfatteren undlader at benytte sig af den nyere forskning, der nu engang foreligger. Den førende autoritet på Islams historie i middelalderen, Claude Cahen – der har gjort meget for at tilføre Islamsforskningen et socialhistorisk perspektiv – figurerer end ikke i litteraturlisten. Værket præges derfor af synspunkter, som forskningen forlængst har opgivet. Det er – for blot at nævne et enkelt eksempel – ikke længere muligt at forklare shi'ismens udbredelse og den

abbasidiske revolution som udslag af en national persisk modstand mod arabisk fremmedherredømme (s. 299 f.).

Nu hvor udforskningen af de ikke-europæiske samfunds historie omsider har forladt tidligere tiders faglige isolation og i stigende grad orienterer sig efter udviklingen inden for den øvrige historieforskning, er det forstemmende at blive præsenteret for et værk, der helt lader de sidste 20-30 års teoretiske diskussioner og konkrete forskningsresultater ude af betragtning. Et sådant opkog af synspunkter og informationer, der i forvejen er tilgængelige for et dansk publikum, tyder på, at hverken forfatter eller redaktør føler faglig forpligtelse over for kredsen af historisk interesserede ikke-specialister, som værket vel i første række henvender sig til.

Peter Christensen

ANNE K.G. KRISTENSEN: Tacitus' germanische Gefolgschaft. Det kongelige danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filosofiske Meddelelser 50:5. Kbh., Munksgaard, 1983. 93 s. 100 kr. + moms.

Med denne studie i det tidlige germanske samfunds politiske og sociale struktur har forf. placeret sig *in medias res*. Selvsagt implicerer ikke blot læsningen af Tacitus' Germania en lang række tunge hermeneutiske problemer, men indlejret i en undersøgelse af den germanske høvding og hans følge ligger også vanskelige og meget omdiskuterede forskningsområder som relationerne mellem romere, keltere og germanere, årsager til det romerske imperiums opløsning og den tidlige germanske 'stats' fremvækst. Det er klart det sidstnævnte område, som har forf.s interesse, og nærværende afhandling må karakteriseres som et spændende skridt frem mod et bedre og mere sikkert udgangspunkt for analyser heraf.

I sin meget klare indledning (s. 3-22) kobler forf. en forskningsoversigt og sin problemformulering sammen. Det er forf.s vurdering, at forskningen har arbejdet for disparat med Tacitus' tekst og primært af denne grund har bragt sig selv i en art pat-stilling. Der er stringens i redegørelsen herfor, og det dristige træk, som forf. konkluderende kan advokere for at bringe udvikling i situationen, synes rimeligt i den formulerede sammenhæng: en nylæsning af den væsentligste kilde, Tacitus' Germania, med en primær focusering på sammenhængen mellem de enkelte kapitler.

Således bliver en gennemgang og diskussion af en række tekststeder afhandlings bærende element (især s. 25-53). Essentielt er det her, at de centrale passus i Germ. 13-14 må opfattes på en ny måde, hvis de tolkes i snæver sammenhæng med skildringerne i kap. 6 og 12. Efter forf.s analyse forekommer det klart, at den germanske høvding og hans følge omtales allerede dér, og den første konklusion må derfor tvingende blive (klarest s. 71 f.), at hvad man hidtil har opfattet som tre institutioner (*centeni ex singulis pagis*, *centeni comites* og *comites/comitatus*) må reduceres til een, og at det er denne ene, som omtales de nævnte steder. Denne konstatering giver naturligvis et langt bredere grundlag for nærmere at definere *comitatus principis*, og især den sammenhæng mellem *concilium*, *comitatus* og *princeps*, som derefter kan blottægges, kaster ganske klart lys over det vel nok væsentligste spørgsmål i denne sammenhæng, nemlig om høvdingens følge har sit udspring i høvdingens 'Haus', altså den privatretslige sfære, eller om det er et offentligrets-

ligt forhold. Decisiv er tilknytningen til *concilium* (råd/ting) og dermed 'offentlig ret', hvilket må fremtvinge en stillingtagen til de overordnede problemer omkring den germanske 'stats' udspring og opståen (Schlesinger, Graus, Kuhn, Kroeschell); ved at sandsynliggøre (og underbygge), at *Herrschaft* har sit udspring udenfor høvdingens *Haus*, yder forf. sit bidrag til en øget forståelse af den fortolkningsramme, som det øvrige kildemateriale må indpasses i. At denne afhandling således må indgå i den løbende debat, er utvivlsomt, men med hvilken vægt dette vil ske, afhænger naturligvis af bærekraften i den fremførte Tacitus-tolkning.

I arbejdet med en antik litterær kilde er forskeren i det store og hele tvunget til at antage to udgangspunkter: at den pågældende tekst er rimeligt sikkert overleveret, og at den antikke forfatter har indsigt i det emne, han skildrer, og at han har søgt at skildre det i en for datidens læsere meningsfuld sammenhæng. Det første kan vurderes med en ret høj grad af sikkerhed gennem en tekstkritisk analyse, medens det andet kræver en dyb indsigt i antik historiografisk tradition og genrer, i romerske samfundsforhold og i den givne forfatters baggrund og kilder. Derudover må en ring af kildemateriale – i dette tilfælde andre skriftlige kilder, arkæologisk og epigrafisk materiale – lægges omkring den pågældende tekst. Med det udgangspunkt og mål, forf. formulerer, finder anmelderen det korrekt, at det totale kildemateriale ikke inddrages; dels er dette sket, dels ville det ganske sprænge rammerne for fremstillingen, således som forf. også selv begrundet sin indsnævring af emnet (e.g. s. 72 ff.). Måske kunne dog muligheden for analogislutninger mellem germanske og keltiske stammeforhold uddybes. Det forekommer mig tvivlsomt, om Tacitus har evnet at foretage den samme skarpe skelnen mellem keltere og germanere som senere tider: især den østrigske og ungarske forskning (e.g. Pink, Dobesch, Mócsy o.a.) har gennem numismatiske og epigrafiske undersøgelser formået at give et ganske klart billede af stammestrukturerne blandt Donauområdet la Tene keltere netop på Tacitus' tid. For eksempel forekommer den serie af indskrifter, hvor termen *princeps* forekommer i forbindelse med keltiske høvdinge, interessant (e.g. AÉ 1951, 64).

Dog helt centralt bliver forf.s læsning af *Germania*. Man kan betragte Tacitus som den fornemste latinske stilist og forfatter; ordvalg, tankegang og disposition er omhyggeligt overvejet; den terminologi, som anvendes (*princeps*, *pagus*, *vicus*, *comites* etc.) må således betragtes som bevidst valgt, og det må være signifikant, at den netop ikke er teknisk i romersk offentlig-retslig kontekst. Det forstyrrende element, som mistanken om en *interpretatio romana* og *variatio sermonis* ville være, kan i samme sammenhæng – med forf. – holdes i baggrunden. Vejen synes således banet for at nå til klarhed over, hvad i al fald Tacitus har ment at vide om germanske stammestrukturer. Den analyse, som forf. foretager på dette grundlag, kan altså efter anm.'s mening foretages med en vis sikkerhed, netop når det drejer sig om Tacitus (næppe eksempelvis hvis det var Livius eller Caesar). Den gennemføres med stor kompetence og med den dristighed, som må forudsættes, hvis et forsøg på at give forskningen omkring det tidlige germanske samfund ny retning skal lykkes. I forlængelse af denne vurdering må også ligge, at nærværende afhandling nødvendigvis vil føre til en forstærket debat, som forhåbentlig også vil forårsage – om ikke andre incitament er til stede – at forf. følger den vej videre frem, som her er afstukket. Spændende ville det være at lægge den lille sammenhæng, som engang har eksisteret i Tacitus' forestillingsverden, bag sig til fordel for den store sammenhæng, som man måske lidt prementt kunne kalde

romernes forestillingsverden. Hertil kræves en udfoldelse ikke blot i tid og rum, men sandelig også af kildemateriale. De spørgsmål, som her dukker op, er unægteligt *quastiones vexatae*, men ønsker man at behandle disse som historiker, er forf.s udgangspunkt og idé den rigtige: at læse Tacitus på ny.

Peter Ørsted

HARALD ZIMMERMANN: *Das Papsttum im Mittelalter. Eine Papstgeschichte im Spiegel der Historiographie.* Uni-Taschenbücher 1151. Stuttgart, Verlag Eugen Ulmer, 1981. 254 s. 22,50 DM.

I overensstemmelse med tyngdepunktet i forfatterens forskning lægges i denne oversigt hovedvægten på det triumferende pavedømmes to århundreder med investiturstriden, 1200-tallets herskerskikkelser og kampen mod det tyske kejserdømme. Byen Roms historie, Syditalien og Mellemeuropa væves således ind, at pavedømmet snarere fremtræder i sit udenrigspolitiske handlingsprogram end som en kirkelig realitet. Det er derfor også begrænset, hvor meget nyt bogen giver i kirkehistorisk henseende. Dens værdi ligger i det historiografiske sigte fra den pavelige historieskrivnings begyndelse i oldtiden til jubelåret 1475, hvor den sidste pavehistoriker, Platina, slutter sin fremstilling. Man kan håbe på, at det middelalderlige pavedømme som et aspekt af Europas historie vil vække interesse også i de skandinaviske lande, efter at disse har knyttet an til en historisk fortid ved at genoptage diplomatiske forbindelser med pavestolen. Nye studier, hvoraf mange i rækken *Päpste und Papsttum* (Hiersemanns forlag, Stuttgart), samt genoptrykket af L. Duchesnes udgave af *Liber pontificalis i Monumenta Germaniae Historica* muliggør nye forskningsinitiativer.

Tore Nyberg

ANTONIA GRANSDEN: *Historical Writing in England II, c. 1307 to the Early Sixteenth Century.* London and Henley, Routledge & Kegan Paul, 1982. XXIV + 644 s., ill. 30 £. ib.

Otte år efter bind I, jfr. omtalen i dette tidsskrift bd. 77 s. 275-76, udkommer andet og afsluttende bind – samme udstyr og indbinding, men nu i fotosats og til den dobbelte pris!

Forfatteren opdeler sit stof i 14 store kapitler, begyndende med overgangstiden omkring Edward II.s tiltræden, mange af dem med den karakteristiske overskrift *Chroniclers of the Reign of . . .*, en yderligere bevidst understregning af stoffets kronologiske ordning, men samtidig med plads til en præcis præsentation og placering af betydningsfulde og mindre betydningsfulde forfattere.

Særlige kapitler er forbeholdt til beskrivelser af de mest markante personligheder og deres arbejder: Fra Edward II.s tid Ranulf Higden og hans hovedværk *Polychronicon*, en slags historisk verdensleksikon, bevaret i over 140 håndskrifter, heriblandt et af hans egne med egenhændige tekstændringer, belyst med tre detailfotos på tavle II. Adskillige steder blev *Polychronicon* fortsat efter hans død engang i 1360'erne, navnlig i de store klostre. I klostret St. Alban's blev en sådan

fortsættelse udgangspunkt for tidens anden markante forfatterpersonlighed, Thomas Walsingham, som med sin *Historia Anglicana* i både en længere og kortere form havde ambitioner om at gentage Matheus Parisiensis' præstationer. Da de trykte udgaver af hans værker gennemgående er forældede, er behandlingen i dette kapitel, s. 118 flg., meget værdifuld. Som eksempel på hans interesse for »fjerne« lande fremdrages Danmarksbeskrivelsen fra 1406 med de hjemvendende ledsagere for Philippa, Erik af Pommerns dronning, som hjemmelsmænd, jfr. s. 128.

Forfatteren havde oprindeligt tænkt sig at standse med Richard III.s død i 1485, men ombestemte sig, fordi en række værker fortsatte ind i Tudor-kongernes tid. Derfor blev det også naturligt at indarbejde karakteristikker af humanismens engelske repræsentanter, den indvandrede italiener Polydore Vergil, hvis *Anglica Historia*, bevaret i autograf i Vatikanbibliotekets Urbinosamling og trykt 3 gange i Basel 1534-55, stadig spiller en vis rolle ved vurderingen af Henrik VII.s tid, herhjemme også kendt af Leonora Christine og benyttet i Hæltinners Pryd, siden ekscerperet af Langebek til hans *Diplomatarium*. Vergil opdagede Gildas og udgav teksten i 1525 under titlen *De excidio Britanniae* i moderne tekstkritisk form. Den anden repræsentant er Thomas More (henrettet 1535), som samtidig med arbejdet på *Utopia* 1510-18 skrev en biografi af Richard III, dels i en latinsk, dels en engelsk version, den første beregnet på det internationale publikum, den engelske for det hjemlige, ikke identiske, begge ufuldendte og først trykt efter hans død.

Et halvark, indsat mellem s. 168 og 169, indeholder 14 tavler med prøver på originale hænder og illustrationer fra flere krøniker, og bindet afsluttes med omfattende registre, s. 519-644, af samme form som i bind 1.

Herluf Nielsen

Coinage and Monetary Circulation in the Baltic Area c. 1350-c. 1500. Nordisk Numismatisk Årsskrift 1981. Kbh, Nationalmuseet, 1982. 274 s. Ill. 150 kr.

Årgangen indeholder 13 af de 15 foredrag, der holdtes ved Den kgl. Mønt- og Medaillesamlings 200 års jubilæum i 1981, samt et forbindende referat på engelsk og dansk ved Jørgen Steen Jensen.

Der indledes med *John Day's* *The Question of Money Contraction* om størrelsen af møntomløbet i Europa fra 1325 til 1475, og hovedtesis på baggrund af engelske, franske og italienske kilder er den, at det samlede omløb af ædelmetal mindskedes med ca. 50% i det givne tidsrum. Årsagen kunne bl.a. være handelsunderskud i forhold til de nærestliggende lande. *Rolf Sprandel* betoner i *Zahlungsströme im hansisch-nordischen Raum* de regionale forskelle i de disponible pengemængder og peger på Skånemarkedet, kongernes pantsættelser af riget for store summer, genindløsningen, kongedøtres medgift og kampen om hansestædernes privilegier op til freden i Stralsund 1370 som kildemateriale til bedømmelse af de omsatte og omsættelige pengemængder i Danmark.

To andre bidrag: *G. Stefke*, *Silbergeldprobleme im westlichen Ostseeraum* ca. 1380-1430 og *Bernd Kluge*, *Die Wittenprägung in Mecklenburg/Pommern* und ihr Anteil am Geldverkehr des Ostseeraumes behandler *witten-mønten* (= 4 penning; første prægning 1365) og dens udbredelse, efterligningen af dem og opstillingen af

en udmøntningskrologi, i rimelig grad støttet på skriftlige kilder, møntrecesserne og Stralsunds Liber memorialis, og det har interesse, fordi hviden (witten) har spillet en væsentlig rolle i den tid, da danske udmøntninger ikke fandtes. De genoptoges som bekendt først i slutningen af dronning Margretes tid, for derefter at øges stærkt under Erik af Pommern, Kristoffer af Bayern og Kristian I., dels som hvide under de to sidstnævnte i tilslutning til det nordtyske system, dels som kobbersterling under Erik af Pommern. *Jørgen Steen Jensen* gennemgår med Monetary Circulation in Denmark møntfundene fra 15. årh., suppleret med kirkegulvsfundene, og peger på lokale forskelle i omløbet, f.eks. tilstedeværelsen af de pommerske »Finkenaugen« på Bornholm, som nok i begyndelsen er blevet modtaget med mistro, jfr. at Jens Uf, høvedsmand på Bornholm, sender nogle af dem til kontrol i Danzig som værende sat i omløb derfra, men får det svar, at ingen vedtægt eksisterer for betaling i mønt, bortset fra »vore herrers mønt«, Hansisches Urkundenbuch IV nr. 597-98.

Kolbjørn Skaare og *Brita Malmer* belyser møntomløbet i Norge og Sydøstsvrige, og *Pakka Sarvas* en hidtil ukendt Erik af Pommern sølv mønt, fundet i Tavastehus. Endvidere behandler tre polske forskere møntforhold i Pommern og den tyske ordensstat. Til det sidste slutter sig det estiske bidrag af *Michail Nemirowitsch-Dantschenke* (ved oplæser): Zur Datierung Estländischer Schatzfunde, hvori opstilles en kronologi for møntprægninger i Dorpat og i Reval, det sidste sted for ordensmesteren i Livland under den tyske orden, men møntomskriften lokker forfatteren til i sit Beilage 6 at tale om »des Livländischen Ordens«, og derfra går udtrykket videre til resuméerne.

Af en anden karakter er *Svend Gissels Payment in Money and in Kind in Scandinavia*, som gør rede for, hvornår man går fra landgilde i naturalier til landgilde i mønt, om man kan forklare årsagerne hertil, og diskuterer om landgildeangivelserne kan tolkes som tegn på en begyndende pengeøkonomi.

På s. 221-27 er 71 af de behandlede mønter afbildet, og bindet afsluttes med årsberetninger fra de nordiske møntsamlinger.

Herluf Nielsen

POUL SVENSSON (red): Løjttavlen, et sønderjysk alterskab. Frøslev, Forlaget De unges Kunstkrede, 1983. 175 s. rigt ill. med 30 farveplancher. 300 kr.

Det er den rene nydelse at holde Løjttavlen i hånden. Bogen om tavlen altså. Tilrettelæggelse, typografi, det kriderede papir og først og fremmest de fremragende farvegengivelser af Allan Carlsens fotografiske optagelser af tavlens billedverden. Altsammen lækkert. Altsammen skal befordre opfattelsen af altertavlen som et »kunstværk« hvilket understreges af forordet der beklager »at gammel kunst i dansk eje lades i stikken, fordi det er for bekosteligt at få den frem på det beskedne danske bogmarked«.

Der er ikke meget ved at skrive om de smukke farvegengivelser. De skal ses og ikke omsættes i superlative ord. Men bogen rummer desuden megen tekst leveret vederlagsfrit af forfatterne H.V. Gregersen: Løjt sogn i 14- og 1500-årene, Otto Norn: Løjttavlen i rum og lys, Elisabeth Kofod-Hansen: Altertavlens historie indtil reformationen, Ulla Haastrup: Altertavlen i Løjt, Merete Geert Andersen: Løjttavlens hellige mænd og kvinder og Søren Kaspersen: Kirken som en have.

Tilsammen udgør bidragene en grundig og lærd redegørelse for forhold omkring altertavlen. Og tilsammen bringer de læseren i større forvirring over end afklaring af visse centrale spørgsmål, som Søren Kaspersen opstiller s. 137: Er det værkstedet eller bestilleren der bestemmer en udsmykning? Er værkstedets gennemgående billedsprog bestemt af mester eller af gejstlige myndigheder? Er bestillerne præst, kirkeværgere og menighed i de forskellige sogne eller er det enkeltpersoner, d.v.s. betales udsmykningerne af fabricatienden eller af private midler?

H.V. Gregersen opfatter s. 31 kirkens senmiddelalderlige udvidelse som udtryk for en befolkningsforøgelse i sognet, mens Otto Norn ser udvidelsen som udtryk for øget velstand (s. 35). Gregersen mener at det er løjtingerne, altså sognefolket, der har anskaffet tavlen (s. 31), mens Søren Kaspersen antyder at biskop og domkapitel formodentlig i samarbejde med ledende adelsslægter eller kongemagten har udgjort den åndelige og økonomiske baggrund for udsmykningen (s. 138). Ulla Haastrup spørger side 68: »Er det præsten, der selv har betalt altertavlen af kirkens og egne midler?« Norn sætter indirekte slesvigbispen som bagmand for kalkmalerierne (og tavlen), hvorfor han naturligt skriver, at »det er ikke til æstetisk nydelse i nutidig forstand, Løjt kirkes altertavle er frembragt, men til en højere form for åndelig oplysning, som middelalderens teologer så ofte taler om« (s. 38). På samme måde opfatter Kaspersen kirkens udsmykning som de øverste kirkemyndigheders visuelle bidrag til en kirkereformatorisk bevægelse.

Men når Merete Geert Andersen taler om, at altertavlens mange helgenfigurer opfyldte et behov hos senmiddelalderens mennesker, må man vel formode, at hun deler Gregersens tolkning, nemlig at sogneboerne har bestilt og bekostet den nye tavle til opfyldelse af deres religiøse behov (s. 103). Derimod betragter Norn den store helgenskare som et forfaldstegn i kirkeinstitutionen (s. 36), ligesom han anfører, at det er »ikke helt sikkert, at Løjtboerne i det daglige har set så forførelig meget til deres pragtfulde altertavle« (s. 38).

Alle vi andre kan takke De unges Kunstkreds for at vi dagligt kan glæde os over Løjttavlen, et sønderjysk alterskab.

Axel Bolvig

NYERE TID

HEINZ DUCHARDT (Hrsg.): *Herrscherweihe und Königskrönung im Frühneuezeitlichen Europa*. Schriften der Mainzer Philosophischen Fakultätsgesellschaft 8. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1983. VI, 126 s. 38 DM.

Som det er tilfældet med mange værker af broget indhold, fortæller titlen mere om udgavernes aspirationer og forhåbninger end om indholdet. I virkeligheden er der tale om en samling foredrag holdt i Mainz i februar 1982 ved en festlig lejlighed. Med dette forbehold rummer det lille skrift mange udmærkede bidrag, der belyser emnet, blot altså ikke en samlet, koordineret fremstilling. Man er heller ikke på noget tidspunkt standset op for at overveje, hvorved kroningsceremonier i grunden har interesse udover det kuriøse.

Kronologisk spænder foredragene fra reformationen til zar Nicolai I's polske kongekroning 1829. En fremtrædende placering indtager Christian III's kroning

1537, der fremhæves som Europas første protestantiske kongekroning. Den er behandlet af Erich Hoffmann, kendt for sit værk om det danske kongevalg i middelalderen (anmeldt i dette tidsskrift bd. 79, 1979, s. 226-27), som desuden griber tilbage til især Christoffer af Bayern og videre frem til enevælden. Hoffmann ser med rette kroningen som et led i bestræbelserne for at fastslå primogenituren. Man kunne tilføje, at effekten indtil middelalderens slutning var beskeden. Kun dynastiske tilfældigheder, fraværet af yngre kongesønner, bevirkede, at Danmark ikke i højere grad, end tilfældet var, sønderledes af tronstridigheder.

Mikael Venge

STEINAR IMSÉN: Superintendenten. En studie i kirkepolitikk, kirkeadministrasjon og statsutvikling mellom reformasjonen og eneveldet. Oslo, Universitetsforlaget, 1982. 419 s. 168 no.kr.

I denne doktorafhandling (fra Trondheim universitet) undersøger forf. de norske superintendents politisk-administrative funktioner og superintendentembedets udvikling som led i den generelle statsudvikling i Danmark og Norge i det ovennævnte tidsrum. Han stiller to hovedspørgsmål til kildematerialet: hvor vidt og evt. hvordan blev superintendenterne knyttet til kongen, og hvilken rolle spillede de i udformningen af det nye kongelige magtapparat, det offentlige religionsvæsen? Hovedstammen i kildematerialet er kongebreve og breve fra lokale instanser til centralstyret. Hertil kommer bl.a. lensregnskaber, gejstlige jordebøger, kirkeregnskaber, retsakter fra domkapitlerne og herredagene, og endelig kilder, som belyser lokale gejstlige forhold som f.eks. visitatsberetninger og dagbogsoptegnelser. Afhandlingen falder i tre hovedafsnit Superintendentlønningen (29-112), Superintendentansættelserne (113-153) og Superintendenterne og den gejstlige embedsetat (156-289). Efter konklusionen (290-96) følger noter, 31 tabeller, kilde- og litteraturlister.

Under sin minutiøse gennemgang af de økonomiske forhold, hvor forf. koncentrerer sig om genant, bolig- og avlsgården og forlenerne, kan han ganske bekræfte den velkendte opfattelse, at disse nye lutherske bisper på det nærmeste blev sat på sulteløn. Men han påviser også, hvorledes der var individuelle forskelle, afhængigt af lokale forhold, og han fremhæver den lønmæssigt vigtige nydannelse, der skete, da det blev praksis at gøre superintendenten til medlem og leder af kapitlet. I slutningen af 1500-tallet øgedes hans økonomiske og sociale status, men her som på alle andre felter var superintendenten totalt afhængig af kongen. Vigtig er også forf.'s påvisning af den lokale embedsetats udvikling, hvor superintendenterne var de første. Endvidere kan man kun give forf. ret, når han – vendt mod tidligere forskere – understreger vigtigheden af at undersøge praksis vedr. superintendentansættelserne, i stedet for blot at holde sig til lovteksterne. Konklusionen af hans analyse er atter, at kongens godkendelse var det vigtigste af alle leddene. Et resultat, som forekommer indlysende rigtigt. Ingen steder i samfundet var kongens magt så stærkt som på religionsområdet. Interessant er også oplysningen, at man kun kan påvise »frie valg« i 7 tilfælde blandt de 29 som blev superintendenter frem til enevælden. Under forholdet mellem superintendenten og den øvrige gejstlighed viser forf. endelig hvorledes

superintendentens kompetence øges vedr. præsteansættelser, og han ser dette i nøje sammenhæng med kongens øgede indflydelse her. Vigtigst af superintendentens tilsynspligter var endvidere hans kontrol med præsternes embeds- og livsførelse, især via visitatser. Et hovedmotiv var her kongens krav om uniformitet.

Baseret på et omfattende kildemateriale har vi fået en gedigen redegørelse for de lutherske superintendents rolle som *kongetjenere*. Vigtig er også påvisningen af, at der længe inden enevælden var klare tendenser til den særlige embedsstand. Superintendenterne spillede en væsentlig rolle i denne udvikling. Det kan dog ikke skjules, at forfatterens ambition efter at gøre »superintendenten« til genstand for udelukkende »vanlige profanhistoriske problemstillinger« (s. 22) forekommer betænkelig, hans opfattelse af begrebet »reformation« synes diskutabelt (s. 9), det samme gælder hans forståelse af det lutherske syn på det almindelige præstedømme og på forholdet mellem åndelig og verdslig øvrighed, (jfr. hertil Ingun Montgomerys kritiske oppositionsindlæg i: Norsk Hist. Tidsskr. 1984, s. 168–183). Misforståeligt er det også, når forf. i forbindelse med Chr. III taler om, at »troen var et nødvendigt appendiks« (s. 7). Forf. synes dog selv at være opmærksom på det problematiske heri (jfr. anm. 1, s. 7).

Martin Schwarz Lausten

JØRGEN H. BARFOD: Christian IV's Nyboder. Nyboders første 100 år. Maritim Kontakt 5. Kbh., Kontaktudvalget for dansk maritim historie- og samfundsforskning, 1983. 208 s. Ill. 70 kr. + forsendelse og moms.

Jørgen H. Barfod har i flere arbejder beskæftiget sig med det syttende århundredes søhistorie; og nu er turen kommet til Nyboder. I en smuk bog, udgivet af Kontaktudvalget for dansk maritim historie- og samfundsforskning, beskriver han længernes opførelse, indretning og beboere samt dagligdagen i bebyggelsen. Desuden omtales kort Nyboders forgænger, som var Skipperboderne ved Holmens Kirke, og pendant, som var Christian IVs bådsmanskoloni på Møn og Bogø, ingen af disse to har tidligere været grundigt undersøgt af historikerne.

Forfatteren har gennemgået et omfattende arkivalsk materiale og gjort mange interessante fund. For eksempel kan han påvise årstallet for Nyboders grundlæggelse, idet man påbegyndte byggeriet på kongens bud i 1631. Derpå følges bydelens skæbne gennem de næste hundrede år, hvor længerne var på een etage, hvidkalkede og med rødmalede døre og vinduer.

Fremstillingen koncentrerer sig især om en minutøs og meget kildenær præsentation af byggehistorien samt af beboernes professioner og antal – alt sammen refereret gade for gade, bolig for bolig. Men efter som der var cirka 600 lejligheder, virker denne omstændelige fremstillingsform noget tung. Hertil medvirker også de meget lange kildecitater, som endda ofte indeholder gamle svære ord, der ikke udlægges. Som eksempel skal blot nævnes »plitzfolkene«, der alene på siderne 18-21 optræder uforklaret 17 gange, (det betyder nærmest arbejdsmænd).

Stoffet er ellers spændende, og man får et glimrende indtryk af den forfærdelige overbefolkning og problemerne omkring bygningsvedligeholdelse, som opstod hurtigt efter Christian IVs død. Det var denne konges mening, at hver af

boligerne (som var på 34 kvadratmeter) skulle huse en familie. Men allerede i 1680erne var de fleste huse blevet opdelt med skillevægge, så der kunne bo to familier i hvert; i 1728 boede der således i gennemsnit 12 personer, hvoraf 4 børn og mange logerende. I 26 af husene delte mellem 21 og 31 personer det stærkt begrænsede husrum!

Nyboders historie følger naturligvis den almindelige trend med problemperioder under Frederik III og Store nordiske Krig. Alt dette følges nøje af Barfod. Men han afbryder lidt abrupt sin skildring omkring 1728 – i stedet for eksempelvis at føre den frem til 1750erne, hvor de første toetages længer blev opført. Bogen indeholder heller ingen sammenfatning eller antydning af, at alle de behandlede bygninger enten er nedrevne eller ombyggede i 1880-1890erne (bortset fra den ene som i dag rummer Nyboder Mindestuer).

Alt i alt er der imidlertid tale om en bog, der redeligt præsenterer resultaterne af et omfattende arkivarbejde. Men den er ikke helt gennemarbejdet nok: der findes omfattende gentagelser, korrekturlæsningen har overset for mange fejl, og de hyppige opremssninger og citater gør som sagt selve fremstillingen tung. Forfatteren burde have påtaget sig at uddrage konklusionerne af sine undersøgelser; men der er på den anden side mange nye interessante detaljer at hente i værket. Dets mange kort og smukke tegninger bidrager til at gøre bogen mere spændende, og de udmærkede registre hjælper en til at finde rundt i informationsmængden.

Erik Gøbel

FINN ASKGAARD & ARNE STADE (red.): Kampen om Skåne. Kbh., ZAC og Co., 1983. 442 s., 40 plancher samt kort. 268 kr.

Fra foromtale til titelblad har sætternissen fjernet slutningen af dette værks oprindelige titel: årstallene 1675-1679. »Kampen om Skåne« er altså Skånske Krig. Bogen er ellers ikke specielt plaget af trykfejl, selv om den er tresproget (dansk-svensk-norsk). Den er pænt udført med mange illustrationer og kort (de sidste dog af noget vekslende kvalitet). Der er navregister og illustrationsfortegnelse, men ikke en fortegnelse over kortene eller en samlet liste over den citerede litteratur.

Indholdsmæssigt dækker værket, foruden selve krigsforløbet, krigens historiografi, den udenrigs- og militærpolitiske baggrund, samfundet bag fronterne, og overgangen til fredstilstand. Dets styrke er de enkelte afsnits klare fremstilling af de ofte komplicerede sagsforløb. Mange steder præsenteres der nyt materiale og ny opfattelser.

Værkets store svaghed er, at dets atten afsnit er fordelt på ikke mindre end femten forfattere. Læseren mærker ganske meget til velkendte samleværksproblemer som inkonsekvent navneskik, mærkelige proportioner, og skildringer som ikke følges op i andre afsnit. Problemerne forværres af, at emnet er ét snævert sammenhængende forløb, og at en del bidrag som nævnt præsenterer nye resultater, som andre forfattere ikke kender. Det medfører for eksempel, at fremstillingen af den danske strategis problemer lægger stor vægt på de svigtende danske ressourcer, mens afsnittet om den danske krigsøkonomi sætter spørgsmålstegn ved denne ældre opfattelse.

Det ærgerligste er dog, at der er gået store muligheder tabt på grund af den stærke opsplitning og fraværet af enhver form for konkluderende afsnit. En konsekvent sammenstilling af de forskellige udviklingsforløb og af forholdene på de to sider af fronten (som normalt fremstilles adskilt) ville have bragt væsentlige ligheder og forskelle, som nu kun anes, frem i lyset. Dermed ville forståelsen af krigens historie have gjort større fremskridt, og man ville have kunnet nærme sig de mange spørgsmål, som læsningen af værket fremkalder: karakteren af disse stater, som styrer udnyttelsen af samfundenes ressourcer med så stor dygtighed, men som optræder så ustabil og uinformeret på den internationale arena, både diplomatisk og militært; følelserne bag et feltslag, hvor de kæmpende gang på gang samler sig igen, og fortsætter kampen til hver anden deltager er omkommet; betingelserne for idag at forstå og analysere en strategi (den svenske), hvis kærne er en blind kærlighed til offensiven, manifesteret overalt fra rytteriets reglement til de mest omfattende planer.

De svenske og danske militærhistoriske kommissioner, som står bag værket, har kunnet samle mange gode kræfter til det, og kunne godt have sat målet for arbejdet højere.

Gunner Lind

DITLEV TAMM (red.): Danske og Norske Lov i 300 år. Festskrift i anledning af 300-året for udstedelsen af Christian V.s Danske Lov. Kbh., Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1983. LXI + 722 s. 440 kr.

Den 15. april 1683 underskrev Christian V Danske Lov. Den enevældige monark valgte meget bevidst at sætte sit navn under loven på sin egen fødselsdag – en tradition, den danske enevælde skulle videreføre i generationer, når den ønskede at markere særligt væsentlige kongebud. Og med poetisk svulst besang Thomas Kingo lovens giver: Døm, hele verden, at naturen intet glemte – hos dydernes monark, kong Christian den Femte. Hundredåret for Danske Lov – i 1783 – gik mere stille for sig, blot med hyldesttaler af to unge jurister; og under forfatningskampen hundrede år senere følte de færreste trang til at skabe opmærksomhed omkring en enevældig lovgiver. 300-året for lovens udstedelse er imidlertid blevet markeret med manér. Fra norsk side er det sket med en tekstudgave af Norske Lov (Kong Christian den Femtes Norske Lov 15de april 1687 med Kongeloven 1665. Oslo, Universitetsforlaget, 1982. 295 s.), fra dansk side med et stateligt og gennemillustreret festskrift på 785 sider under redaktion af professor i retshistorie ved Københavns Universitet, Ditlev Tamm. Tredive danske og udenlandske historikere, jurister og kulturhistorikere har bidraget med afhandlinger; og selv om redaktøren (s. XXII–XXIII) kan pege på sider af lovens historie og anvendelse, som det ikke har været muligt at få behandlet, må det på den anden side slås fast, at det takket være de mange bidrag og de mange indfaldsvinkler er lykkedes at give et endog særdeles bredt billede af Danske Lov og dens betydning i og uden for det danske monarki.

I Historisk Tidsskrift må det være rimeligt at samle en præsentation af festskriftet omkring de afhandlinger, der umiddelbart påkalder sig interesse blandt danske historikere.

I »Danske Lov og Kongeloven« peger Svend Ellehøj på den kontinuitet bagom

1660, som Danske Lov *også* repræsenterer, ved at optage en række hævdvundne håndfæstningsbestemmelser af ikke-forfatningsmæssig karakter. Med udgangspunkt i lovens bøger giver Ole Degn i »Stænder og socialgrupper i Danske Lov« en karakteristik af det sammensatte danske samfund under den tidlige enevælde. I »Danske Lov og kongens embedsmænd« drøfter Morten Westrup den unge enevældes administrative apparat, med særligt henblik på det nye styres vogtere: generalfiskalen og generalprokurøren. Af særlig interesse for dansk økonomisk historie er afhandlingen »alt hvis Politien egentlig vedkommer . . .«, hvori Inger Dübeck undersøger de problemer, som også var problemer for lovens fædre: nemlig at en lovbog som Danske Lov ikke kunne og ikke skulle regulere de konjunkturbetingede og hastigt skiftende erhvervsforhold, som derfor blev lovet behandlet i en separat 'Politiforordning' – et løfte om en samlet erhvervslovgivning, som imidlertid hverken Christian V eller hans efterfølgere formåede at indfri. Endelig har Jens Chr. V. Johansen og Henrik Stevnsborg i den metodisk velovervejede afhandling »Herom findes intet i Danske Lov« søgt at konstatere, hvornår, hvordan og i hvilket omfang den nye lovbog blev brugt i to udvalgte retsområder, nemlig på Falster og i Helsingør.

For dansk historie er der ydermere meget af værdi at hente i de afhandlinger, der beskæftiger sig med Danske Lovs betydning og anvendelse i monarkiets øvrige dele: Norge, Island, Slesvig og de vestindiske øer; og danske historikere, der arbejder med det 17. og 18. århundrede, vil finde megen viden og inspiration i de juridiske bidragsyderes afhandlinger om Danske Lovs brug i skolen, om aspekter som kirkeret, søret, formueret og procesret og om problemerne i forbindelse med husbondansvar, kontraktfrihed, trolddom og majestætsforbrydelse.

Netop festskriftens bredde gør det værdifuldt. Repræsentanter for en række videnskaber har med deres afhandlinger markeret og perspektiveret forskningens øjeblikkelige stade. Flere af afhandlingerne udspringer endvidere af igangværende forskning, hvis færdiggørelse der er grund til at se frem til. Og sidst, men ikke mindst, peger festskriftet på, hvad vi endnu mangler at vide. Et af de spørgsmål, det ville være af interesse at få belyst, er: Når det lykkedes den unge enevælde at udstede så omfattende en lovbog som Danske Lov, hvorfor formåede den etablerede enevælde så ikke at få udsendt den reviderede lovbog, som kommission efter kommission fik i opdrag at udarbejde?

Ole Feldbæk

LEO HANSEN: Danmarks officielle pengesedler 1713-1983. Udarbejdet af Dansk numismatisk Forenings Seddelfraktion. København, Dansk numismatisk Forening, 1983. 380 s. Ill. 550 kr.

Dansk mønthistorie foreligger behandlet i autoritative værker af H.H. Schou (1926), Holger Hede (1964) og Georg Galster (1972). Tilsvarende samlede fremstillinger af dansk seddelhistorie siden udstedelsen i 1713 af de første, personligt signerede pengesedler har derimod ikke foreligget. Denne lakune i dansk pengehistorie er nu blevet udfyldt takket være en kollektiv udgivelse ved medlemmer af Dansk numismatisk Forenings Seddelfraktion, koordineret af foreningens tidligere formand, maskiningeniør Leo Hansen. Den faglige vurde-

ring af den store bog med de mange og instruktive illustrationer tilkommer det selvsagt numismatikerne at give. For danske historikere, der arbejder med periodens økonomiske historie og med dens økonomiske politik er det under alle omstændigheder værdifuldt at have fået en klar og overskuelig helhedsfremstilling af de danske pengesedlers historie: deres produktion, emission, cirkulation, inddragelse og tilintetgørelse – og i ekskursionsform også et indblik i problemet: falske sedler.

Ole Feldbæk

ANDERS MONRAD MØLLER: Frederik den Fjerdes Kommercekollegium og Kongelige Danske Rigers Inderlig Styrke og Magt. Københavns Universitet. Institut for Økonomisk Historie. Publikation nr. 18. Akademisk Forlag, 1983. 239 s.
KRISTOF GLAMANN og ERIK OXENBØLL: Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott. Københavns Universitet. Institut for Økonomisk Historie. Publikation nr. 20. Akademisk Forlag, 1983. 243 s.

De to publikationer har ikke blot tilfælles, at de er udgivet af samme institut, men også at de er kildeudgaver, der gengiver henholdsvis ét og to i samtiden utrykte skrifter af væsentlig interesse for dansk økonomisk historie i 1700-tallet, og at udgiverne ledsager disse skrifter med indledninger så fyldige, at de faktisk gør det ud for selvstændige afhandlinger om vigtige temaer i 1700-tallets økonomiske historie. De har desuden tilfælles, at det af Anders Monrad Møller udgivne håndskrift og hovedstykket i Kristof Glamanns og Erik Oxenbølls bog knytter sig tæt til henholdsvis det andet og det tredje danske kommercekollegium, som var de regeringsorganer hvor erhvervspolitikken blev udformet med større eller mindre gennemslagskraft, dels over for den øvrige statsadministration, dels over for de eksisterende inden- og udenrigspolitiske og økonomiske realiteter i datidens Danmark. Tilsammen bidrager de to bøger væsentligt til at øge vor viden om dansk økonomisk historie i første halvdel af 1700-tallet, en periode der længe har stået i skyggen af den mere dramatiske epoke i århundredets anden halvdel, men som er betydningsfuld både i sig selv og som optakt til de store forandringer i reformtiden.

Anders Monrad Møllers bog indeholder til indledning en redegørelse (s. 11-78) for det andet kommercekollegium, som blev oprettet i 1704. Med ændringer, især sammenlægning i 1708 med Politikommissionen, og med dvaleperioder bestod det til 1731. Fremstillingen går dog kun til 1712, da pesten i 1711 og Den store nordiske Krig medførte en længere opløsningsperiode. Forfatteren påviser, at der i det væsentlige var tale om en genoplivelse af det første kommercekollegium, som på grund af forholdene mellem Danmark og Holland havde indstillet sin virksomhed i 1691 uden formel ophævelse. Han redegør dernæst for en række af de sager og aktiviteter, kollegiet med større eller, navnlig, mindre held tog op. Det mest interessante i den forbindelse er nok, at vi møder initiativer, hvortil tiden øjensynligt ikke endnu var moden, men som i tidens fylde blev realiseret, f.eks. til oprettelse af en bank og et islandsk kompagni. Karakteristisk for den kraft eller rettere mangel på samme, der blev sat bag kollegiet, var, at dets initiativer ikke måtte koste staten penge.

Bogens hoveddel består af en ord- og bogstavret gengivelse af skriftet »Kongelige Danske Rigers Inderlig Styrke og Magt« med bilagene A–E, og som indledning hertil redegørelser for dets overleveringsforhold og datering, til slutningen af 1709, og for forfatterskabet, som fratages rentekammerassessor Vilhelm Helt og med overbevisende indicier tillægges sekretær og assessor i Kommercekollegiet Thomas Jørgensen Hørning. Skriftet foreligger i syv bevarede afskrifter, og det er en af udgiverens mange fortjenester, at han meget skarpsindigt har fastslået disses proveniens og bl.a. derved kan identificere ophavsmanden og placere skriftet i dets tidsmæssige sammenhæng. På den baggrund virker det lidt besynderligt, at han har glemt at oplyse læseren om, hvilket af de syv håndskrifter der ligger til grund for udgaven. Med en detektivsans, der, sans comparaison, må være lidt beslægtet med udgiverens, mener anmelderen at kunne fastslå, bl.a. på grundlag af det gengivne håndskrifts paginering, at det må være den såkaldte *Ottera-version*, der findes på Det kongelige Bibliotek. Bilagene er dog, med undtagelse af tabel E, som kun er bevaret i Ottera, taget fra et eksemplar i Rigsarkivet, D 123 i Danske Kancellis arkiv, som er det eneste, der har dem, og som ejendommeligt nok netop mangler E. Tabel A bringer i øvrigt, uden at udgiveren har gjort bemærkning herom, det problem ind i tidsfæstelsen, at den daterer oversigten over skibe hjemmehørende i København til 1728, hvilket årstal udgiveren korrekt gengiver i tabellen. Der må vel være tale om en skrivefejl hos en senere afskriver. Det burde nok være oplyst. For er det ikke tilfældet, anfægtes jo tabellens og dermed skriftets datering.

Med sin udgivelse og identifikation har Anders Monrad Møller hævet det udaterede og anonyme pro memoria fra et indlæg i den økonomiske debat, som vel har været kendt, men som ingen historikere hidtil rigtig har kunnet bruge til noget, til et kildeskrift af høj rang. Han betegner, og sikkert med rette, skriftet som en apologi for Kommercekollegiet. »Uanset de karrierefremmende motiver, som forfatteren . . . måtte have haft, så er dette simpelthen den datidige sagkundskabs bud på den rigtige økonomiske politik anno 1709« (s. 108).

Bogen er forsynet med et engelsk resumé, der på enkelte punkter supplerer fremstillingen. Den har desuden en fyldig ordliste og et mere kortfattet navne-, sag- og stedregister.

I modsætning til de to første kommercekollegier fik det tredje, General Landets Økonomi- og Kommercekollegiet, oprettet i slutningen af 1735, bestandighed og held til at gennemføre foranstaltninger af stor rækkevidde for erhvervslivets udvikling i 1700-tallets Danmark.

Som Thomas Jørgensen Hørnings skrift kan betegnes som en apologi for det andet kommercekollegium, kan man nok anse Otto Thotts »Allerunderdanigste uforgribelige Tanker om Commerciens Tilstand og Opkomst« fra 31. december 1735 som et programskrift for det tredje kommercekollegiums virke. Også dette skrifts betydning var længe underkendt af historikerne. Det var derfor en nyttig gerning, at Kristof Glamann i *Københavns Universitets festskrift* i anledning af kongens fødselsdag 1966 bragte det på tryk og i en længere indledning satte det i ramme. Denne udgave er udførligere anmeldt i *Historisk Tidsskrift*, 12. rk., bd. II, 1966-67, s. 478-83, hvortil henvises.

Så stor har interessen for Otto Thotts skrift efter udgivelsen været, at bogen forlængst er udsolgt og savnet. Det er derfor glædeligt, at det har været muligt at gennemføre en nyudgivelse, der tilmed på flere områder betegner en værdifuld udvidelse. Kristof Glamanns indledning er ajourført med nyere forsknings-

resultater, og Erik Oxenbøll supplerer med et selvstændigt afsnit om industrien. Dertil kommer, at der i bogen er medtaget endnu et skrift af Otto Thott, en betænkning fra 1754 om rentefoden, og at denne sættes i ramme af en større indledende afhandling af Erik Oxenbøll om danske finanseringsproblemer i 1700-tallet.

Nyt i Kristof Glamanns fremstilling er især et kapitel om merkantilismen i Danmark med redegørelse navnlig for Albert Olsens synspunkter, og et afsluttende kapitel om kameralismen. Med disse kapitler sætter udgiveren i højere grad end tilfældet var i førsteudgaven Otto Thotts »kameralistiske programskrift« ind i en større idéhistorisk og europæisk sammenhæng. Interessant er desuden forfatterens redegørelse for fire forskellige europæiske typer af kommercekollegier og placeringen af de tre danske i fjerde gruppe som »centraladministrative organer med både rådgivende og udøvende samt i flere sager også dømmende myndighed« og dermed »kameralisternes stærkeste instrument« (s. 77).

Om begge Erik Oxenbølls (nytilkomne) afsnit gælder, at de nærmest tager Otto Thotts to skrifter som udgangspunkter for meget brede, instruktive fremstillinger af hele 1700-tallets industripolitik og kreditvæsen. Man savner derimod med hensyn til skriftet fra 1754 om rentefoden en redegørelse for dets aktuelle tilblivelsessituation. Det oplyses, at det ligger i Danske Kancellis forakter til renteforordningen af 13. februar 1767. Var denne allerede under forberedelse, da Thott skrev sin betænkning, eller havde han en anden anledning? I øvrigt afspejler Otto Thotts andet skrift en tid, hvor hans program fra 1735 på flere områder havde nydt fremgang og sat frugt. Se f.eks. s. 222, hvor der tales om, at banken har haft lykkelig fremgang, komercien er tiltaget, manufaktur er opkommet og ejendomspriserne, både i byen og på landet, er »anseeligen tiltagne i priis«.

Til sidst et lille hjertesuk. Man savner i bogen om Otto Thott en ordliste som den, der findes i Anders Monrad Møllers bog. Det er næppe alle læsere, der lige netop har present, f.eks. hvad der ligger i begreber som »ob usum« og »ob moram« (s. 224) eller erindrer tiden og de nærmere omstændigheder for »Vandfloden i Holsteen og Oldenborg«, der drænedes den kongelige kasse (s. 228).

Jens Holmgaard

STEFAN HARTMANN: Die Beziehungen Preussens zu Dänemark von 1688 bis 1789. Neue Forschungen zur brandenburg-preussischen Geschichte herausgegeben von Oswald Hauser, Band 3. Köln-Wien, Böhlau Verlag, 1983. XXII, 402 s. Ill.

Denne bog af den tyske arkivar Stefan Hartmann er den første frugt af et større projekt, der under ledelse af Walther Hubatsch skal behandle Preussens udenrigspolitiske forhold til Danmark fra 1525 til 1867. Det foreliggende bind lover godt for den bebudede serie, da det giver en solid og perspektivrig oversigt over de preussisk-danske relationer i perioden 1688-1789; Hartmanns nuancerede fremstilling, der hovedsageligt er baseret på de diplomatiske arkivserier i Merseburg, Berlin og København, diskuterer løbende den preussiske og den

danske regerings afvigende politiske opfattelser, og de bilaterale relationer sættes i sammenhæng med den storpolitiske udvikling i det europæiske statssystem.

Perioden 1688-1789 er kendetegnet ved en drastisk ændring af styrkeforholdet mellem Preussen og Danmark. Fra at have været en jævnbyrdig andenrangsmagt ved periodens begyndelse degraderes Danmark gradvis til en tredjerangsmagt, mens Preussen tilkæmper sig rang af europæisk stormagt under Frederik den Store, der endte med at betragte Danmark-Norge som et »Machtvakuum«. Samtidig er de preussisk-danske relationer konstant præget af fundamentale interessemodsatninger, der i næsten hele den behandlede periode væsentligst kommer til udtryk i forhandlingerne om det gottorpske spørgsmål og om preussisk toldfrihed i Øresund. Foruden disse gennemgående nøgleproblemer behandler Hartmann samtlige aktuelle stridsspørgsmål med sikker proportionsans. Stednavneregistret tjener som et fyldestgørende sagregister.

Som bilag til fremstillingen publiceres en række centrale preussiske kilder, hvoraf mange ikke tidligere har været trykt. Man læser med interesse Frederik den Stores skarpe analyser af forholdene i Danmark, der efter hans mening kun havde flåden at bryste sig af. Danmarks store problemer skyldtes først og fremmest, at landet blev styret af udlændinge, og den danske konges sande interesser ville først blive varetaget ordentligt, når ledelsen blev lagt i hænderne på oplyste mænd fra nationens fornemme familier. Efter preusserkongens opfattelse var Danmarks – ofte gådefulde – udenrigspolitik for en stor del motiveret af A.G. Moltkes personlige engagement i handel og skibsfart. Hovedskurken var dog hannoveraneren J.H.E. Bernstorff, der lod sine private godsinteresser i Mecklenburg påvirke Danmarks officielle holdning over for Preussen. Da preussiske tropper under Syvårskrigens kritiske fase havde besat Mecklenburg, gav Frederik den Store dem derfor ordre til at skåne Bernstorffs godsbesiddelser i hertugdømmet.

Hans Bagger

MARC RÆEFF: Comprendre l'ancien régime russe. Etat et société en Russie impériale. Paris, Éditions du Seuil, 1982. 247 s. 130 kr.

The aim of this essay, presented as the first in a series of lectures at the »Centre russe de l'École des hautes études en sciences sociales« in Paris in 1980, is to explain the social development of Russia from the 17th century to 1917. The main theses of the essay are as follows: In the second part of the 17th c. the Muscovite old order was in a state of collapse. Thanks to the »Ukrainian channel« and Polish cultural influences new ideas began to reach Moscow. They prepared the background for Peter I's reforms in all fields of Russian government and society. This confirms V.L. Tapié's thesis. »C'est n'est pas Pierre le Grand, qui a créé la Russie«. These changes created a Russian policy state and cameralisme. The Muscovite state became a European one after an East-European (Prussian) or Swedish model. However, these changes concerned only a small minority of the population, the majority were living as if they were under the old culture. A sense of insecurity was to prevail and created difficulties into the 18th c. for Russia. Raëff explains this insecurity in terms of popular revolts especially Pugachev's uprising. It was a revolt against centralization, institutionalism and imitation of

foreign life-styles, rather than against serfdom as was claimed in the old Russian and Soviet historiographies. The book examines some of the major reforms introduced by Catherine the Great, traces the emergence of the Russian bureaucracy and analyses the relationship between bureaucracy and public opinion. According to Raeff the autocratic policies of Catherine II's did not create the Empire of nobility, as was told by many historians. The author appreciates the role of the public opinion during the reign of Alexander I. He points out that only as a consequence of the Decembrist uprising Nicholas I changed his attitude towards the Russian public opinion. In the future the Tzar no longer heeded public opinion but only discussed affairs of state with the Russian bureaucracy. The latter became exceedingly professional and its role was strengthened.

In his analysis of social groups in Russia at the beginning the 20th century the author concludes that the feeble social structure was not prepared for the shocks that followed. Neither the nobility, nor the radical intelligentsia were able to adapt to the new situation. The relationship between the social groups and the dynamic social forces presented a sort of »chassés-croisés«. The increasing ineptitude of both the autocracy and the intelligentsia were the cause for the petrification of the tzarist system. It created a sort of vacuum. The situation before the October Revolution corresponds to the formula »crise sans alternative« used by Christian Meier in explaining the collapse of the Roman Empire.

Emanuel Halicz

HANS CHR. JOHANSEN: Næring og bystyre. Odense 1700-1789. Odense bys historie, redigeret af Tage Kaarsted, Hans Chr. Johansen, Niels Oxenvad og Carsten Toft, billedredaktør Jørgen Thomsen. Udgivet af Odense kommune, i kommission hos Odense Universitetsforlag, 1983. 316 s. Ill. 200,85 kr., i abonnement 133,95 kr.

I det imponerende værk om Odense bys historie, som udgives i anledning af byens 1000 års jubilæum i 1988, er der lagt vægt på forskningsmæssig kvalitet. Det er velgørende i en tid, hvor megen historisk formidling skal være underholdning for enhver pris. Værket er i øvrigt velskrevet og let at læse.

Næring og bystyre 1700-89, der er det femte af værkets 10 bind, indeholder væsentlig primærforskning. Hovedkilden er edb-filer med stof fra person- og ejendomsfortegnelser som skattelister, folketælling, kirkebøger, skødeprotokoller, borgerskaber m.m. fra Odense. Det giver skildringen en kronologisk skævhed, fordi det arkivalske grundmateriale er langt bedre fra 1700-tallets sidste halvdel end fra århundredets begyndelse. Stoffet fra edb-registreringen er naturligvis benyttet til befolkningsstatistik, men også til at følge enkelte familiers livshistorie. Det er ikke særligt bemærkelsesværdige skæbner, som man ret ofte kan finde beskrevet i arkivalierne, men typiske eksempler på livsforløb, som det har været muligt at hente ud af databasen.

Erhvervsliv og levestandard fylder godt i bogen, og det er nok også her, de vigtigste resultater af en statistisk behandling kan hentes. De talmæssigt store erhverv, som var skomagere og handskemagere, behandles indgående, mens der

gøres relativt lidt ud af købmændene, der da også var forbavsende fåtallige i Odense. Bystyret, der ifølge titlen er bogens andet hovedtema, får en kortfattet og mere traditionel behandling, selvom der er en udmærket redegørelse for den sociale forsyning. Bogen giver i det hele taget en vel dokumenteret skildring af en levemåde så lav for befolkningens flertal, at vi i dag har svært ved at forstå, at det kan være rigtigt. Trange boliger, høj børnedødelighed og en alderdom i ensomhed og fattigdom. Hvordan kunne de holde det ud, spørger forfatteren selv.

De lysere sider af livet, kultur og fritid, er ikke medtaget her, men i Anne Riisings bind om kirke og skole. De savnes lidt, også fordi mange af illustrationerne vidner om, at de eksisterede. En hel del af bogens billeder er gengivelser af pyntegenstande, drikkekrus og raslebægre. Forsideillustrationen er et sjældent eksempel på et, sikkert meget realistisk, værtshusmiljø. De mange illustrationer er altså ikke helt vel tilpassede til teksten, men samtidigt illustrationsmateriale fra 1700-tallet er begrænset i Danmark. Man er, som i denne bog, oftest henvist til portrætmalerier af fremtrædende personer og fotografier af bevarede bygninger og genstande.

Sammenfattende kan siges, at forfatteren ikke har fået alting med, men har fremdraget betydningsfulde nye og forsømte områder af købstadshistorien. Det er i høj grad tiltrængt, og man må håbe, at bogen vil give inspiration til købstadshistorikere andre steder. I de mange små købstæder må en del af de her givne modeller kunne anvendes også uden adgang til edb.

Helle Linde

BENT BLÜDNIKOW OG HENRIK STEVNSBORG: København 1790. Billeder af dagliglivet. Kbh., C.A. Reitzels Forlag, 1983. 116 sider. 122 kr.

Blomstermaleren Claus Ditlev Fritzs (1765-1841) efterlod sig en del tegninger, som ligger i Kobberstiksamlingen. Der er tale om mere eller mindre skitseprægede arbejder, hentet hjem efter direkte observation på københavnske gader og pladser. Udgiverne har grupperet materialet under hovedtitlerne: Arbejdet; De arbejdsløse og de fattige; Børn, familie og ægteskab samt Sikkerhed, fred og orden. Efter en kort indledning bringes som billedtekster udelukkende citater fra den københavnske politikammerrets arkivalier fra tiden omkring 1790 – forhørsreferater såvel som kendelser. Sigtet med udgivelsen siges *ikke* at være fremlæggelsen af et egentligt »videnskabeligt« arbejde, men blot et subjektivt bud på, hvorledes København omkring 1790 kan opleves på en ny måde med bistand fra et hidtil overset kildestof. I indledningen bemærkes også, at kombinationen af tekst og billede kan være diskutabel, »ja måske undertiden forekommer lidt søgt«.

Hermed er sådan set alting sagt. Tilføjes kunne vel, at undertitlen heller ikke forekommer ganske velanbragt, når samtlige Fritzs' tegninger af helt anonyme personer absolut skal akkompagneres af strenge toner fra ordensmagten. Københavns indbyggere tilbragte vel ikke i den grad deres dagligdag i retten, og det er anmelderen en gåde, hvorfor f.eks. den pæne, mageligt hvilende unge mand på side 68 af udgiveren såvel som politikammerret netop skal tildeles tre måneders fængsel for løsgængeri. Eller den vandbærende tjenestepige på side 94, som så besynderligt skal beskyldes for tyveriet af et tørklæde – med en spand i hver hånd!

Men, hvorom alting er; hidtil ukendte billeder af dagligdagen i 1700-tallet er

altid velkomne, selvom udgiverne ret beset ikke rigtig har vidst, hvad de skulle stille op med dem. Et par stykker af blomstermalerens gadescener vil nok for fremtiden glide ind i billedredaktørernes standardrepertoire.

Anders Monrad Møller

POUL DAM: Politikeren Grundtvig. Århus, Aros, 1983. 95 s. 90 kr.

Poul Dams bidrag til Grundtvig-årets strøm af publikationer er udgivet med støtte fra Folketingets præsidium, og den omhandler da også hovedsageligt Grundtvigs holdning til den parlamentariske pluralisme. Som omfanget antyder er det ikke en særligt dybdeborende bog. Dens nok væsentligste force er de mange og meget lange citater fra Grundtvigs politisk-orienterede tidsskrift »Danskere«, der udkom som ugeblad i årene 1848-1852. Af primært materiale er dette tidsskrift så afgjort Dams væsentligste kilde, omend han meget få steder også inddrager Grundtvigs historiske foredrag »Mands Minde« fra 1838. Det kan undre, at forfatteren ikke har fundet det nødvendigt at inddrage Grundtvigs verdenshistoriske fremstillinger og hans gendigtninger af den nordiske mytologi. Som 'gammel' højskolemand må Dam jo vide, at netop højskolernes udlægning af specielt »Nordens Mythologi eller Sindbilled-Sprog« fra 1832 var politisk og politiserende. At mytologien blev udnyttet politisk er ikke ensbetydende med, at dens indhold var politisk i ordets gængse parlamentariske betydning, men indicerer, at indholdet havde politisk betydning for danskere i anden halvdel af det 19. århundrede, hvorfor det ville have været 'naturligt' at inddrage denne vinkel i en bog om den politiske Grundtvig.

Et andet og større problem omkring Dams fremstilling er metodisk og teoretisk betinget. Fremstillingen prætenderer ikke at ville give et fuldstændigt billede af personen Grundtvig. Tværtimod understreger allerede titlen, at kun een enkelt del af personen gøres til genstand for behandling. Med andre ord: den Grundtvig, der igen og igen understregede nødvendigheden af at betragte alle ting i deres respektive sammenhænge på alle livets forskellige planer, bliver i denne bog (som i mange andre) gjort til genstand for opsplitning med efterfølgende behandling af et del-problem. Dam har end ikke forsøgt at lægge en totalitetsbetragtning 'ned over' Grundtvigs politiske synspunkter. Den politiske opfattelse betragtes isoleret fra religiøse, økonomiske, sociale, uddannelsesmæssige og videnskabsteoretiske aspekter af Grundtvigs tænkning. Metodisk er det næsten umuligt at foretage en analyse uden at foretage en opsplitning som den Dam har foretaget. Kritikken af Dam er derfor rettet mod det faktum, at han ikke gør opmærksom på, at han har foretaget den nødvendige opsplitning, ligesom en afsluttende opsamling og et forsøg på at opstille en totalitetsbetragtning savnes.

Problematiske er også Dams behandling af så centrale begreber i 1840'ernes politiske debat som lighed og frihed. Således hedder det, at Grundtvig gik ind for »at skaffe så mange bønder som muligt ejendomsret til den jord, de dyrkede«, ligesom det pointeres, at han støttede den lige og almindelige valgret. At postulere Grundtvig som støtte for lighedstanken på dette grundlag er i sig selv betænkeligt, men det understreger glimrende analyseniveauet i bogen. I den grundlovgivende rigsforsamling udtalte Grundtvig i 1849, at han til det yderste ville sætte sig mod enhver tyrant, »han kalde sig nu Napoleon eller Lighedsprin-

cip«, ligesom han i »Danskeren« i 1848 påstod, at ethvert forsøg på at gennemføre en samfundsmæssig lighed uvægerligt ville resultere i, at den laveste fællesnævner blev målestokken. Udover at det altså er direkte fejlagtigt, når Dam påstår, at Grundtvig hævdede ligheden i den politiske debat, lægger samme del af bogen op til et endnu større problem. Således giver den måde, hvorpå Dam behandler Grundtvigs opfattelse af frihedsbegrebet, det indtryk, at Grundtvig blot var et radikalt halehæng til den nationalliberale bevægelse. Dam lader Grundtvigs ordvalg stemme overens med den betydning, som netop de nationalliberale, der var førende i den artikulerede opposition mod enevælden, tillagde ordene. At Grundtvig talte om »de borgerlige friheder« og ikke de borgerlige rettigheder i f.eks. »Mands Minde«, påvirker tilsyneladende ikke Dam, der fremsætter sine vurderinger af Grundtvigs udsagn ud fra det synspunkt, at begrebernes betydning for Dam og Grundtvig nok var identiske. Det er de ikke. At Dam ikke grundlæggende har forstået forskellene mellem de nationalliberales og Grundtvigs definitioner af væsentlige politiske begreber, betyder, at Grundtvig bliver fremstillet nøjagtigt som store dele af samtiden omfattede ham – som et tågehorn og et vrøvlhoved.

Blot at fremstille Grundtvig som en radikal politiker fratager ham endvidere hans væsentligste betydning i dansk politisk kultur. Grundtvig forsøgte ikke kun at sikre den individuelle frihed indenfor de spæde kapitalistiske rammer, men han forsøgte at opstille en ny og alternativ verdensforklaringsmodel for alle klasserne i det danske samfund ved overgangen til den politiske parlamentarisme.

Lars Kaae Hansen

LOTHAR GALL: Bismarck. Der weisse Revolutionär. Frankfurt am Main, Propyläen Verlag, 1980. 812 s.

I en forskningsoversigt fra 1978 efterlyste Lothar Gall et samlet billede af Bismarcks person og politik på grundlag af den nyeste intensive forskning i »Reichsgründungsperioden«. Og nu foreligger Galls eget bidrag: Den store Bismarck-biografi med undertitlen »Der weisse Revolutionär«.

Lad det være sagt med det samme: Dette er et imponerende og meget spændende bidrag til Bismarck-forskningen, og det er lykkedes Gall at skrive et værk, som forskere i Tysklands historie i det 19. årh. nødvendigvis må tage stilling til.

Biografien er delt i tre hovedafsnit, hvor Gall i det første følger udviklingen frem til Bismarcks udnævnelse til gesandt i Frankfurt. Som afgørende dokument opfattes hans tale i landdagen den 6. sept. 1849, fordi han her klart opridsede de to muligheder, der eksisterede i preussisk politik: En genoptagelse af samarbejdet med Østrig eller en preussisk ekspansionspolitik. Hvad han selv foretrak kom først frem i Frankfurt. Her var det hadet mod Østrig, der dominerede, og da Bismarck i 1858 er på vej fra Paris til St. Petersborg erklærer han da også, at Preussens mål må være »at fjerne Østrig fra det egentlige Tyskland«.

Gall demonstrerer klart sin vurdering af personens rolle i historien ved at lade 22. sept. 1862 være en »verdenshistorisk dato«. Men det er Galls fortjeneste også at have påvist på hvor usikker grund Bismarck stod i 1860'erne. Hans fremstilling af udnævnelsen i erindringen kaldes et mesterværk i legendedannelse, og hans

manøvrer i 1863 var tydeligvis en kamp for at overleve. Det præger hans politik i 1864, at mulighederne i det slesvig-holstenske spørgsmål alle skulle holdes åbne; først 1866 sætter han alt på ét kort – ud fra devisen om, at skulle der endelig være revolution – »so wollen wir sie lieber machen, als erleiden«. 1866-krigen ser Gall som et langt vigtigere vendepunkt end 1871, der kun fuldførte samlingen. Han mener ikke, at Bismarck i længere tid kunne være forblevet nord for Main, men han undervurderer ikke de store problemer, der var forbundet med overskridelsen: Tydeligst ses dette ved toldparlamentsvalget i 1868, hvor det klart er de partikularistiske kræfter, der sejrer syd for Main.

Med 1870/71 går Gall over til det sidste store afsnit, kaldet »der Zauberlehrling«, fordi selv en Bismarck ender med kun at være »trollmandens lærling«. Gall giver her en meget grundig og inspirerende gennemgang af perioden 1871-1890. Han lægger især vægt på at vise, hvordan Bismarcks politik i stigende grad udviklede sig til et forsvar for status-quo, idet han blev mere og mere fikseret på at bevare de indre og ydre resultater fra 1871. Gall viser, hvordan han især efter 1878 prøver at styre udviklingen, men hævder, at det hverken indenrigs- eller udenrigspolitisk lykkes ham at nå vedvarende resultater. Gall følger specielt Bismarcks forsøg på at skabe sig en fast politisk basis uden at lade sig indfange af partierne, og på det udenrigspolitiske felt at bevare så meget handlefrihed som muligt. Samtidig understreger han fredsviljen og frygten for en krig, der kunne ødelægge resultater. Også i de sidste kapitler gør Gall op med tidligere legender: At Wilhelm I.s søn skulle have kunnet ændre historiens gang afvises på samme måde som Gall viser, hvordan Bismarck selv søgte at skabe en sammensværgelsesmyte efter sin afgang. Når denne blev troet, skyldtes det udviklingen efter 1890.

I konklusionen kritiserer Gall Bismarck for hans ofte kortsigtede mål og for hans politik, der blot havde magten som mål: »Was er wollte, gehört ganz der Vergangenheit an. Die Mittel aber, die er anwandte, haben auf dem Höhepunkt seines Wirkens den historischen Prozess zeitweise enorm beschleunigt und in stürmischem Tempo das heraufgeführt was wir abkürzend die moderne Welt nennen. Weitgehend wider Willen ist er an entscheidender Stelle zum Mitschöpfer dieser Welt geworden – hierin liegen seine historische Grösse und die Grenze, die ihm gesetzt war« (729).

Otto Rühl

BIRGIT NÜCHEL THOMSEN: Industrielle foretagere på Tuborg 1873-1885 – Kilder og studier. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. Kbh., 1980. 690 s.

Philip W. Heyman var en af sin tids mest foretagsomme og succesrige danske erhvervsmand. Allerede som 21-årig startede han i 1858 en kommissionsforretning i smør og oparbejdede i de følgende år en betydelig eksport til mange lande. Et åbent blik for afsætningsmulighederne for bacon på det engelske marked førte i 1866 til firmaets oprettelse af et svineslagteri i København, og Heyman indtog snart en dominerende position inden for den private slagterivirksomhed her i landet, selv om et storstilet forsøg på sammenslutning med andelslagterierne til ét stort selskab med afgørende indflydelse på markedet måtte opgives. C.F. Tietgen støttede aktivt Heymans fusionsprojekt o. 1890, men samarbejdet mellem

de to gik længere tilbage i tiden. Sammen med Gustav Brock og Rudolph Puggaard grundlagde de i 1873 A/S Tuborgs Fabrikker. Efter et par års forløb trådte Heyman ganske vist ud af bestyrelsen, utilfreds med både virksomhedens politik og den daglige ledelse, men i 1880 gjorde et aktionæroprør (Heyman var selv største enkeltaktionær) ham til administrerende direktør og formand for bestyrelsen. Tietgen trådte ud, men uden vrede, og fra 1888 var han igen at finde i bestyrelsen. Under den nye ledelse forvandlede Tuborgs Fabrikker fra et underskudsforetagende i 1880 til et velkonsolideret foretagende ved Heymans død som en af landets rigeste mænd tretten år senere.

Arkivar ved Rigsarkivet Birgit Nüchel Thomsen har tidligere beskæftiget sig med Heymans aktiviteter inden for både slagteri- og bryggeribranchen, og hendes engagement i emnet fremgår da også tydeligt af den foreliggende udgave af Heymans breve og papirer vedrørende Tuborgs første år. De fyldige uddrag af referater, korrespondancer m.v. er ret sparsomt kommenterede (der er dog gode navne- og sagregistre), men til gengæld er den lange indledning mere indholdsrig og ambitiøs, end tilfældet oftest er ved kildeudgivelser af denne art. Det anføres (s. 25), at 'udgavens videre relevans skal ses inden for rammerne af den såkaldte entreprenørforskning', og der redegøres i denne forbindelse udførligt for den østrigsk-amerikanske nationaløkonom Joseph Schumpeters teori om den innoverende entreprenørs afgørende betydning for den økonomiske udvikling. Tuborgs held til at tage konkurrencen op med de stormægtige Carlsberg bryggerier og Heymans rastløse virksomhed i begivenhedernes centrum gør ham til kandidat til den sjældent tildelte schumpeterianske entreprenør-titel, men analyser af regnskaber og virksomhedsstrategi leder udgiveren frem til andre konklusioner: værditilvæksten opnåedes i vid udstrækning på direktionsrutinens præmisser, og fremkomsten af den på længere sigt betydeligste innovation, Tuborg-pilsneren, var ikke resultatet af velovervejede planlægning, men 'skete halvt i blinde' (s. 66 og 86).

Tillem্পningen af makroteorier på et virksomhedsmateriale (udgiveren foretager også en – ikke helt uangribelig – efterprøvning af Marx' arbejdsværdilære og finder ringe overensstemmelse med mikroniveauets virkelighed) er sjældent forekommende blandt danske økonomiske historikere, og det foreliggende dristige forsøg virker inspirerende og efterlader ønsket om en større, mere underbygget fremstilling. Birgit Nüchel Thomsen turde være mere end almindeligt kvalificeret til at skildre den moderne danske bryggeriindustri opkomst, og spørgsmålet er vel om hun ikke ville gøre forskningen en større tjeneste ved at vie tid og kræfter hertil, snarere end til den i nærværende publikations forord bebudede fortsættelse af kildeudgivelsen?

Ove Hornby

GERD CALLESEN, STEEN BILLE LARSEN og NIELS OLE HØJSTRUP JENSEN (red.):
Marx i Danmark. Historiske bidrag. Selskabet til forskning i arbejderbevægelses historie, skriftserie nr. 14. København, 1983. 198 s.

Harve Karl Kautsky ret i, at der ved Karl Marx' død i 1883 »brød en tid frem, i hvilken den proletariske bevægelse greb hele Europa, fyldtes med hans ånd og

stillede sig på hans grundvold?» Trods den noget bombastiske udformning har selve påstanden optaget historikere og andre interesserede lige siden. Opfattelserne spænder vidt – ja hele horisonten rundt. Det ene yderstandpunkt er en blank afvisning af Kautsky, i hvert fald når det gælder hovedstrømmen i den europæiske arbejderbevægelse. Ikke ét europæisk arbejderparti af betydning, hævdes det, har konsekvent og systematisk forbundet sin politiske praksis med den marxistiske teori. Heroverfor står det andet yderstandpunkt, der ikke blot tilslutter sig Kautsky, men som ovenikøbet mener, at han på en vis måde er for beskedene. Udover sin direkte indflydelse på arbejderbevægelsen, påstås det hér, har Marx afgørende påvirket samfundsvidenskabernes og andre videnskabers udvikling – og i videre forstand endog den totale samfunds- og virkelighedsopfattelse i det 20. århundrede. Hvem har ret?

Artikelsamlingen »Marx i Danmark. Historiske bidrag« er et forsøg på at besvare dette spørgsmål – dog kun, som det fremgår, på vort eget lands vegne. Bogen er blandt de bøger, der også herhjemme udkom i anledning af 100-året for Marx' død. For dennes vedkommende på initiativ af SFAH og med støtte fra bl.a. LO.

I betragtning af emnets mangfoldighed er det forståeligt, at redaktørerne allerede i forordet understreger, hvad bogen *ikke* er. Den er ikke en samlet redegørelse for Marx' betydning for dansk arbejderbevægelse. Og for egen regning kan det tilføjes, at den absolut heller ikke er en samlet redegørelse for Marx' betydning for Danmark i nogen bredere forstand. Bogen er derimod alene en række historiske bidrag til belysning af enkelte, afgrænsede sider af Marx' betydning for Danmark. Ikke mere, men til gengæld heller ikke mindre.

Ifølge redaktørerne falder artiklerne i to hovedgrupper. I den ene beskæftiger folk som *Erik Gamby* og *Søren Federspiel* sig med forholdet mellem marxismen og den tidlige arbejderbevægelse frem til århundredeskiftet. I den anden handler bidragene af *Niels Finn Christiansen* og *Hans Kryger Larsen* om forholdet mellem marxismen og videnskaben, som det kommer til udtryk blandt danske nationaløkonomer i forrige århundrede og fire udvalgte historikere i dette århundrede. Mærkværdigvis gøres der i indledningen slet ikke opmærksom på en tredje hovedgruppe, der klart skiller sig ud fra de øvrige. Ikke mindre end tre ud af bogens ni artikler undersøger det tekstmæssige grundlag for overhovedet at beskæftige sig med Marx i Danmark, nemlig de danske Marx (og Engels)-oversættelser fra 1848 op til 1980. Indenfor dette vigtige område udfolder *Erik Elten*, *Ole Stender-Petersen* og *Steen Bille Larsen* sig.

En anden mærkværdighed er, at det såvel for den enkelte artikel som for helheden gælder, at redaktørerne ikke anfører nogen nærmere begrundelse for artiklernes tematiske indhold og kronologiske afgrænsninger. Denne unndladelse fremtræder så meget desto stærkere, fordi artiklerne i så ringe grad i sig selv udgør en indlysende og klar helhed. Umiddelbart må man undres over, hvad nogle af artiklerne har at gøre i netop denne sammenhæng. F.eks. virker offentliggørelsen af nogle i øvrigt interessante breve fra Engels til danske socialister klart fejlplacerede. At Engels i det hele taget indtager en særdeles fremtrædende plads i en bog, der først og fremmest handler om Marx, sætter denne unndladelse yderligere i relief.

Til de enkelte artikler, der såvel form- som indholdsmæssigt er meget forskellige, kunne der knyttes en del bemærkninger. Taget som helhed kan der imidlertid ikke være tvivl om, at de opfylder bogens udtrykkelige formål, nemlig

at påvise marxismens ikke ubetydelige rolle i Danmark i og udenfor arbejderbevægelsen. For arbejderbevægelsens vedkommende naturligvis ikke i den altdominerende grad, Kautsky påstår, men heller ikke i den meget ringe grad, man de fleste steder hidtil har antaget. Til anmelderens tilfredshed har man gjort dette problem til det væsentligste spørgsmål og først i anden række, hvad den derudover har betydet, f.eks. for den akademiske verden. At denne rækkefølge også er den, Mohren selv ville have foretrukket, siger naturligvis sig selv.

I den forbindelse er det bemærkelsesværdigt, at bogen lægger afstand til 1970-ernes eksklusive og skråsikre universitets-marxisme, hvis forbindelse tilbage til »den oprindelige marxisme«, der sættes et stort spørgsmålstejn ved (s. 11). Netop derfor kan det undre, at stort set alle artiklerne imellem linjerne fortsat er båret af en tilsyneladende klippefast tro på den »ægte« marxismes fortræffeligheder. Hvad den »ægte« vare i virkeligheden indeholder, gøres der til gengæld ikke ret meget ud af. Og når det rent undtagelsesvist sker, munder det mærkeligt nok næsten altid ud i en beklagelse over den »udflydende pluralitet«, marxismen efterhånden er endt i. Men denne uafklarede mixture af implicit tro og explicit tvivl afholder imidlertid ikke ret mange af forfatterne fra at uddele karakterer under middel til diverse socialdemokratiske politikere, fagforeningsfolk, historikere og økonomer for deres mangelfulde forståelse og lunkne efterlevn af den marxistiske teori.

Mest grotesk virker det i forbindelse med P. Knudsen, der ikke levnes ret megen ære for sit foredrag om socialisme fra 1884. Men åbenbart kan selv en socialdemokrat forbedre sig! For det hedder nemlig videre: »Et foredrag, han holdt otte år senere om Marx, viser imidlertid, at han gjorde fremskridt og på det tidspunkt utvivlsomt havde læst Kapitalen, så han var i stand til kortfattet at redegøre for Marx' økonomiske lære« (s. 120). Der kan man altså se: P. Knudsen, der så at sige ene mand rejste det arbejdende folk i Danmark, får nu på et århundredes afstand den indbildske anmærkning i sin karakterbog, at han »gjorde fremskridt«. Så enkel er sagen åbenbart allerede i 1890-ernes danske bonde- og håndværkersamfund, at jo mere man eftersnakker Marx, jo »rigtigere« er ens socialismeforståelse. Selve synspunktet, men også den anvendte udtryksmåde vidner om en ahistorisk, udialektisk og moraliserende grundopfattelse, der ikke hører hjemme i en bog af denne karakter. Lidt mindre skråsikkerhed på marxismens vegne ville være at foretrække – ikke mindst, når man åbenbart ikke rigtig ved, hvad man har den i. At Mohren nemlig *selv* ville have bedømt sagen på en ganske anden måde og derudover i det hele taget ville have foretrukket selvstændig tankevirksomhed fremfor tanketomme referater af nogle apostoliske skrifter, er der for mig at se ingen tvivl om. I hvert fald i sine bedste øjeblikke.

Trods dette og andre mindre forbehold er »Marx i Danmark« en særdeles værdifuld tilvækst til den beskedne litteratur om den store tyskers betydning for Danmark. Man må håbe, at den kan bidrage til stabiliseringen af den akademiske forskning i arbejderklassens og socialismens historie, der jo ellers i tidens løb har taget nogle gevaldige op- og nedture. Vist nok mere end nogen anden del af den historiske videnskab har studiet i arbejderbevægelsens historie været udsat for påvirkninger fra skiftende strømninger »ude« i samfundet. Negativt i form af uberegnelige modeluner på det politiske overdrev; men også positivt som et resultat af de samfundsmæssige brydninger, der burde vedkomme os alle.

Claus Larsen

NYESTE TID

TAGE KAAKSTED OG PER BOJE: Thomas B. Thrige primus motor. Fra el-industriens barndom. København, Thomas B. Thriges Fond, 1983. 236 s., ill. 244 kr.

Thomas B. Thriges fond har i anledning af 50-året for dens oprettelse udgivet en fremstilling af virksomhedens historie indtil 1938 og af dens stifter, Th. B. Thrige. Tage Kaarsteds indledende biografiske afsnit om Thrige giver i skildringen af den tilknappe, men kontante odenseanske foretager et supplement til bogens hoveddel, Per Bojes fremstilling af virksomhedens udviklingshistorie fra starten af 1894. Hovedvægten ligger dog her ikke på det personlige initiativ, Thrige udøvede, men mere på det heldige samspil med de tids- og stedsmæssige omstændigheder, der hurtigt gjorde virksomheden til den førende danske producent af el-motorer og elektrisk skibsmateriel. Således fremhæves klart, hvorledes virksomhedens tidligere specialisering og standardisering af varesortimentet, samt gennemført rationalisering af arbejdsgangen på bekostning af videre udviklingsarbejde, hurtigt gav virksomheden mulighed for produktion i lange serier, så snart markedet ekspanderede i de første årtier af århundredet. Firmaets dominerende position kunne hermed fastholdes under 1920ernes ustabile periode. Boje giver samtidig et nuanceret billede af udviklingen blandt konkurrenterne, med fremhævelse af forskellene i produktion og finansiering, og redegør for Thriges dominerende position på markedet og i mellemkrigstidens regulerede branchesamarbejde. Særligt fremhæves virksomhedens tilbageholdende og omkostningsbevidste lønpolitik som betydningsfuld for den fastholdte magtposition, et forhold, der afspejler sig i lønstruktur og de faglærtes andel af beskæftigede, som i overensstemmelse med virksomhedens produktionsprofil var lavere end konkurrenternes. Først 1930ernes krise ramte den eksportorienterede virksomhed hårdt og bidrog til dens overgang til fondseje.

Selv om fremstillingen af virksomhedens udvikling overvejende anlægger direktionslokalets perspektiv, indeholder værket adskillige iagttagelser af samspillet mellem foretager og ansatte, og betegner en højnelse af det kvalitative niveau inden for den firmahistoriske genre. Bogen er forsynet med et omfattende billedmateriale og gør udstrakt brug af diagrammer og tabeller, der dog undertiden kunne have været mere overskuelige og illustrative. Med glæde kan man konstatere, at bogen som et særsyn blandt virksomhedshistorier faktisk har absolutte tal for (total-) produktionen helt fra fabrikens første år.

Hans Kryger Larsen.

BENT JOHANNESSEN: Den russiske kontrarevolution. Leninistisk mytologi og historisk virkelighed. Kbh., Gyldendal 1983. 240 s. 160 kr.

Det er en velgørende klar og kontant bog, der nu omsider er blevet offentliggjort, efter at forfatteren i lang tid forgæves har søgt bl.a. det humanistiske forskningsråd om støtte til udgivelsen. Fremstillingen dækker perioden 1917-1921, d.v.s. fra zarismens sammenbrud over Ruslands korte tid under det provisoriske styre som

»det frieste land i verden« (Lenin) og frem til bolsjevikernes magtovertagelse og konsolidering. Det er Oktoberrevolutionen og det påfølgende bolsjevikiske terrorregime, forfatteren kalder den russiske kontrarevolution, mens den egentlige russiske revolution var Februarrevolutionen.

Forf. skriver, at i og for sig er dette synspunkt ikke nyt, men det er blot aldrig kommet til sin ret. Heri har han ret. Det er ikke blot i den partistyrede sovjetiske historieskrivning, bolsjevikkerne fremstilles som de eneste retfærdige eller i det mindste som de eneste duelige. Det er en opfattelse, der også præger megen vestlig historieskrivning, f.eks. den indflydelsesrige britiske historiker E.H. Carr. Det er sejrherrenes historie og historieskrivning, der har domineret, ofte tilsat en kraftig dosis determinisme.

Bent Johannesen bygger sin fremstilling og analyse dels på offentliggjorte, samtidige kilder, dels på den bedste del af den vestlige historieskrivning. Der er dog ikke tale om noget kompilationsarbejde; forf. er selv særdeles nærværende i hele bogen, der er præget af den sunde fornuft, han så hyppigt appellerer til. Der gøres grundigt og i et karsk sprog op med mange myter, bl.a. om den »demokratiske« Lenin, bolsjevikernes uskyld m.h.t. den russiske borgerkrig, og den røde terror som et rent defensivt og nødtvungen våben.

Bogens værdi forøges ved en kommenteret litteraturliste, en kronologisk oversigt, en ordliste samt en navne- og en personliste.

Bent Jensen

HAGEN SCHULZE: Otto Braun oder Preussens demokratische Sendung. Eine Biographie. Frankfurt a. M., Propyläen, 1981. 1094 s.

I 1947 vedtog det allierede kontrolråd i Postdam en lov, der ophævede Preussen – »militarismens og reaktionens støtte i Tyskland«. Det er imidlertid et noget andet Preussen, man møder i Hagen Schulzes biografi af den preussiske ministerpræsident fra 1920 til 1932/33, Otto Braun. Preussen var – det viser Schulze klart – den parlamentariske stabilitet i den ustabile republik. Og det er Schulzes synspunkt, at stabiliteten i høj grad skyldtes personen Braun, fordi han forstod at formidle samarbejdet i de koalitionsregeringer, han var chef for i næsten hele perioden – undtagelserne er korte regeringer under centumpolitikere i 1921 og 1925.

Brauns mål var, som han selv udtrykker det i en artikel i »Le Petit Journal«, »at udbygge Preussen til en garant for den tyske republiks beståen« (499). Og han gør dette ved klart at sætte arbejdet for demokratiet foran arbejdet for de socialistiske mål, ligesom han som Preussens ministerpræsident og menigt rigsdagsmedlem prøver at tvinge SPD til i rigsdagen at følge samme kurs. Derfor er SPD's udtræden af rigsregeringen og Hermann Müllers demission i 1930 et svært tilbageslag, og derfor kæmper han til det sidste for at få SPD til at støtte Brünnings regering med henblik på at undgå det, der var værre.

Schulzes gennemgang af perioden fra 1930-33, hvor Braun selv følte sig »auf verlorenem Posten« gør grundigt rede for Papens kup mod Preussen 20. juli 1932, men viser også, hvordan Braun fortsat kæmpede for sin regering og mod Papens beskyldninger. Men kun ved legale midler – hurtigt opgives en tanke om regulær

modstand. Og straks efter Hitlers magtovertagelse og rigsdagsbranden flygter Braun til Schweiz, hvor han lever i eksil til 1955.

Den efter manges mening for passive holdning i juli 1932 og flugten i 1933 gjorde hurtigt Braun til en »glemt« mand, jvf. hans rolle i mange oversigtsværker. Det er Hagen Schulzes fortjeneste at have nyvurderet Otto Brauns betydning i Weimarrrepublikken og at have vist, at Preussen også kunne være andet end militarisme og reaktion – nemlig en demokratiets støtte.

Otto Rühl

PETER HOPP og CARSTEN MOGENSEN (red.): Ostersturm/Påskeblæsten 1933.

Quellen zur Geschichte der deutsch-dänischen Grenzregion/Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie II. Flensborg, Institut für Regionale Forschung und Information, 1983. Forhandles i Danmark af Institut for Grænseregionsforskning, Åbenrå. 283 s. 55 kr.

I årene 1973-76 blev der på Akademie Sankelmark ved Flensborg afholdt flere såkaldte dansk-tyske skolebogskonferencer, hvor danske og tyske historikere med særlig interesse i grænselandets historie drøftede mulighederne for og betimeligheden af at udsende fælles bøger til undervisningsbrug. Det skulle være publikationer, hvor danske og tyske synspunkter kunne præsenteres og brydes og måske derved bidrage til at etablere et mere helt billede af udviklingen i grænselandet, end de to landes historikere hver for sig ellers ville kunne præstere. Ideen var fængslende, vanskelighederne naturligvis mange.

Nu foreligger det første resultat af indsatsen, et omfattende kilde»hæfte« om den såkaldte Påskeblæst i 1933, i kølvandet på Hitlers magtovertagelse. Det er naturligt, at Påskeblæsten, som udviklede sig efter nogle grænsepolitiske udtalelser fra tysk side, blev et af de temaer, der skulle indgå i rækken af udgivelser. Og det er lige så naturligt, at Peter Hopp og Carsten Mogensen, der begge har placeret sig centralt i udforskningen af grænselandets historie i mellemkrigstiden, kom til at stå for udgivelsen. De to udgivere har skullet foretage et udvalg i et kildemateriale, der selv for en så forholdsvis afgrænset begivenhed som denne svulmer over alle bredder. Gennemlæsningen af kildeudvalget giver det indtryk, at udgiverne ved udvælgelsen af de kilder, der skulle medtages, i lidt for høj grad har ligget under for den traditionelle opfattelse af Påskeblæsten som forårsaget af slesvig-holstenske nazistiske brushoveder, der måtte se sig tilrettevist fra Berlin, som ikke ville lade et modsætningsforhold til Danmark udvikle sig på dette tidspunkt. Den danske regerings afventende holdning bidrog også til, at en egentlig konflikt ikke fik lov at udvikle sig. Det er svært at tilbageholde den opfattelse, at således forstået var Påskeblæsten kun en forholdsvis beskedne episode, som har fået en mere central placering i udforskningen af de dansk-tyske relationer i mellemkrigstiden, end det vist egentlig er berettiget.

Denne opfattelse synes også at skinne igennem den vel korte introduktion, hvor det således pointeres, at »grænsespørgsmålet blev det middel, som nazisterne bevidst anvendte for at samle og aktivere det tyske mindretal i Nordslesvig« (s. 25). Det er givetvis en væsentlig del af forklaringen på Påskeblæsten, og det fremgår da også mere eller mindre direkte af flere af kilderne. Men hvis det er udgivernes opfattelse, at dét var den primære hensigt fra de slesvig-holstenske

aktørers side, så burde dette aspekt have haft en mere fremtrædende placering ved udvælgelsen af kilderne, i introduktionen og i de ledsagende arbejdsopgaver, end tilfældet er nu.

Dersom episoden først og fremmest skal forstås under denne aktiviserings- og mobiliseringsvinkel, bliver den efter min opfattelse af større interesse end ellers. Det spørgsmål melder sig så, om de danske reaktioner skal ses under den samme synsvinkel, altså om danske organisationer og enkeltpersoner bevidst brugte nogle i sig selv ret ligegyldige (men naturligvis potentielt truende og alvorlige) udtalelser fra slesvig-holstensk nazistisk side til at få mobiliseret og aktiviseret det nationale beredskab på dansk side – ikke nødvendigvis fordi man opfattede grænsen som reelt særlig truet, men for at få det tyske mindretal, nazificeret eller ej, inddæmmet og isoleret? Også denne synsvinkel forekommer – når det overordnede problem er forholdet mellem dansk og tysk i grænselandet – nok så interessant som for eksempel spørgsmålets behandling på regeringsniveau. Udgiverne burde også have inddraget denne problemstilling – i det mindste i introduktion og arbejdsopgaver, hvis det er for vanskeligt at finde materiale dertil – og det så meget mere, som synspunktet ikke kan være dem ukendt.

Alle teksterne er gengivet på originalsproget med parallelle oversættelser til det andet sprog. Det er yderst hensigtsmæssigt, men det er ikke hensigtsmæssigt, at opsætningen af tekster m.m. er foretaget således, at det er vanskeligt at orientere sig på siderne. Hertil kommer, at der i høj grad savnes en samlet oversigt over de gengivne kilder. Arbejdet med oversættelserne, korrekturlæsningen og annoteringen (herunder med realnoter) er heller ikke alle steder ført så langt, som det havde været ønskeligt – specielt, når sigtet med udgivelsen også er undervisningsformål.

Trods dette er der naturligvis ingen tvivl om, at fremtidig beskæftigelse med de dansk-tyske forhold i grænseområdet i denne periode vil kunne have god nytte af denne kildeudgave.

Jørgen Elklit

ERIK JENSEN: Mellem demokrati og fascisme. Træk af Konservativ Ungdoms organisatoriske og ideologiske nyorientering 1932-34. Odense Universitetsforlag, 1983. 154 s., ill. 90 kr.

Erik Jensen vil »analysere gennembruddet af KU's agitatoriske og ideologiske nyorientering 1932-34 og i forbindelse hermed påpege nyorienteringens forudsætninger samt klarlægge organisationens placering i forhold til modpartiet«. Bogen er vokset ud af et speciale. Endnu en stilistisk og sproglig gennemskrivning ville være kommet den til gavn. Desuagtet skal udgivelsen hilses velkommen, ikke mindst fordi forfatteren er i stand til at forholde sig nøgternt over for et emne, hvis behandling oftest har været præget af faste formler af fordømmende karakter. KU'erne med de lange støvler og bidetængerne figurerer jo i enhver beskrivelse af 30'erne som en fast bestanddel til advarsel om, hvor galt det kunne gå.

Erik Jensen kalder KU's uniformering for »blot én begivenhed i en lang række . . ., der fik bægeret til at flyde over og uniformsforbudet til at falde«. Det er muligt. Det er også muligt, at der er tale om et tilfældigt sammenfald i tid. I de samme dage i april 1933 løb nazisterne i Slesvig-Holsten storm mod grænsen, og

årsagen til uniformsforbudet er måske nok så meget at finde i Nordslesvig. Sønderjyderne ønskede brunskjorterne forbudt, men et sådant forbud måtte iflg. P. Munch være generelt og gælde alle skjorter.

Samtidig med alt det ydre rabalder foregik udformningen af KU's »indre ideer«. Erik Jensen trækker linierne bagud, dels til »Det unge Danmark« og de betragtninger over konservatismens teori, som Alfred Bindselev fremførte i tidsskriftet »Det nye Danmark« i 1929-30, dels til Ole Bjørn Kraft, der var stærkt optaget af den korporationsmodel, der kom til udfoldelse i Mussolinis Italien.

Den netop udklækkede cand.polit. Jack Westergaard blev 24 år gammel formand for KU i 1932. Erik Jensen skildrer ham som et arbejdsjern, der formulerede sig som en ordret oversættelse af latin. Men er det tilstrækkelig forklaring på, at KU i hans formandsperiode kunne fordoble sit medlemstal og blive en faktor, om ikke inden for dansk politik, så i hvert fald inden for konservatismen? Hvis ikke det var ham, der evnede dette, hvem var det da?

Jeg er enig i Erik Jensens konklusion, at der i KU »neutraliseredes en række højreradikale kræfter, hvis pendant i andre lande formåede at få større politisk slagkraft« (s. 125), men jeg er ikke overbevist om, at hele æren derfor er Christmas Møllers. Ingen af KU-koryfæerne havde nemlig, når det kom til stykket, mulighed, mod eller vilje til at bryde med det konservative parti, hvor meget de end snakkede om KU's idémæssige og politiske uafhængighed. De vidste alle, at karrieren gik gennem partiet, og derfor forblev KU »spændt for den parlamentariske vogn«. Omvendt ville heller ikke Christmas Møller tage noget brud med den sprælske ungdomsorganisation. Således var Aksel Møller i 1936 ikke dennes kandidat til formandsposten, men et kompromis mellem parterne. Da det omsider i 1938 kom til brud og storvask, var det ikke fremkaldt af Christmas Møller. Det blev heller ikke, som Erik Jensen skriver (s. 126), fremkaldt af Westergaard »sekunderet« af »en betydelig del af den store medlemsskare«. Det begyndte ude i KU-folket i frustration over, at KU blev koblet på Christmas Møllers forfatningspolitik, og Westergaard sluttede sig først til, da alle slagne veje frem i den politiske karriere havde lukket sig for ham.

Erik Jensen lader kun sin fremstilling gå til 1934, og det er forsvarligt, for så vidt som de første år i mange henseender er de interessanteste. Mindre forsvarligt er det, at han standser op umiddelbart før resolutionen fra marts 1934 (der bringes som bilag) og det egentlige program fra september samme år. Her burde en analyse og en komparation med partiets program (der også er anbragt som bilag) have været kronen på værket. Ingen kilder taler som bekendt for sig selv.

Aage Trommer

KAARE RÜBNER JØRGENSEN: Det gælder din frihed. En film om Danmarks besættelse. Skrifter udgivet af Historisk Institut ved Københavns Universitet bind XIV. København, Den danske historiske Forening, 1982. 362 s. 93 kr.

Filmkritikken ved Københavns Universitet har taget et stort skridt fremad med publiceringen af Kaare Rübner Jørgensens omarbejdede konferensspeciale fra 1975. Forladt er den tidligere snævre og perspektivløse fokusering på billedsiden autenticitetsproblematik til fordel for en bred præsentation af filmens ophavssitua-

tion og en fin analyse af såvel lyd- som billedsiden med henblik på en samlet vurdering af filmen som både levning og beretning.

Det gælder din frihed havde modstandsbevægelsen som sponsor. Filmen fik premiere i maj 1946, men var tænkt færdiggjort allerede i efteråret 1945. Rübner Jørgensen går ikke nærmere ind på spørgsmålet, men man bør vel se filmen som et klart led i agitationen op til skæbnevalget, den 30. oktober. Filmen blev ingen kassesucces. Måske hang det sammen med den voldsomme politiske kritik den løb ind i. Rübner Jørgensen bestemmer filmens tendens som klar højrenationalistisk, militaristisk og »systemfjendtlig«, altså som repræsentativ for de synspunkter vi finder i Dansk Samling og hos en Vilh. La Cour. Forfatteren påviser løbende forvrængninger, citatfusk, fejlplaceringer, rekonstruktioner og manipulation, og er meget tæt på at tale om historieforfalskning (s. 151). Han har således også svært ved at overbevise anmelderen om at besættelsehistorikeren overhovedet har noget at hente her som han ikke kan finde bedre andetsteds (s. 155 f.). Til gengæld fremhæver Rübner Jørgensen e.m.m. med rette filmens blivende værdi som en afspejling af de stemninger og forventninger der prægede den borgerlige del af modstandsbevægelsen i befrielsesåret 1945/46. (At de to instruktører Theodor Christensen og Karl Roos kaldte sig kommunister og var medlemmer af DKP kan i denne forbindelse undre. Men det burde være nok så oplysende for rummeligheden i det kommunistiske standpunkt under og umiddelbart efter krigen). Rübner Jørgensen kalder *Det gælder din frihed* for myteskabende og mytebærende (s. 151). Med sin forræderianklage imod politikerne, sin oppustning af modstandsbevægelsens betydning, og sin fremhævelse af frihedskampen som hele folkets kamp – blev filmen et vigtigt led i bevidsthedsdannelsen omkring besættelsen. Også i denne sammenhæng har Rübner Jørgensens bog givet nye indsigter.

Hans Kirchhoff

TORBEN EJLERSEN: Kraftcenter og Fristad. Københavns historie bind 6. Efter 1945. Kbh., Gyldendal, 1983. 324 s.

Sjette og sidste bind af Gyldendals Københavns historie omhandler perioden efter anden verdenskrig. Byens liv – denne gang inden for det såkaldte mands minde – passerer revy for læserens øjne, fastholdt i et letfodet sprog og et skønsomt billedvalg. Enderne mod fremtiden er åbne, de historiske lag har endnu ikke sedimenteret sig.

Inden for denne periode var det, at København for alvor gik i opløsning som entydigt begreb. Det skete i hvert fald geografisk, og i en vis forstand også kvalitativt. Mens forfatterne til de foregående bind næppe behøvede at se ud over Valby Bakke, efterlades forfatteren til dette sidste med spørgsmålet om, hvorvidt værket handler om Københavns kommune eller om metropolens, der er Danmarks hovedstad. Spørgsmålet er ikke kun pedanteri om kommunegrænser, når hele Østsjælland – svarende nogenlunde til HT-området – i denne periode blev til et integreret pendlingsområde for bosætning og arbejde. Vi foretager ganske vist nogle svinkeærinder til bl.a. Louisiana, Køgebugt-fingeren, regionplanen og lufthavnen i Tune, men begivenhedernes scene er for det meste ærkekøbenhavnsk og synsvinklen et sted i nærheden af Rådhuspladsen.

Det er imponerende hvad forfatteren ikke har overset af små og store begivenheder, der – uden at have noget med hinanden at gøre – hober sig sammen inden for samme tidsramme. Højdepunkter i sports-, teater- og musikliv, Strøget som gågade, Havfruen uden hovede, Bonde Nielsen og B & W, pornobølgen, butiksdøden, Vestskoven, Dan Turèll og videre derudaf med de fænomener, der gav denne periode dens særlige kolorit. Ikke for at antyde, at small-talks om storbyen dominerer. Kommunalpolitik, erhvervsudvikling, sanering og byfornyelse og andre vægtige årsager til byens forandring gives sagkyndig og seriøs behandling. Heller ikke protestbevægelserne lades i stikken. Asfaltens græsrodder får deres part med omtale af Sofiegården 1969, Christiania 1971 og Byggeren på Nørrebro 1980. Den nye BZ-bevægelse havde dog åbenbart ikke manifesteret sig inden redaktionens slutning.

Stoffet er underholdende serveret og dækningsgraden er meget stor. Alligevel er der noget, der knirker, måske det ligger i værketets plan. Er selve genren, der minder om en TV-serie i bogform, problematisk? Ikke fordi værket henvender sig bredt, men fordi det gør det med så meget forskelligt på én gang, som næppe i lige grad er i stand til at engagere læseren. De tunge og langvarige processer, der ændrede byens fysiske og sociale struktur, må konkurrere om opmærksomheden med de sensationer, der prægede avisernes forsider.

En fyldig litteraturvejledning støtter den, der vil fordybe sig i en af de mange facetter.

Jørgen Sestoft

VOLLERTSEN, NILS: SPD, Socialdemokratiet og det danske mindretal. Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 84. Odense University Press, 1983.

Vollertsens udgangspunkt har været, at det slesvigske spørgsmål aldrig har spillet nogen synderlig rolle hverken for SPD eller det danske socialdemokrati. Indledningsvis gennemgås de to partiers holdninger hertil i tiden ca. 1900 til 1923 (Stauning-Wels-aftalen) og den tyske mindretalspolitik over for den danske folkedel op til 1939. Vollertsen har villet undersøge, hvor vidt de to partiers holdning til Sydslesvig-spørgsmålet og især til de danskorienterede socialdemokrater i Flensborg efter 1945 lå i forlængelse af mindretalspolitikken fra før 1923, og om der til de danskorienterede socialdemokraters situation 1945-54 kan konstateres parallelle tendenser i SPD's, SD's og mindretallets generelle udvikling.

Materialesituationen har været acceptabel, omend Vollertsen med rette beklager ikke at have kunnet få adgang til tyske arkiver, eftersom statslige og kommunale arkivalier fra tiden efter 1945 er spærret for offentligheden. SPD i Kiel og Friedrich Ebert-Stiftung i Bonn har oplyst, at man dér ingen papirer havde liggende om emnet, hvilket ikke lyder synderligt troværdigt. I hvert fald har forfatteren kunnet disponere over et righoldigt dansk materiale, som uden tvivl i et vist omfang har kunnet kompensere for ovennævnte mangel.

Det skal ikke her forsøges at give et indholdsreferat af bogen. Dens overskuelige omfang (ca. 85 s. tekst) kan ikke skræmme nogen interesseret læser væk. Vollertsens tese er kort fortalt, at især de slesvig-holstenske socialdemokrater

både før, under og efter 1. verdenskrig stod for en tysk-national linie, hvis oprindelige mål – at beholde resp. genvinde Nordslesvig – efter 1945 på grund af den ændrede situation indskrænkede sig til nu at søge at bevare Sydslesvig for Tyskland. Tilsvarende var det danske socialdemokratis holdning efter 1920, at grænsen lå fast, og dette ændrede sig ikke efter 1945. Derfor var man rede til at støtte det danske mindretal fra og med det tidspunkt, hvor en grænserevision mod syd var uaktuel. Et stærkt, men ikke for stærkt dansk mindretal i Sydslesvig udgjorde således en sikring af den bestående grænse mod tyske revisionskrav. Begge parter var med andre ord – omend med forskelligt udgangspunkt – nået frem til samme politiske linie i grænsespørgsmålet. I klemmen herimellem sad dels det danske mindretal, hvis tilslutning var vokset eksplosivt efter 1945, dels de danskorienterede socialdemokrater i Sydslesvig og især i Flensborg, hvor disse efter at være blevet ekskluderet af SPD havde etableret sig som en egen organisation, SPF. Fra det øjeblik, hvor det var klart, at en grænserevision ikke mere var politisk gennemførlig, og at de danske organisationer i Sydslesvig måtte affinde sig med også fremover at arbejde som nationalt mindretal, var også de danskorienterede socialdemokraters stilling undergravet. Mange tilsluttede sig det egentlige mindretal, andre fulgte SPF tilbage i SPD. Dette kan næppe betegnes som overraskende ny erkendelse, men Vollertsen er gået grundigt til værks og argumenterer godt for sin tese.

Utilfredsstillende er det imidlertid, at bogen mangler den sidste afpudsning. En grundig korrekturlæsning ville have kunnet fjerne irritationsmomenter som bl.a. talrige germanismer, forkerte idiomer, inkonsekvent tegnsætning, upræcis sprogbug, stavfejl, forkert oversatte citater o.l. Visse personer, som næppe er kendte uden for mindretalskredse, burde have været præsenteret, ligesom noterne ikke altid forekommer lige relevante. Et postulat bliver således ikke til et bevis, fordi det forsynes med en note om, hvor det er fremsat (s. 17, note 6).

Carsten Mogensen

Foreningsmeddelelser

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING 1984

Den danske historiske Forening afholdt sit årsmøde på Historisk Institut, Københavns Universitet den 13. december 1984. På valg til styrelsen var universitetslektor, dr. phil. Kai Hørby, forskningsbibliotekar, cand. mag. Harald Ilsøe og arkivar, dr. phil. Birgit Løgstrup. De genvalgtes. Årsmødet besluttede at forhøje kontingentet til 195 kr. for almindelige medlemmer og til 95 kr. for studerende og prænúmeranter på svensk og norsk historisk tidsskrift.

Foreningen har siden sidste årsmøde udsendt Historisk Tidsskrift bind 82:2, 83:1-2 og 84:1. Endvidere Mogens Rüdiger: Povl Bagges Historiebegreb, Symposiumforedragene Kvinder i Middelalderen samt Tradition og Kritik – Festskrift til Svend Ellehøj. Medlemstallet androg august 1984 779 ordinære medlemmer, 436 studentermedlemmer, 24 udenlandske, 36 skandinaviske og 2 livsvarige medlemmer.

REGNSKAB FOR 1983

Indtægter

Historisk Tidsskrift

Kontingenter	146.873,78
Abonnementsindtægter	42.141,28
Tilskud fra Statens humanistiske Forskn.råd	60.000,00

Salg af skrifter

38.479,71

Andre indtægter

Refusion af moms	4.659,00
Renter	7.277,33
Udtrukken obligation	2.000,00

Kassebeholdning fra forrige år

68.509,08

369.940,18

Udgifter

Historisk Tidsskrift

Trykning	269.512,34
Oversættelser	1.250,00

Skrifter

Trykning	9.760,00
Forfatterhonorar	2.283,55

Andre udgifter

Kontorhold	10.440,06
Porto	13.303,30
Løn til medhjælp	22.020,80
Rejsegodtgørelse	362,00
Repræsentation	331,20
Moms	7.723,00
Kontingent til Dansk hist. Fællesforening	200,00

Kassebeholdning pr. 31. december 1983	32.753,93
	<hr/>
	369.940,18
	<hr/>

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS VEDTÆGTER

Vedtagne 10. maj 1876 på foreningens årsmøde med ændringer vedtagne
på årsmøderne 18. maj 1898, 15. april 1937 og 26. maj 1967.

§ 1.

Formålet for Den danske historiske Forening er dels at vække historisk ånd og interesse i almindelighed, dels at fremme historisk kunst og historiske studier, nærmest med hensyn til fædrelandet og dets litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk tidsskrift. Dettes indhold skal fornemmelig bestå af originale historiske afhandlinger; tillige kan deri optages historiske anmeldelser og kritiker, utrykte breve, dokumenter og andre historiske bidrag. Ved siden deraf kan særskilt udgives større historiske arbejder.

§ 3.

Enhver, som anmelder sig for bestyrelsen, kan blive ordentligt medlem af foreningen, er stemmeberettiget 1 måned efter anmeldelsen og betaler et på et årsmøde med almindeligt stemmeflertal fastsat årligt bidrag een gang for alle.

Æresmedlemmer, som ikke erlægger kontingent, kan vælges på foreningens årsmøder. Medlemmerne modtager de skrifter, som foreningen udgiver.

§ 4.

Den danske historiske Forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed af en bestyrelse på indtil ni medlemmer, der på skift vælges for 3 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværendes stemmer. Udtrædende medlemmer kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer fordeler forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på formandens indbydelse, så ofte et af dens medlemmer forlanger det.

§ 5.

Foreningens årsregnskab revideres af 2 dertil valgte revisorer og forelægges derefter på årsmødet.

§ 6.

I løbet af hvert års andet kvartal holdes i København efter offentlig indbydelse fra bestyrelsen et årsmøde. I dette vælges medlemmer af bestyrelsen og revisorer, og bestyrelsen gør rede for udførelsen af sit hverv. I dette årlige møde afgøres tillige de forslag og andragender fra medlemmer af foreningen, som måtte være indsendt til bestyrelsen inden marts måneds udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert bind af det historiske tidsskrift en nøjagtig beretning om foreningens virksomhed og pekuniære forhold, ligesom der også med passende mellemrum offentliggøres en fortegnelse over dens medlemmer. Ekstraordinære almindelige møder afholdes, når enten bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 medlemmer i en til bestyrelsen stilet skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse vedtægter kan alene ske i foreningens årsmøder. Forslag til sådanne forandringer fra medlemmernes side må indgives til bestyrelsen inden hvert års 1ste marts. Både i dette tilfælde, og hvis bestyrelsen vil foreslå forandringer, må de 14 dage før mødet bekendtgøres for medlemmerne. Underændringer til foreslåede ændringer skal anmeldes for bestyrelsen 3 dage forinden mødets afholdelse. For at give beslutninger, som forandrer vedtægterne, gyldighed, må i det mindste 30 medlemmer, bestyrelsen iberegnet, være tilstede i mødet og $\frac{2}{3}$ af de tilstedeværende billige forandringen.

§ 8.

Et eksemplar af disse vedtægter skal medfølge ethvert bind af Historisk Tidsskrift.

Medvirkende ved dette hæfte

- CLAUS BJØRN, f. 1944. Universitetslektor, mag. art., Historisk Institut, Københavns Universitet.
- CLAUS BRYLD, f. 1940. Universitetslektor, mag. art., Roskilde Universitetscenter.
- HANNE CASPERSEN, f. 1950. Videnskabelig medarbejder, cand. mag., Lauritz Sørensensvej 25. 402, 2000 København F.
- MICHAEL H. GELTING, f. 1951. Arkivar, mag. art., Rigsarkivet.
- HELGE LAND HANSEN, f. 1939. Studielektor, cand. mag., Amtsgymnasiet i Roskilde.
- JØRGEN STEEN JENSEN, f. 1938. Overinspektør, cand. art., Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet.
- KNUD J. V. JESPERSEN, f. 1942. Universitetslektor, dr. phil., Historisk Institut, Odense Universitet.
- KARL CHRISTIAN LAMMERS, f. 1943. Universitetslektor, cand. mag., Institut for Samtidshistorie, Københavns Universitet.
- KNUD LARSEN, f. 1936. Redaktør, dr. phil., Berlingske Tidende.
- KLAUS BRYGGER MØLLER, f. 1942. Lektor, cand. mag., Amtsgymnasiet i Roskilde.
- ELSE ROESDAHL, f. 1942. Universitetslektor, cand. art., Institut for Middelalderarkæologi, Århus Universitet.
- BENITO SCOCOZZA, f. 1935. Universitetslektor, cand. phil., Historisk Institut, Københavns Universitet.
- DORTE SKADHAUGE, f. 1957. Pædagogikumskandidat, cand. mag., Kærlundsvej 18, 9000 Ålborg.
- NIELS PETER STILLING, f. 1953. Arkivar, cand. phil., Byhistorisk Arkiv for Søllerød Kommune.
- JENS HENRIK TIEMROTH, f. 1943. Dagpengemodtager, cand. mag., Dronninggårds allé 95, 2840 Holte.
- NIELS THOMSEN, f. 1930. Professor, dr. phil., Institut for økonomisk Historie, Københavns Universitet.
- ERIK ULSIG, f. 1928. Professor, dr. phil., Historisk Institut, Århus Universitet.

Historisk tidsskrift

Bind 84
(14. række bind V)

Udgivet af

Den danske historiske Forening

under redaktion af

ESBEN ALBRECHTSEN og HANS KIRCHHOFF

København 1984

Historisk tidsskrift

Historisk Institut, Njalsgade 102, trappe 15
2300 København S

Copyright © 1984
by Den danske historiske Forening

Udgivet med støtte af
Statens humanistiske Forskningsråd

Indhold

Bo Falk eller Mogens Jensen? Yngre Sjællandske Krønikes forfatter. Af TAGE E. CHRISTIANSEN	1
Summary	22
Grundlaget for det moderne Danmark? Hovedlinjer i dansk politisk idé- historie 1750-1850. Af HANS VAMMEN	23
Den borgerlige revolution i Danmark i slutningen af det 18. århundrede. Af BENITO SCOCOZZA	198
Butiks- og kontorfunktionærerne i mellemkrigstiden. Af LEIF LAURSEN og LISE SKJØT-PEDERSEN	37

Oversigter

Den engelske opstand 1381. Fortolkning og dokumentation. Af KNUD J. V. JESPERSEN	177
Summary	197
Historievidenskaben i DDR eksemplificeret ved fascisme-forskningen. Af KARL CHRISTIAN LAMMERS	217
USA, Østeuropa og Den kolde krigs oprindelse. Af KAY LUNDGREEN- NIELSEN	58

Diskussion

Replik til C. A. Christensens antikritiske indlæg om den nye udgave af abbed Wilhelms breve. Af IVAN BOSERUP	86
---	----

Nekrolog

Georg Galster. Af JØRGEN STEEN JENSEN	259
---	-----

Anmeldelser

Jørgen Jensen: The Prehistory of Denmark (C. J. BECKER)	88
Poul Nørlund: Det romerske slavesamfund under afvikling (ERIK CHRISTI- ANSEN)	91
P. H. Sawyer: Kings and Vikings (ELSE ROESDAHL)	265
T. Grøngaard Jeppesen: Middelalderlandsbyens opståen (ERIK ULSIG)	267
Carsten Breengaard: Muren om Israels hus (INGE SKOVGAARD-PETERSEN)	95
Otto Norn: At se det usynlige (AXEL BOLVIG)	108
J. Würz Sørensen: Bondeoprør i Danmark 1438-1441 (MICHAEL H. GEL- TING)	273
Kristian Jensen: Latinskolen dannelse (HARALD ILSØE)	111
Merete Birkelund: Troldkvinden og hendes anklager (DORTHE SKADHAUGE)	278
Ole Feldbæk: Tiden 1730-1814. Danmarks historie 4 (CLAUS BJØRN)	281

Ole H. Christensen (udg.): Storlandbrug under omformning (N. P. STIL- LING)	289
Fritz Hodne: Norges økonomiske historie 1815–1970 (OLE HYLDTOFT) . . .	116
Vagn Dybdahl: Det nye samfund på vej 1871–1913. Dansk socialhistorie 5 (NIELS FINN CHRISTIANSEN)	119
Hans-Norbert Lahme: Sozialdemokratie und Landarbeiter in Dänemark (1871–1900) (CLAUS BJØRN)	133
Søren Mørch: Den ny Danmarkshistorie 1880–1960 (NIELS THOMSEN) . . .	293
Wilhelm Christmas-Møller: Christmas Møllers politiske læreår (KNUD LARSEN)	310
Kirsten Geertsen: Arbejderkvinder i Danmark. Vilkår og kamp 1924–1939 (HANNE CASPERSEN)	301
Susan Seymour: Anglo-Danish Relations and Germany 1933–1945 (CARL- AXEL GEMZELL)	138
Harm Schröter: Aussenpolitik und Wirtschaftsinteresse. Skandinavien im ausseiwirtschaftlichen Kalkül Deutschlands und Grossbritanniens 1918–1939 (CARL-AXEL GEMZELL)	138
Dansk Biografisk leksikon I–X. 3. udg. ved Sv. Cedergreen Bech (J. H. TIEMROTH)	238
Inger Dübeck: Statsmagt og arkiver (CLAUS BRYLD)	314
Jørgen Møller: Historieundervisning i gymnasiet gennem de sidste 100 år (HELGE LAND HANSEN & KLAUS BRYGGER MØLLER)	319

Kortere anmeldelser

Almindelig historie

W. Boss: Danmarks udenrigspolitik 1720–1982 (C. DUE-NIELSEN)	147
C.-J. Bryld & H. Haue: Det agrare Danmark 1680–1980'erne (T. HANS- GAARD)	329
S. Dyrvik: Historisk demografi (N. J. POULSEN)	326
Festskrift til Poul Enemark (BJØRN POULSEN)	334
Festskrift til Troels Fink (H. KIRCHHOFF)	146
Festskrift til Kristof Glamann (H. KRYGER LARSEN)	334
Festskrift til Harald Langberg (J. RAHBEK RASMUSSEN)	335
R. Fladby og L. T. Andressen (red.): Våre gamle kart (K.-E. FRANSDEN). . .	328
Gamle norske kart 1–18 (K.-E. FRANSDEN)	328
P. Hoxcer Jensen m.fl.: Dansk kolonihistorie (L. CALUNDANN LARSEN) . . .	331
M. Hurup Nielsen: R. G. Collingwood's historiefilosofi (T. DAMSHOLT) . . .	145
G. Ilsøe: Dansk arkivbibliografi (T. DAHLERUP)	149
Bent Jørgensen: Dansk stednavneleksikon (E. ALBRECTSEN)	327
Kortregistrant over Storstrøms amt (K.-E. FRANSDEN)	328
K. Prange: Våbenanetavlen (N. G. BARTHOLDY)	148
J. Zitomersky (ed.): On Making Use of History (C. DUE-NIELSEN)	332

Oldtid og middelalder

E. Bjøl og L. Hjortsø: Romerriget. Politikens verdenshistorie 5 (J. E. SKYDSGAARD)	150
Coinage and Monetary Circulation in the Baltic Area c. 1350 – c. 1500 (HERLUF NIELSEN)	343
M. I. Finley: Antikkens økonomi (J. E. SKYDSGAARD)	152
K. Friis-Jensen (ed.): Saxo Grammaticus (C. FELL)	155

H. Furuhagen: Hellenernes verden. Politikens verdenshistorie 4 (J. E. SKYDSGAARD)	150
A. Gransden: Historical Writing in England 2 (HERLUF NIELSEN)	342
H. Gunneng & B. Strand: Kvinnans ekonomiska ställning under nordisk medeltid (T. NYBERG)	157
K. Helle: Bergen bys historie 1 (M. VENGE)	158
R. Holthoer, S. & A. Parpola: Flodrigerne. Politikens verdenshistorie 3 (N. M. SAXTORPH)	150
A. Hvidtfeldt: Kulturernes korsvej. Politikens verdenshistorie 7 (PETER CHRISTENSEN)	339
Jørgen Jensen: Nordens guld (P. ØRSTED)	336
Anne K. G. Kristensen: Tacitus' germanische Gefolgschaft (P. ØRSTED)	340
R. Meiggs: Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World (S. ISAGER)	154
R. P. Saller: Personal Patronage under the Early Empire (J. E. SKYDSGAARD)	153
N. Skyum-Nielsen & N. Lund (eds.): Danish Medieval History (C. FELL)	155
H. Steuer: Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa (H. THRANE)	338
P. Svensson (red.): Løjttavlen (A. BOLVIC)	344
H. Thrane, T. Nyberg, F. Grandt-Nielsen & M. Venge: Fra boplads til bispeby. Odense til 1559 (E. ALBRECHTSEN)	159
H. Zimmermann: Das Papsttum im Mittelalter (T. NYBERG)	342

Nyere tid

F. Askgaard & A. Stade: Kampen om Skåne (G. LIND)	348
J. H. Barfod: Christian IV's Nyboder (E. GØBEL)	347
Aa. F. Blomberg: De magre år. Odense 1660–1700 (H. GAMRATH)	162
B. Blüdnikow & H. Stevnsborg: København 1790 (A. MONRAD MØLLER)	356
G. Callesen m.fl.: Marx i Danmark (CLAUS LARSEN)	360
Poul Dam: Politikeren Grundtvig (L. KAAE HANSEN)	357
H. Duchardt (Hrsg.): Herscherweihe und Königskrönung im Frühneuzeitlichen Europa (M. VENGE)	345
L. Gall: Bismarck (OTTO RÜHL)	358
H. Gamrath: 1600–1728. Københavns historie 2 (T. DAHLERUP)	163
K. Glamann & E. Oxenbøll: Studier i dansk merkantilisme (J. HOLMGAARD)	351
I. Hammarström: Kalmar stads historia 1–2 (K.-E. FRANSEN)	163
Leo Hansen: Danmarks officielle pengesedler 1713–1983 (O. FELDBÆK)	350
S. Hartmann: Die Beziehungen Preussens zu Dänemark von 1688 bis 1789 (H. BAGGER)	353
Helsingør Stadsbog 1554–55, 1559–60 og 1561–65 (T. DAHLERUP)	161
S. Imsen: Superintendenten (M. SCHWARTZ LAUSTEN)	346
P. Jansson: Kalmar under 1600-tallet (K.-E. FRANSEN)	163
G. Johannesson: Lunds Universitets historia 2 (B. LØGSTRUP)	165
H. C. Johansen: Næring og bystyre. Odense 1700–1789 (HELLE LINDE)	355
B. Kristiansen & B. Ekmann (udg.): Luther und die Reformation (T. DAHLERUP)	161
J. Meier: Om Marie Grubbe (T. DAHLERUP)	164
A. Monrad Møller: Frederik den Fjerdes Kommercekollegium og Kongelige Danske Rigers Inderlig Styrke og Magt (J. HOLMGAARD)	351
M. Raeff: Comprendre l'ancien régime russe (E. HALICZ)	354

D. Tamm (red.): Danske og Norske Lov i 300 år (O. FELDBÆK).....	349
B. Nüchel Thomsen: Industrielle foretagere på Tuborg 1873–1885 (O. HORNBY).....	359
Vonsild kirkebog 1659–1708. Ved H. Worsøe (P. G. ØRBERG).....	164

Nyeste tid

Claus Bjørn (red.): Dansk mejeribrug 1882–2000 (E. HELMER PEDERSEN).....	170
T. Ejlersen: Københavns historie 6 (J. SESTOFT).....	368
K. Heider: Norske politiske fakta 1884–1982 (HENRIK S. NISSEN).....	169
P. Hopp & C. Mogensen (red.): Ostersturm/Påskeblæsten 1933 (J. ELKLIT).....	365
G. Japsen: Den fejlslagne germanisering (C. MOGENSEN).....	171
Erik Jensen: Mellem demokrati og fascisme (AA. TROMMER).....	366
B. Johannesen: Den russiske kontrarevolution (BENT JENSEN).....	363
T. Kaarsted & Per Boje: Thomas B. Thrige primus motor (H. KRYGER LARSEN).....	363
O. Nørgaard (red.): Polens krise (K. LUNDGREEN-NIELSEN).....	173
H. Priomé: En europæisk tragedie (H. KIRCHHOFF).....	172
K. Rübner Jørgensen: Det gælder din frihed (H. KIRCHHOFF).....	367
H. Schulze: Otto Braun oder Preussens demokratische Sendung (O. RÜHL).....	364
K. D. Sievers (Hrsg.): Die deutsche und skandinavische Amerikaauswanderung (S. ELMER JØRGENSEN).....	166
N. Vollertsen: SPD, Socialdemokratiet og det danske mindretal (C. MOGENSEN).....	369
R. Willerslew: Den glemte indvandring (N. P. STILLING).....	167
T. Worre: Det politiske system i Danmark (M. WOLFE).....	174
Foreningsmeddelelser. Den danske historiske forening 1983–84.....	371
Den danske historiske Forenings vedtægter.....	372
Medvirkende ved hæfte 1.....	176
Medvirkende ved hæfte 2.....	374

ALMINDELIG HISTORIE

DYRVIK: Historisk demografi	326
JØRGENSEN: Dansk stednavnelektion	327
Kortregistrant over Storstrøms amt	328
Gamle norske kart	328
FLADBY & ANDRESSEN: Våre gamle kart	328
BRYLD & HAUE: Det agrare Danmark	329
HOCER JENSEN m. fl.: Dansk kolonihistorie	331
ZITOMERSKY: On Making Use of History	332
Festskrift til POUL ENEMARK	334
Festskrift til KRISTOF GLAMANN	334
Festskrift til HARALD LANGBERG	335

OLDTID OG MIDDELALDER

JØRGEN JENSEN: Nordens guld	336
STEUER: Frühgeschichtliche Sozialstrukturen	338
HVIDTFELDT: Politikens verdenshistorie 7	339
KRISTENSEN: Tacitus' germanische Gefolgschaft	340
ZIMMERMANN: Das Papsttum	342
GRANDSEN: Historical Writing in England 2	342
Coinage and Monetary Circulation	343
P. SVENSSON: Løjtavlen	344

NYERE TID

DUCHARDT: Herscherweihe und Königskrönung	345
---	-----

IMSEN: Superintendenten	346
BARFOD: Christian IV's Nyboder	347
ASKGAARD & STADE: Kampen om Skåne	348
TAMM: Danske og Norske Lov	349
HANSEN: Danmarks officielle pengesedler	350
MONRAD MØLLER: Frederik den Fjerdes Kommercekollegium	351
GLAMANN & OXENBØLL: Studier i dansk merkantilisme	351
HARTMANN: Beziehungen Preussens zu Dänemark	353
RAEFF: Comprendre l'ancien régime russe	354
JOHANSEN: Odense 1700-1789	355
BLÜDNIKOW & STEVNSBOG: København 1790	356
DAM: Politikens Grundtvig	357
GALL: Bismarck	358
NÜCHEL THOMSEN: Industrielle foretagere på Tuborg	359
CALLESEN m.fl.: Marx i Danmark	360

NYESTE TID

KAARSTED & BOJE: Thomas B. Thrige	363
JOHANNESSEN: Den russiske kontrarevolution	363
SCHULZE: Otto Braun	364
HOPP & MOGENSEN: Ostersturm/Påskeblæsten 1933	365
JENSEN: Mellem demokrati og fascisme	366
RÜBNER JØRGENSEN: Det gælder din frihed	367
EJLERSSEN: Københavns historie 6	368
VOLLERTSEN: SPD, Socialdemokratiet og det danske mindretal	369

Vejledning til forfatterne

Manuskripter indsendes til redaktionen i to eksemplarer. De må i almindelighed ikke overstige 35 tryksider. Manuskripterne skal være renskrevet på maskine, med bred margin og dobbelt linjeafstand, tekst for sig og noter for sig. Noterne opstilles på en konsekvent måde og nummereres fortløbende 1-99. Kursiv må ikke anvendes i noterne, ligesom emfatisk kursivering indskrænkes mest muligt. Håndskrevne rettelser bør ikke forekomme. Manuskripter der ikke indsendes i trykfærdig stand vil blive returneret. Større afhandlinger skal forsynes med et resumé beregnet på udenlandske læsere. For oversættelsen sørger redaktionen. Forfatterne modtager kun én korrektur. Rettelser imod manuskriptet tillades normalt ikke. Alle anmeldelser forsynes med overskrift af følgende indhold og med tegnsætning som anført:

Forfatterens/forfatterens navn/e: Bogens titel. Evt. undertitel eller skriftrække. Udgivelsessted, forlag, årstallet på titelbladet. Antal sider (evt. romertal + arabertal, f.eks. XXII, 584 s.). Ved illustrerede værker antal plancher eller blot ill., antal kort. Pris i oprindelseslandets valuta. – Ved udgivesarbejder anbringes værkets titel først.

Historisk tidsskrift

Bind 84 Hæfte 2

Den engelske opstand 1381. Fortolkning og dokumentation. Af KNUD J. V. JESPERSEN.	177
Summary	197
Den borgerlige revolution i Danmark i slutningen af det 18. århundrede. Af BENITO SCOGOZZA	198
Historievidenskaben i DDR eksemplificeret ved fascistiske-forskningen. Af KARL CHRISTIAN LAMMERS	217
»Et for hver dannet Statsborger ... saa umisteligt Hielpemiddel«. Midtvejsrefleksioner over Biografisk Leksikons 3. udgave. Af JENS HENRIK TIEMROTH	238
Nekrolog over Georg Galster. Af JØRGEN STEEN JENSEN.	259

Anmeldelser

P. H. Sawyer: Kings and Vikings (ELSE ROESDAHL)	265
Torben Grøngaard Jeppesen: Middelalderlandsbyens opståen (ERIK ULSIG)	267
Jørgen Würz Sørensen: Bondeoprør i Danmark 1438-1441 (MICHAEL H. GELTING)	273
Merete Birkelund: Trøldkvinden og hendes anklager (DORTHE SKADHAUGE)	278
Ole Feldbæk: Tiden 1730-1814. Danmarks historie 4 (CLAUS BJØRN)	281
Ole H. Christensen (udg.): Storlandbrug under omformning (NIELS PETER STILLING)	289
Søren Mørch: Den ny Danmarkshistorie 1880-1960 (NIELS THOMSEN)	293
Kirsten Geertsen: Arbejderkvinder i Danmark. Vilkår og kamp 1924-1939 (HANNE CASPERSEN)	301
Wilhelm Christmas-Møller: Christmas Møllers politiske læreår (KNUD LARSEN)	310
Inger Dübeck: Statsmagt og arkiver (CLAUS BRYLD)	314
Jørgen Møller: Historieundervisning i gymnasiet gennem de sidste 100 år (HELGE LAND HANSEN & KLAUS BRYGGER MØLLER)	319

Kortere anmeldelser

Almindelig historie.	326
Oldtid og middelalder	336
Nyere tid	345
Nyeste tid.	363

(Specifikation på omslagets side 3)

Foreningsmeddelelser.	371
Medvirkende ved dette hæfte	374

ISSN 0106-4991

Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S